

OBSAH

Jozef Ružička, Prázdna morféma	3
Eugen Jóna, K periodizácii dejín slovanských spisovných jazykov a k všeobecným zákonitostiam ich vývinu	8
Василь П. Латта, К вопросу диалектологических атласов областного типа	20
Izidor Kotulič, K otázke tzv. „polonizmov“ vo východnej slovenčine (Príspevok k otázke genézy východoslovenských nárečí)	30
Jozef Štolc, Slovenský tvar 3. os. pl. prez. <i>sa</i> a praslovanská dubleta * <i>setь</i>	41
Štefan Tóbbik, K charakteristike nárečia presídlencov z Nového Klenovca na zakarpatskej oblasti USSR	46
Konštantín Palkovič, Názvy pre „úhor“ a „prieloh“ v slovenčine a iných slovanských jazykoch	57
Jozef Vávro, Miestne mená typu <i>Prievidza, Nevidzany, Lazany</i>	65
Vincent Blanár, K najstarším slovenským abrenunciačným formulám	69
Gejza Horák, Pronominálna povaha slov <i>cudzí</i> a <i>vlastný</i>	78
Ferdinand Buffa, K charakteristike dvojslovných názvov v poľštine a slovenčine	82

DISKUSIE

Viera Budovičová, Významná práca o synonymii v češtine	88
--	----

ZPRÁVY A POSUDKY

K sedemdesiatke akademika Bohuslava Havránka. Š. Pečiar	98
I. K. Kučerenco, Teoretični pytanňa hramatyky ukrajinskoji movy. F. Miko	101
Bälgarski etimologičen rečnik. Š. Ondruš	105

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Йозеф Ружичка, Пустая морфема	3
Эвген Йона, К периодизации истории славянских литературных языков и всеобщей закономерности их развития	8
Василь П. Латта, К вопросу диалектологических атласов областного типа	20
Изидор Котулич, К вопросу о так называемых „полонизмах“ в восточнословацких говорах (Замечание к вопросу генезиса восточнословацких говоров)	30
Йозеф Штольц, Словацкая форма 3-го лица единств. числа настоящего времени <i>sa</i> и праславян. дублетная форма * <i>setь</i>	41
Штефан Тобик, К характеристике говора переселенцев поселка Новый Кленовец на закарпатской области УССР	46
Конштантин Палкович, Названия <i>úhor</i> (земля под паром), <i>prieloh</i> (целина) в словацком языке и в других славянских языках	57
Йозеф Вávро, Топонимы типа <i>Prievidza, Nevidzany, Lazany</i>	65
Винцент Бланар, К древнейшим словацким формулам заклиний	69
Гейза Горак, Местоименной характер слов <i>cudzí</i> (чужой) и <i>vlastný</i> (собственный)	78
Фердинанд Буффа, К характеристике устойчивых сочетаний в польском и словацком языках	82

ДИСКУСИИ

Вера Будовичова, Важная работа о синонимии в чешском языке	88
--	----

СООБЩЕНИЯ И РЕЦЕНЗИИ

К 70-летию юбилею академика Богуслава Гавранка. Ш. Пециар	98
I. K. Kучеренко, Теоретичні питання граматики української мови. Ф. Мико	101
Български етимологичен речник Ш. Ондруш	105

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

ROČNÍK XIV, 1963

Venované
V. medzinárodnému sjazdu slavistov
v Sofii 1963

VYDAVATELSTVO
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
BRATISLAVA

PRÁZDNA MORFÉMA

JOZEF RUŽIČKA

Pri morfematickom rozbere slov a gramatických tvarov je potrebný pojem prázdna morféma, ako to ukazujú aj doterajšie systematické rozборы konkrétnych jazykov. Ale termín prázdna morféma sa doteraz nepoužíva všeobecne. Aj synonymné termíny sa používajú s rozličným významom a podľa našej mienky aj v nevhodných súvislostiach.

Zo starších gramatických rozborov čínštiny je známy termín prázdne slovo.¹ Prázdne slová (les mots vides) v protiklade k plným slovám (les mots pleins) sú slová, ktorými sa vyjadruje úloha nadradeného plného slova vo vete. Sú to teda jednotky, ktoré sú na úrovni gramatických slov, napríklad postpozícií (záložiek, maď. névutó) v maďarčine. Rozdiel je v tom, že v čínštine ide zväčša o viacvýznamové slová, ktoré sa používajú ako plné i prázdne. Napríklad čínske slovo *li* ako plné slovo má adverbiálny význam „vnútri“, ale ako prázdne slovo dodáva predchádzajúcemu všeobecnému podstatnému menu význam miestneho pádu; napr.: *shū* (= kniha), *shū li* (= v knihe). Podobne je to aj v maďarčine: *a házam* (= môj dom) — *a házam elött* (= pred mojim domom). V týchto prípadoch však nie je vhodné hovoriť o prázdnom slove, lebo každé takéto slovo má obsah, pravda, na rovine gramatických významov. Preto v uvedených prípadoch by bolo vhodnejšie hovoriť o gramatických slovách, a nie o prázdnych slovách. Pri morfematickom rozbere možno tu hovoriť o samostatných gramatických morfémač čiže o morfémač, ktoré z fonologického hľadiska majú povahu samostatných slov.²

V podobnom zmysle ako o prázdnych slovách hovorí sa niekedy aj o prázdnych predponách (les préverbes vides), najmä o slovesných predponách, ktorými sa nemení lexikálny význam slovesa, ale sa vyjadruje iba dokonavosť

¹ Porov. napr. J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris 1933, 191. *Lehrbuch der chinesischen Sprache I*, Peking 1959, 205—210.

² V maďarčine (a podobne aj v iných aglutinujúcich jazykoch) sa to prejavuje aj nedostatkom vokálnej harmónie v záložkách týchto postpozicionálnych tvarov; napr.: *ház alatt, kert alatt*; ale: *házban, kertben*. Postpozície sa tu správajú ako samostatné slová, i keď ich umiestnenie vo vete je viazané.

slovesného deja: *chválit—pochválit, písať—napísať, piecť — upiecť*.³ Pravda, aj tieto slovesné predpony majú svoju úlohu, lebo sa nimi vyjadruje dokonalosť deja. Ak sa slovesný vid pokladá za gramatickú kategóriu (ako to robí aj M. Vey), potom predpony v uvedených prípadoch majú gramatický význam. Preto ani v týchto prípadoch nejde o prázdne morfémy, ale o morfémy s gramatickým významom.⁴

O prázdnej morfe (*empty morph*) sa hovorí niekedy aj pri rozbere slovesných tvarov. Napríklad Ch. Hockett pokladá za prázdne morfy tzv. tematické čiže konjugačné vokály *a, e, i* v španielskych infinitívoch *am-a-r, beb-e-r, viv-i-r*, ako aj morfy *áb, í* v tvaroch préterita *am-áb-amos, beb-í-amos, viv-í-amos*. Ale v tvaroch indikatívu prézenta typu *am-a-s* je morfa *-a-* nositeľom významu indikatívu v protiklade s morfou *-e-* v tvaroch konjunktívu typu *am-e-s*. Ch. Hockett ďalej tvrdí, že komplementárne prázdne morfy tvoria jednu prázdnu morfému (*empty morpheme*).⁵

V tejto teórii sa vychádza z protikladu prázdna morféma — neprázdna morféma (*empty morpheme — non-empty morpheme*). Podľa príkladov, ktoré uvádza Ch. Hockett, možno však aj tieto prázdne morfy, resp. prázdne morfémy hodnotiť ako spojovacie morfémy, ktoré sú, pravda, determinované nielen pôvodom a vývinom príslušných tvarov, ale azda aj ich fonemickým zložením. Tieto morfémy majú totiž istú úlohu v stavbe gramatických tvarov, čo sa adekvátnejšie vystihuje termínom spojovacia morféma.⁶

Ako vidieť, prázdne slová, prázdne predpony a prázdne morfy sú záležitosťou gramatiky. V čisto lexikálnej oblasti sa o prázdnych morfémach doteraz výslovne nehovorilo, hoci rozborom konkrétnych jazykov možno dôjsť k záveru, že s pojmom prázdna morféma treba počítať najmä v oblasti lexikálneho významu. Prázdna morféma môže totiž vzniknúť najmä oslabovaním až stratou lexikálneho významu, pravda, pri zachovaní úplnosti formy.

Ako najzreteľnejší prípad možno uviesť osudy samostatnej morfémy v reflexívach tantum. I keď morféma *sa* v prípadoch ako sloven. *bát sa, čudovať sa, stať sa*, alebo morféma *sich* v prípadoch ako nem. *sich wundern, sich ergeben* je nevyhnutnou časťou formy slova, nemožno jej pripísať žiadnu významovú

³ M. Vey, *Les préverbes vides en tchèque moderne*, Revue des études slaves 29, 1952, 82—107.

⁴ F. Kopečný v knihe *Slovesný vid v češtině*, Praha 1962, 91 ukazuje, že čisto vidové predpony sú síce lexikálne vyblednuté, ale sa predsa môžu použiť na tvorenie lexikálne posunutých perfektív: čes. *psát — upsat* (půjčku). Aj tým sa ukazuje, že všetky „prázdne“ slovesné predpony majú istý obsah, i keď tento obsah v jednotlivých prípadoch vykazuje variácie.

⁵ Ch. F. Hockett, *Problems of Morphemic Analysis*, Language 23, 1947, 321—343. — Jeho výklad prijíma pre španielčinu aj S. Saporta, *Morpheme Alternats in Spanish*, Structural Studies on Spanish Themes, Salamanca 1959, 15—162.

⁶ Termín spojovacia morféma používame podľa N. Trubeckého, ktorý v diele *Description phonologique du russe moderne*, Travaux du Cercle linguistique de Prague V, 2, Praha 1934, zaviedol termín *Verbindungsmorphem*.

zložku-sému daného slovesa. Je to síce vydeliteľná časť slova, no taká časť, ktorá nie je nositeľom významu.

Je samozrejmé, že prázdnu morfému *sa* nemožno hľadať napríklad v takých zvratných slovesách, ktoré majú popri sebe nezvratné pendanty: tu má morféma *sa* hodnotu slovotvorného prvku. Preto napríklad v sloven. slovesách typov *krátiť sa*, *belieť sa*, *prosiť sa* máme odvodzovaciu morfému *sa*: sú to všetko odvodené slovesá (deadjektíva alebo deverbatíva) utvorené z pomenovacieho základu morfému *sa* a gramatickou charakteristikou príslušného slovného druhu. Podobne je to aj v odvodených slovesách typov *dočítať sa*, *narobiť sa*, *rozbolieť sa*, i keď v týchto deverbatívach ide o zložitejšiu deriváciu: *čítať* — *dočítať sa*, *robiť* — *narobiť sa*, *bolieť* — *rozbolieť sa*.

Prázdna morféma je teda len v reflexívach tantum, t. j. vo zvratných slovesách, ktoré nemajú pri sebe nezvratné pendanty a ktoré nie sú odvodené. Prázdna morféma *sa* v takých prípadoch skutočne nie je nositeľom žiadneho významového prvku: je to forma bez významu a bez funkcie. Reflexíva tantum sú z každého hľadiska na tej istej rovine ako nezvratné slovesá.

Pravda, historický výskum jednotlivých slovíec majúcich v synchronnom systéme ráz reflexív tantum môže ukázať, že morféma *sa* mala kedysi nejaké odôvodnenie, teda že bola nositeľom nejakého obsahu alebo nejakej funkcie. Ale tento významový prvok sa vo vývine jazyka stratil, takže plná morféma bola prehodnotená na prázdnu morfému. Tento sémantický vývin konkrétneho slova však nebol sprevádzaný vývinom jeho formy. Pre morfematický rozbor je však oveľa dôležitejšie zistenie, že aj synchronny prierez jednotlivých jazykov pozná variáciu formy niektorých reflexív tantum. Napríklad v súčasnej slovenčine sú popri sebe dublety ako *iskriť/iskriť sa*, *jasat/jasat sa*, *kartovať/kartovať sa*, *žartovať/žartovať sa*... Obidve podoby sú lexikálne rovnocenné, i keď v tom-ktorom prípade je medzi nimi istý rozdiel, odrážajúci historickú, geografickú, štýlovú alebo expresívnu variáciu: *stroskotat/stroskotat sa* (= arch.), *prúdiť/prúdiť sa* (= nár.), *začať* (= hovor.)/*začať sa*, *hrnúť* (expr.)/*hrnúť sa* (vo význame „ísť“). Tieto varianty sú jednak dôkazom dynamičnosti synchronného stavu jazyka a jednak sú prípravným štádiom pre zánik bez-funkčných častí formy slova.

Ekonomický princíp vo vývine jazyka vyvoláva zjednodušenie formy, ktorá obsahuje nejakú súčasť bez funkcie. Vidieť to napríklad aj v odvodených slovách, ktoré stratili svoju morfematickú zloženosť; dnes hodnotíme slová *dar*, *rukáv*, *pivo* ako slová s jednoduchým základom, a preto ich morfematické zloženie je takéto: *dar-O*, *rukáv-O*, *piv-O*. Ešte výstižnejší je, pravda, takýto záznam: *dar-R*, *rukáv-R*, *piv-R*, pričom *R* znamená istý súbor relačných morféme. Sufixálna morféma *sa* však nestratila ani po vyblednutí významu: stratila iba svoju samobytnosť a zrástla so základnou morfému.

Samostatná lexikálna morféma po vyblednutí a strate svojho významu

má však tendenciu zaniknúť bez stopy. To badáme pri zmene reflexíva tantum na nezvratné sloveso. Taký vývin ukážeme aspoň na jednom príklade, a to na vývine sloven. zvratného slovesa *stroskotat sa*.

V staršej spisovnej slovenčine existoval protiklad nezvratného slovesa *stroskotat* s významom „potrestať, skárať, zničiť“ a zvratného slovesa *stroskotat sa* s významom „zničiť sa“. Obdobný významový rozdiel je aj v iných dvojiciach, ako napr. *ničiť* — *ničiť sa*, *utopiť* — *utopiť sa*, *biť* — *biť sa*... Nezvratné sloveso je v tomto protiklade činnostné prechodné sloveso, napr. *ničiť niekoho*, *biť niekoho*, kým zvratné sloveso je stavové bezpredmetové sloveso, napr. *ničiť sa*, *biť sa*. Dnes už nezvratné sloveso *stroskotat niekoho* s pôvodným významom „potrestať, skárať, zničiť“ bežne nepoužívame; iba v klatbe *Nech ho boh stroskoce*, *Aby ho boh stroskotat sa* sem-tam používa ako petrifikované. Pôvodné zvratné sloveso *stroskotat sa* týmto ústupom svojho nezvratného pendantu stratilo svoj sémantický protiklad, a tým aj príčinu byť zvratným: preto sa na ňom uplatnila tendencia po strate samostatnej morfémy *sa*. V slovenčine sa totiž stavovosť a bezpredmetovosť nevyznačuje zvratnou formou, ako je to napríklad v ruštine, kde stavové a vôbec bezpredmetové slovesá bývajú najčastejšie zvratné: *kusatsia*, *bodatsia*, *brykatsia* a pod., oproti sloven. *hrýžť*, *kláť*, *kopať*.⁷ Dnes sa všeobecne používa vo význame „zničiť sa“ nezvratné sloveso *stroskotat* (napr. *loď stroskotala*); iba v náboženskej poézii sa sem-tam drží zvratné sloveso (napr. *loď sa nestroskotá*) ako archaizmus.

Pravda, nie každá variácia zvratnosti je prejavom straty významu morfémy. Napríklad variácia zvratnosti v ruštine pri type stavových slovies *beletsia*, *zelenetsia*, *černetsia*, *krasnetsia/belet*, *zelenet*, *černet*, *krasnet* s významom „vyznikať vonkajšími znakmi, farbou“ je celkom iný jav: tu ide o vyjadrenie tej istej významovej zložky dvoma prostriedkami, pričom nezvratné sloveso iba pomocou kontextu je súcim výrazivom uvedeného významového prvku.⁸

Prázdna morféma ako časť jazykovej formy, vydelená jednak na základe vlastností formy, jednak na základe porovnávania foriem toho istého slova s ostatnými slovami príslušného slovného druhu, je teda extrémnym prípadom elementárnych častí, ku ktorým dospievame segmentáciou jazykovej formy s prihliadnutím k významu. Ale prázdna morféma je extrémnym prípadom v inom zmysle ako nulová morféma, lebo k nulovej morféme sa nedostávame od plnej morfémy cez prázdnu morfému, ako si to predstavujú aj niektorí súčasní bádatelia.⁹ Podstatou nulovej morfémy je totiž zachovanie významového prvku, lebo nulová morféma vzniká vo vývine jazyka vždy stratou

⁷ Pozri napr. výklad A. V. Isačenka v knihe *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim*, *Morfologija II*, Bratislava 1960, 388 n.

⁸ Pozri o tom výklad v diele *Grammatika russkogo jazyka I*, Akademija nauk SSSR, Moskva 1952; tu sa v §-e 684,2 hovorí o polysémii nezvratného slovesa, čo je pre praktické ciele síce vhodné (a preto sa vec takto chápe aj v slovníkoch), ale z teoretickej stránky diskutabilné. Pozri aj Isačenkov výklad v cit. knihe, 395 n.

formálneho výraziva. To je prípad nulových morféme v slovanskom skloňovaní aj časovaní: N. sg. *strom-ŕ* > *strom-O*, 3. os. sg. *čese-tŕ* > *čese-O*. Vznik prázdnej morfémy je však dôsledkom sémantických zmien v jednotlivých slovách, resp. v jednotlivých členoch protikladov vybudovaných, na sémantických rozdieloch. Pri nulovej morféme sa zachováva stavba slova a tvaru (najmä jeho dvojčlennosť), lebo veď tu ide v podstate iba o aplikáciu systémovej fonickej zmeny na jednotlivé lexikálne jednotky. Preto sa v jednotlivých prípadoch táto fonická zmena nemusí aplikovať práve zo sémantických príčin.

Oba extrémne prípady — prázdna morféma a nulová morféma — sú možné iba preto, že jazykové jednotky majú dve stránky (formu a význam) a že tieto dve stránky sú začlenené do osobitných systémov, ktoré nemajú rovnakú stavbu a v dôsledku toho nemajú ani rovnaký vývin.

⁹ Zo súčasných bádateľov kloní sa k takému tradičnému výkladu aj G. F. Meier v knihe *Das Zéro-Problem in der Linguistik*, Berlin 1961. — Tu sa vcelku odmieta existencia nulovej morfémy, ale pri odôvodňovaní tohto náhľadu neberie sa do úvahy binomická, dvojčlenná povaha gramatického tvaru v tých jazykoch, kde sa pri analýze gramatických tvarov narába s pojmom nulovej morfémy.

K PERIODIZÁCI DEJÍN SLOVANSKÝCH SPISOVNÝCH JAZYKOV A K VŠEOBECNÝM ZÁKONITOSTIAM ICH VÝVINU*

EUGEN JÓNA

I

Po diskusiách o podstate a metódach vedeckého štúdia slovanských jazykov (najmä v časopise *Slavia* od r. 1948) v československej slavistike sa celkove prijíma názor, že k porovnávaciemu štúdiu slovanských jazykov patrí i problematika spisovných jazykov. V starších obdobiach slavistiky štúdium slovanských jazykov sa slabo diferencovalo, ale záujem o spisovné jazyky prevažoval. Keď sa v jazykovede mladogramatického smeru ťažisko záujmu presunulo z „umelého“ spisovného jazyka na „živý“ jazyk a jeho vývin, dejiny jazyka sa delili na tzv. vnútorné a vonkajšie. Jazykové zákonitosti sa hľadali a objavovali vo vnútorných dejinách jazyka, s ktorými sa zväčša stotožňovala historická gramatika v širšom chápaní. Za predmet vonkajších dejín jazyka sa pokladali zmeny v územnom rozšírení spisovného jazyka, jeho používanie v literatúre a vôbec vo verejnom živote, jeho vzťahy k iným jazykom ap.¹ Pritom porovnávacia jazykoveda používala viac alebo menej oprávnené² materiál i zo spisovných jazykov, a to pre rekonštrukciu vývinu jazykov a ich východiska, prajazyka, niekedy však bez náležitého zreteľa na vzťahy medzi vývinom jazyka a spoločnosti.

Prevažne tzv. vonkajšie dejiny jazyka možno nájsť v prácach o jednotlivých slovanských spisovných jazykoch i v syntetických dielach a v súborných príručkách od prvých pokusov u P. J. Šafárika,³ kde sa podávajú dejiny slovanských jazykov („nárečí“) paralelne v jednotlivých kapitolách, až po

* Tento príspevok má byť podkladom pre koreferát na V. medzinárodnom kongrese slavistov v Šofii (september 1963).

¹ Porov. napr. O. Hujer, *Úvod do dějin jazyka českého*,³ Praha 1946, 5 a n. Písal som o tom v *SR XXII*, 1957, 327 a n. v článku *Spisovný jazyk a jeho dejiny*.

² B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích I*, Praha 1928, 8 a n.; ďalej v článku *K otázce mezislovanských vztahů spisovných jazyků*, *Slavia XXIV*, 1955, 180 a n. a inde.

³ P. J. Šafárik, *Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Ofen 1826; *Slovanský národopis*, Praha 1842.

moderné príručky, ako je kniha K. Horálka⁴ so stručným oddielom o spisovných jazykoch po obsažných oddieloch o historickoporovnávacom hláskosloví, tvarosloví, skladbe a lexikológii. Pre veľkú porovnávaciu syntetickú prácu o spisovných jazykoch niet nateraz predpokladov: potrebné sú ďalšie monografické práce o jednotlivých spisovných jazykoch, ako i o významných obdobiach niekoľkých alebo všetkých slovanských jazykov.

Špecifickosť spisovného jazyka, jeho stavby i jeho úloh skúmali stúpeni novších smerov jazykovedy v posledných desaťročiach. U slovanských národov rozvil sa od prvej svetovej vojny najmä výskum jazyka umeleckej literatúry, poetiky a štylistiky (Sovietsky sväz, Poľsko, Československo a i.). Významné práce z oblasti výskumu spisovného jazyka sú od bádateľov sovietskych (L. V. Ščerba, V. V. Vinogradov, G. O. Vinokur, L. P. Jakubinskij, V. M. Žirmunskij a i.) a československých (V. Mathesius, B. Havránek, J. Mukařovský, E. Pauliny a i.). Medzi týmito prácami sú i dejiny spisovnej ruštiny,⁵ dejiny spisovnej češtiny⁶ a dejiny spisovnej slovenčiny.⁷

Slovanské spisovné jazyky vo svojom vývine odrážajú hospodárske, politické a kultúrne pomery slovanských národností a národov v rozličných obdobiach. Podľa doby vzniku možno ich deliť na staršie spisovné jazyky, jazyky feudálnej formácie a mladšie spisovné jazyky, ktoré sa zväčša formovali s rozvojom kapitalizmu ešte vnútri feudalizmu v dobe tzv. národného obrodenia (osvietenstva a romantizmu). Výskum mladších spisovných jazykov, nám časove bližších a materiálve prístupnejších, pomôže osvetliť niektoré stránky vzniku a vývinu starších spisovných jazykov. Dlhý časový rozsah vývinu, široké zemepisné rozpätie, rozličné osudy slovanských kmeňov, národností a národov sú príčinou toho, že slovanský jazykový vývin celkove sa javí ako proces smerujúci od jednoty k mnohosti⁸ aj podľa vzniku a vývinu spisovných jazykov. Ale ako vo vývine iných jazykových skupín i vo vývine slovanských jazykov, a to i vo vývine spisovných jazykov, pôsobia tendencie diferenciacné aj integračné, divergenčné aj konvergenčné (bulharčina a mace-

⁴ K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*², Praha 1962. Na str. 303—359 ako IX. oddiel je *Stručný přehled dějin spisovných jazyků slovanských*, teda na 57 stranách z 530 strán celej knihy. Porov. i sborník *Slovanské spisovné jazyky v době přítomné*, Praha 1937. Je to zaujímavý pokus o paralelné zachytenie vtedajšieho stavu slovanských spisovných jazykov s historickou perspektívou, ale bez metodickéj priebornosti. Sborník usporiadal M. Weingart a pod jeho vedením príspevky o jednotlivých spisovných jazykoch vypracovali československí autori (J. Frček, J. Haller, J. Heidenreich, K. Krejčí, J. Páta, J. Stanislav, Fr. Tichý).

⁵ V. V. Vinogradov, *Očerki po istorii russkogo literaturnogo jazyka XVII—XIX vv.*, Moskva 1934. Porov. i novšiu príručku V. I. Jefimova, *Istorija russkogo literaturnogo jazyka*, 2. vyd., Moskva 1955 a i.

⁶ B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého*, Čs. vlastivěda, řada II, Praha 1936, 1—144.

⁷ E. Pauliny, *Dejiny spisovnej slovenčiny*, Slovenská vlastivěda V, 1, Bratislava 1948.

⁸ Porov. N. van Wijk, *Les langues slaves: de l'unité à la pluralité*, Paris 1937, Haag 1956.

dónčina; srbochorvátčina; ruština, ukrajinčina a bieloruština; čeština a slovenčina). Pri intenzívnych vzájomných stykoch Slovanov v socialistickom tábore možno zistiť zblížovanie slovanských spisovných jazykov najmä s ruštinou, ako i zblížovanie slovanských jazykov v užších rámcoch: v Sovietskom sväze, v Československu, v Juhoslávii.

Tu chceme prispieť k osvetleniu problematiky spisovných jazykov predovšetkým podľa výsledkov vlastného štúdia spisovnej slovenčiny v porovnaní s češtinou a inými jazykmi, a to najmä pokiaľ ide o vznik spisovných jazykov, utváranie noriem, osobitné zákonitosti ich vývinu a periodizáciu ich dejín.

II

Zo slavistickej literatúry je známe, že v období mladogramatického pozitivizmu a jeho doznievania pri štúdiu spisovných jazykov hľadal sa ich bližší nárečový základ. Tak napr. o spisovnej slovenčine, kodifikovanej L. Štúrom v r. 1843—1846,⁸ nielen súčasníci,⁹ ale i neskorší bádatelia¹⁰ hovorili ako o nárečí Liptova, o liptovčine. Bližším skúmaním sa ukázalo, že o vyslovene liptovskom ráze Štúrovej slovenčiny nemožno hovoriť.¹¹ Podobne sa neoprávnené tvrdilo, že Štúr na spisovný jazyk povýšil svoje rodné nárečie trenčianske a že gramatika Martina Hattalu sa zakladá na zvolenskom nárečí (V. Vondrák¹²). Sám L. Štúr bol presvedčený, že na celom Slovensku je len jedno skutočné „nárečie“ (jazyk), lež po rozličných krajoch rozlične obmenené pôsobením susedných slovanských nárečí. Zdôrazňoval jednotu slovenčiny, ktorá má vlastné formy a slová, prebiehajúce všetkými nárečiami a spleťajúce sa v jedno kľbko. Nerozvité formy alebo formy odchyľujúce sa od systému („verného stroja“) slovenčiny podľa Štúrovej mienky sa doplnia, resp. nahradia formami z iných nárečí ako zo svojich vlastných haluzí.¹³ Štúrov spolupracovník M. M. Hodža¹⁴ síce uznával, že sa na Slovensku hovorí rozličnými nárečiami, ale zdôrazňoval, že vo všetkých jedno je podstatné, a to je stredná slovenčina („strednoslovenčina, rodnoslovenčina“), inak v slovenčine je slovanský malosvet (na západe živel český, na severe poľský, v Gemeri ruský). Stredoslovenské nárečia sú podľa Hodžu vo väčšine; na svoje podnárečia stredná slovenčina pôsobí aj svojou podobou, je v nej príťažlivá moc. Keď sa

⁸ L. Štúr, *Nauka reči slovenskej*, Bratislava 1846.

⁹ J. Paikovič, *Tatranka III*, 1847, 48—85; J. Kollár, *Hlasové o potrebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*, Praha 1846.

¹⁰ J. Vlček, *Dejiny literatúry slovenskej*², Martin 1923, 131—132.

¹¹ Porov. J. Stanislav, *Poznámky o pomere jazyka Štúrovej „Nauky reči slovenskej“ a liptovského nárečia*, Slovenská miscellanea, Bratislava 1930, 164—179.

¹² V. Vondrák, *Vývoj současného českého jazyka*, Brno 1926, 73.

¹³ L. Štúr, *Nauka reči slovenskej*, Bratislava 1846, IX.

¹⁴ M. M. Hodža, *Větin o slovenčině*, Levoča 1848, 90—91.

Slováci niekedy zišli z rozličných strán, svoje podnárečia odložili a hovorili, „turčianskym spôsobom“, t. j. strednou slovenčinou.¹⁵

Pravda, Slováci už v 18. storočí v dobe rodiaceho sa kapitalizmu v bývalom Uhorsku na základe tzv. kultúrnej západoslovenčiny budovali si spisovný jazyk, ktorý uzákonil Anton Bernolák v r. 1787—1890. Všeobecne sa uznáva, že Bernolák kodifikoval jazykový úzus slovenských katolíckych spisovateľov 17. a 18. storočia, keď Trnava bola dôležitým cirkevným a kultúrnym centrom a Bratislava politickým centrom pre celé Uhorsko. Kultúrna západoslovenčina formovala sa na pozadí spisovnej češtiny, ktorá do tých čias bola popri latinčine literárnym jazykom slovenskej národnosti.¹⁶ Kultúrne dialekty alebo jazyky ako základ spisovných jazykov predpokladá zásadne K. Horálek.¹⁷ Podľa jeho definície ide o jazyky, ktoré sa používali v ústnej slovesnosti, v piesňach, obradných formulách, riekankách, rozprávkach, povestiach v ústne tradovaných predpisoch a právnych zvyklostiach a pri úradnom rokovaní. B. Havránek¹⁸ zdôrazňuje spoločenskú úlohu kultúrneho jazyka podobne ako poľskí jazykovedci:¹⁹ kultúrny jazyk bol pred utvorením literárneho, spisovného jazyka dorozumievacím prostriedkom všetkého politického, hospodárskeho i spoločenského života utvárajúceho sa národného celku, takže sa formoval ako celonárodný jazyk. Za jeho základný znak pokladá B. Havránek bezprostredný vzťah k príslušnému etnickému spoločenstvu.

Svoju mienku dokladá z vývinu českého a poľského jazyka.

Z doterajších výskumov vývinu slovenského jazyka²⁰ možno podprieť

¹⁵ Podobnú skúsenosť som mal i ja sám pred r. 1950 pri skúmaní nárečí: príslušníci ipelského nárečia v severovýchodnom Novohrade (v okrese Lučenec) v rozhovore s cudzími ľuďmi stierali charakteristické znaky svojho nárečia, a to nie smerom priamo k spisovnému jazyku, lež k stredoslovenskému nadnárečovému útvaru, interdialektu. Takáto bežne hovorená stredoslovenská reč (stredoslovenský interdialekt) stala sa základom slovenského spisovného jazyka v 40. rokoch 19. storočia, ako o tom svedčia uvedené mieny. Porov. Jazykovedný sborník IV. 1950, 54 a A. Kellner, *Úvod do dialektologie*, Praha 1954, 18.

¹⁶ A. Bernolák, *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum... a Linguae Slavonicae per regnum Hungariae usitatae compendiosa simul et facilis Orthographia*, Bratislava 1787; *Grammatica Slavica*, Bratislava 1790. Porov. J. Stanislav, *K jazykovednému dielu Antona Bernoláka*, Bratislava 1941; E. Pauliny, *Čeština a jej význam pri rozvoji slovenského spisovného jazyka a našej národnej kultúry*, sborník O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov, Bratislava, 1956, 99 a n.

¹⁷ K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*², Praha 1962, 304. Porov. i jeho článok *K problematice dějin spisovného jazyka*, *Studie a práce lingvistické I*, Praha 1954, 371 a n.

¹⁸ B. Havránek, *K obecným vývojovým zákonitostem spisovných jazyků slovanských* (v sborníku Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958, 49); porov. i *Slavia XXIV*, 1955, 175 a n.; *XXV*, 1956, 303 a n. a *XXVII*, 1958, 153 a n.

¹⁹ Porov. najdôležitejšie štúdie k problematike vzniku poľského spisovného jazyka, zahrnuté do sborníka *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, Wrocław 1956.

²⁰ Sem patria práce J. Stanislava, E. Paulinyho, Š. Tóbiaka a i. Porov. i *SR XXI*, 1956, 129—260.

tieto predpoklady o kultúrnom jazyku. Je pravda, že celonárodný jazyk pre začiatky národností a národov nemáme doložený v dostatočnej miere, nemáme zachytené a spracované ani interdialekty v novších obdobiach. Tieto jazykové útvary nemajú také pevné normy ako spisovný jazyk a miestne nárečia, preto ich je ťažšie zachytiť a miestne i časove určiť. Integračný vývin smeroval od nárečí k interdialektom, napr. u Slovákov na západe, v strede i na východe Slovenska, a od iných spisovných jazykov ku kultúrnym dialektom, v prípade slovenčiny od českého spisovného jazyka k slovenským kultúrnym dialektom. Tak vznikla kultúrna západoslovenčina, ktorú kodifikoval ako spisovný jazyk A. Bernolák, tak vznikla i kultúrna stredoslovenčina, ktorá s rozvojom kapitalizmu v Uhorsku a s rozvojom slovenskej buržoázie v stredoslovenských mestách (spolu s rozvojom zemianstva) sa upevňovala a šírila na západ i na východ. Strednú slovenčinu ako celok pokladali za reprezentantku slovenčiny vôbec jazykoví teoretici od Mateja Béla až po L. Štúra, M. M. Hodžu a M. Hattalu, ktorí ju kodifikovali ako národný spisovný jazyk.

Podobný vývin *mutatis mutandis* môžeme s veľkou pravdepodobnosťou predpokladať i pre jazyky feudálnej formácie. Všade, kde pre to boli priaznivé ekonomické, politické a kultúrne podmienky, vznikali nadnárečové útvary, z ktorých pri rozšírených funkciách vznikali kultúrne jazyky (dialekty) a z týchto so vznikom a rozšírením literatúry spisovné jazyky. Konkrétne miestne nárečie ako základ spisovného jazyka sa nedarí zistiť napr. ani pre poľštinu, ani pre ruštinu,²¹ pretože spisovný jazyk sa zakladá na útvare nadnárečovom, ktorý priberal prvky rozličných nárečí. Ako nemožno dokázať tvrdenie, že spisovná slovenčina má výlučne liptovský alebo zvolenský základ, tak nemožno hovoriť o spisovnej ruštine, že sa zakladá len na moskovskom nárečí, o spisovnej poľštine, že má pôvod len malopoľský alebo len veľkopoľský ap. Vo všetkých týchto prípadoch treba predpokladať nadnárečové útvary — interdialekty, resp. kultúrne dialekty. Podobný nadnárečový útvar z okolia Solúna možno oprávnené predpokladať ako bulharskomacedónsky základ pre staroslovenčinu. Kultúrny jazyk západoslovanský predpokladá A. V. Isačenko²² a J. Stanislav²³ pred príchodom Konštantína (Cyrila) a Metoda na Veľkú Moravu a do Panónie, podobne ako S. P. Obnorskij²⁴ študuje staroruský jazyk, ktorý sa vyvíjal i popri cirkevnoslovanskom jazyku ruskej redakcie.

²¹ Porov. o tom mienku S. B. Bernštejna, vyjadrenú naostatok v knihe *Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*, Moskva 1961, 111.

²² A. V. Isačenko, *Začiatky vzdelanosti vo Veľkomoravskej ríši*, Martin 1948.

²³ J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, Bratislava 1956, 207 a n.

²⁴ S. P. Obnorskij, *Očerki po istorii russkogo literaturnogo jazyka staršego perioda*, Moskva—Leningrad 1946.

Názov kultúrny jazyk (nem. Kultursprache) podobne ako i názvy spisovný jazyk (v češtine a slovenčine podobne ako v nemčine Schriftsprache), literárny jazyk (v poľštine język literacki, v ruštine literaturnyj jazyk, podobne ako vo francúzštine langue littéraire), knižný jazyk (srbochorvátsky književni jezik) atď. sú len konvenčné termíny, nevystihujú celkom podstatu vecí. Pritom sa spomínané názvy používajú v rozličných významoch, keď sa má vystihnúť napr. rozdiel medzi latinčirou a češtinou, resp. cirkevnou slovančinou v niektorých z funkcií spisovného jazyka u jednotlivých slovanských národností.

Pri vzniku spisovných jazykov základom teda býva nadnárečový útvar, interdialekt, ktorý slúži na dorozumievanie príslušníkom mnohých miestnych nárečí. Na území niektorej národnosti vzniká viac interdialektov, ale v niektorom čase vo vhodných podmienkach jeden z nich má tendenciu stať sa celospoločenským, celonárodným jazykom (langue commune), ba v niektorých prípadoch stáva sa koiné pre veľké územia. Z interdialektu za priaznivých podmienok hospodárskych, politických a kultúrnych vzniká najprv kultúrny jazyk. Jeho uvedením do literatúry a ustálením jeho normy utvára sa spisovný jazyk.

III

Spisovný jazyk líši sa od nespisovných útvarov národného jazyka tým, že je jednotný a spoločný pre všetkých príslušníkov národa, resp. národnosti, že je vedome pestovaný (kultivovaný) a ustálený, že sú jeho prostriedky záväzne normované a štylisticky diferencované.²⁵ Tieto vlastnosti spisovného jazyka tvoria jeho špecifickosť a sú podmienené jeho úlohami v spoločnosti (v štátnej správe, vo vede, v literatúre, v divadle, v škole atď.). Pre svoje osobitné vlastnosti spisovný jazyk má sčasti iný vývin ako ľudový jazyk. Spisovný jazyk sa formuje na celonárodnom základe tým spôsobom, že niektoré prostriedky z nárečí prijíma, iné zavrhuje podľa vyjadrovačích potrieb svojich nositeľov a podľa ich dobového vkusu. Zmeny spisovného jazyka prebiehajú smerom k jeho intelektualizácii. V zvukovom pláne ide skôr o zámenu než zmeny zvukov.²⁶ V tvarosloví prebieha dôsledné vyrovnávanie a uskutočňuje sa výber z dvojtvarov. V syntaxi na vyjadrenie zložitých myšlienkových vzťahov utvárajú sa osobitné spojovacie výrazy, syntaktické konštrukcie atď. V oblasti pomenovania pre abstraktné zhrnujúce pojmy tvoria sa nové termíny alebo sa bežné slová terminologizujú. Vo vývine spisovného jazyka uplatňuje sa

²⁵ Porov. A. Jedlička, *Spisovný jazyk a nárečí*, SR XX, 1955, 232; E. Jóna, *Spisovný jazyk a jeho dejiny*, SR XXII, 1957, 331.

²⁶ Porov. K. Horálek, *K problematice dějin spisovného jazyka*, Studie a práce lingvistické I, Praha 1954, 369 a n.; R. I. Avanesov, *O nekotorych voprosach istorii jazyka*, Akademiku Viktoru Vladimiroviču Vinogradovu k jeho šesťdesiatiletiju, Sbornik statej, Moskva 1956, 12 a n.

vedomé zasahovanie ľudí (štátnej správy, vedeckej inštitúcie alebo inej authority), najmä spisovateľov a jazykových teoretikov.

Špecifické prostriedky spisovného jazyka tvoria sa z domácich zdrojov alebo sa preberajú z cudzích prameňov. Pri vzniku spisovného jazyka i v jeho ďalšom vývine má obyčajne významnú úlohu iný spisovný jazyk alebo i niekoľko spisovných jazykov, ktoré sa v niektorých funkciách používali v danej spoločnosti pred vznikom jej vlastného spisovného jazyka alebo i paralelne s ním. Taký spisovný jazyk pri utváraní nového spisovného jazyka býva modelom, vzorom. Ak to bol jazyk blízky, príbuzný, niektoré prostriedky jazyka-modelu sa preberajú. Ak išlo o jazyk cudzí, nezrozumiteľný, niektoré prostriedky sa prekladajú, a to niekedy mechanicky ako kalky. Takéto pôsobenie jazyka na jazyk súvisí s bilingvizmom vzdelancov ako nositeľov spisovného jazyka a s formovaním spisovného jazyka v jazykovej teórii i v spisovateľskej praxi.

Vo vývine väčšiny slovanských spisovných jazykov úlohu modelu mala cirkevná slovančina, pri západoslovanských čeština, pre staroslovienčinu gréčtina, pre niektoré slovanské jazyky latinčina, nemčina; v novších časoch pre všetky slovanské jazyky bola ruština modelom v rozličnom stupni a intenzite.

Typické vlastnosti spisovného jazyka už rozvinutého i podmienky jeho vzniku a formovania sú rozličné u jednotlivých národov a národností. Preto sú sčasti oprávnené kritické hlasy o možnosti jednotného pohľadu na spisovné jazyky i tej istej jazykovej skupiny, ako je slovanská, najmä pokiaľ ide o periodizáciu ich dejín, ako i vôbec jazykových dejín.²⁷ Doterajšie pokusy o periodizáciu dejín jednotlivých jazykov vychádzali buď zo všeobecných dejín, buď z dejín umenia a literatúry. Tak sa rozlišovalo viac-menej konvenčne²⁸ obdobie románske, gotické, renesančné, barokové atď. alebo napr. obdobie reformácie a protireformácie, obdobie literárneho a jazykového obrodenia ap. S rozvojom marxistického myslenia vznikajú i pokusy o novú periodizáciu dejín jazyka napr. bulharského (S. B. Bernštejn²⁹), slovenského (V. Blanár³⁰), pri ktorých sa náležite hodnotí spisovný jazyk ako kryštaliizačné jadro národného jazyka. Spisovné jazyky jazykovej skupiny, ako je germánska,³¹ románska³² v celom vývine alebo v dôležitých obdobiach štu-

²⁷ K. Horálek, *Úvod*,² 78—80.

²⁸ Napr. E. Pauliny, *Dejiny spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1948, 22 a n.

²⁹ S. B. Bernštejn, *Izvestija Akademii nauk SSSR, Otd. lit. i jaz.* IX, 1950, 168 n.

³⁰ V. Blanár, *Jazykovedný sborník V.* 1951. 10 a n. a *Slavia XXI*, 1952, 485 a n.

³¹ R. Auty (*Některé problémy vývoje slovanských spisovných jazyků*, *Slavia XXVII*, 1958, 161) uvádza prácu H. Klossa, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*, Mnichov 1952.

³² R. A. Budagov, *Problemy izučeniija romanskich literaturnych jazykov*, Moskva 1961.

dujú sa doteraz málo. Porovnávacie štúdium slovanských jazykov — okrem spomínaných syntetických prác a príručiek — bolo už predmetom úvah i vlastného výskumu u lingvistov³³ i u literárnych historikov.³⁴

V súčasnej jazykovede popri tradičnej historickoporovnávej metóde rozvíja sa konfrontačná metóda,³⁵ pri ktorej ide o synchronne porovnávanie dvoch jazykov, resp. o charakteristiku jedného jazyka z hľadiska druhého jazyka bez ohľadu na ich vzájomné vzťahy v historickej perspektíve. Pri štúdiu vývinu slovanských spisovných jazykov nepôjde o porovnávanie celých systémov, ale tých stránok a prostriedkov, ktoré tvoria ich špecifickosť, ich spisovnosť.³⁶ Z dejín vzájomných vzťahov slovanských spisovných jazykov je známe,³⁷ že v rozličných obdobiach preberali sa predovšetkým lexikálne prostriedky (tieto sa i najľahšie zisťujú), menej často syntaktické a tvaroslovné prvky. Takéto vzájomné vzťahy slovanských spisovných jazykov, pri ktorých tieto jazyky silne na seba pôsobili, budú východiskom pri periodizácii dejín týchto jazykov ako celku.

Periodizácia dejín jednotlivých spisovných jazykov sa zakladá jednak na významných obdobiach vývinu spoločnosti, s ktorou je jazyk v úzkom spojení, jednak na zmenách vnútornej stavby jazyka, jeho normy, na vzniku, rozvoji alebo zániku niektorých jeho štýlov. Pravda, medzník vo všeobecných dejinách neznamená vždy aj medzník v dejinách jazyka a naopak. V dejinách jazyka rozlišuje sa obyčajne obdobie predhistorické a historické; v dejinách spisovného jazyka treba rozlišovať obdobie predspisovné a spisovné, ktoré sa nekryje s historickým obdobím.³⁸ Vznik štátu, napr. Samovej ríše alebo Veľkomoravskej ríše, nevyvolal hneď i utvorenie spisovného jazyka, ale sa predpokladá v tejto súvislosti kultúrny jazyk.

Pre slovanské spisovné jazyky základný význam má vznik staroslovienčiny a rozšírenie cirkevnej slovančiny. Rok 863 je prvý pevný bod pre periodizáciu dejín našich spisovných jazykov. Vznik staroslovienčiny medzi spisovnými jazykmi je ojedinelý prípad: pravdepodobne na základe nadnárečového útvaru bulharsko-macedónskeho vzniká pre potreby náboženskej misie

³³ M. Weingart, *O politických a sociálnych složkách v starších dějinách spisovných jazyků slovanských, zvláště církevněslovanského*, Z dějin východní Evropy a Slovanstva (Bidlov sborník), Praha 1928, 157 a n.; M. Weingart, *Slovanské spisovné jazyky v době přítomné*, Praha 1937, 1—9.

³⁴ F. Wollman, *Slovanství v jazykově literárním obrození u Slovanů*, Praha—Brno 1958.

³⁵ V poslednom čase takto pracuje napr. A. V. Isačenko, *Grammaticeskij stroj russko-go jazyka v sopostavlenii s slovackim*, *Morfologija* I, 1954, II, 1960). Porov. i príspevky v časopise Československá rusistika 1962.

³⁶ K termínu „spisovnosť“ porov. A. Jedlička, *Spisovný jazyk a nářečí*, SR XX, 1955, 232.

³⁷ Porov. L. A. Bulachovskij, *K istorii vzaimootnošenij slavjanskich literaturnych jazykov*, *Izvestija AN SSSR, Otd. lit. i jaz.* 1951, 37—49, a *Sovětská věda — Jazykověda*, Praha 1951, č. 3—4, 39—51. Tam sa uvádza bohatá literatúra i najdôležitejšie prípady vzájomného pôsobenia slovanských jazykov.

³⁸ M. Weingart v Bidlovom sborníku, 160.

vo Veľkej Morave, ale čoskoro sa stáva ako cirkevnoslovanský jazyk medzinárodným jazykom Slovanstva.³⁹ najmä južných a východných Slovanov, ale aj niektorých neslovanských národností. Stalo sa to tam, kde to dovoľovali alebo podporovali štátni činitelia. Na Veľkej Morave staroslovienčina po Metodovej smrti nezakotvila, pretože jej nežičil panovnícky dvor, ktorý sa politicky a cirkevne orientoval na západ, nie už na východ, k Byzancii. Vnútorne podmienky pre prijatie staroslovienčiny, resp. cirkevnej slovančiny boli i v krajinách západoslovanských ako v juhoslovanských a východoslovanských, pretože staroslovienčina bola blízka všetkým slovanským nárečiam.⁴⁰ Ale politické, hospodárske a kultúrne podmienky boli iné v starom Bulharsku, iné v Panónii, iné v premyslovských Čechách, iné vo feudálnom Chorvátsku, Srbsku a konečne iné v kijevskom štáte na východoslovanskej pôde, kde sa cirkevná slovančina stala spisovným jazykom (popri domácom kultúrnom jazyku v niektorých štýloch). Podobnosti a rozdiely v osudoch cirkevnej slovančiny u jednotlivých slovanských národností po celé obdobie feudalizmu budú predmetom spoločných dejín slovanských spisovných jazykov, predovšetkým vo vzťahu k domácim, ľudovým jazykom, resp. ku kultúrnym jazykom príslušných národností. Podrobnejšia periodizácia bude sa zakladať na významných zmenách v hospodárskom a politickom, resp. štátnom živote v tých prípadoch, keď boli s nimi spojené i zmeny noriem spisovného jazyka, jeho prebudovanie v zmysle všeobecných zákonitostí vývinu spisovných jazykov.

Druhým východiskovým bodom, ktorým sa len čiastočne nadväzuje na staroslovienske obdobie, pre periodizáciu dejín slovanských jazykov je vznik spisovných jazykov tých národností, ktoré sa vo svojich samostatných štátoch priklonili k latinskej vzdelanosti. Je to obdobie rozvitého feudalizmu, a to koniec 13. storočia a začiatok 14. storočia pre starú češtinu a druhá polovica 14. storočia pre starú poľštinu. Revolučné hnutie husitské pre češtinu i reformačné hnutie za krízy feudalizmu pre iné jazyky sú významné obdobia v rozvoji existujúcich spisovných jazykov, pre iné zas začiatkom: demokratizácia kultúrneho života vyžiadala si rozšírenie úloh i obohatenie prostriedkov spisovných jazykov na jednej strane a vznik nových spisovných jazykov na druhej strane. K začiatkom reformácie viaže sa vznik spisovnej slovinčiny a lužickej srbčiny (dohnej a hornej podľa politického rozdelenia), ba i podnety pre tvorenie jazykov národností ukrajinskej a bieloruskej.

³⁹ J. Kurz, *Cirkevňeslovanský jazyk jako mezinárodní kulturní (literární) jazyk Slovanstva*, Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958, 13 a n.

⁴⁰ V posledných desaťročiach filológovia i historici prispeli významnými prácami k objasneniu úlohy cirkevnej slovančiny u nás. Porov. M. Weingart, *Československý typ cirkevnej slovančiny*, Bratislava 1949 a článok J. Kurza (citovaný tu v poznámke 39), kde sa uvádza bohatá literatúra k problémom.

Významným medzníkom v dejinách spisovných jazykov je koniec 18. storočia, keď sa najmä v strednej Európe feudalizmus rozkladal a tvorili sa kapitalistické vzťahy, keď proti sociálnemu a národnostnému útlaku vládnúcich tried vznikajú národnooslobodzovacie hnutia. Nová ideológia, niekedy predbiehajúca pomalý spoločenský vývin, a nové pomery vyžadovali si nový alebo aspoň obnovený nástroj dorozumievania a ideového boja. S utváraním novodobých národov tvoria sa národné spisovné jazyky, ktorých konštituovanie sa dovršuje v niektorých prípadoch až v polovici 19. storočia.

V období národného obrodzenia sa ukázali následky dlhej poroby a rozdrobenosti slovanských národností v rozličných štátnych útvaroch v konštituovaní nových spisovných jazykov: u východných Slovanov po prípravných obdobiach ustálil sa spisovný jazyk ukrajinský a bieloruský, v západoslovanскеj oblasti len spisovná slovenčina, u južných Slovanov nové spisovné jazyky miesto cirkevnej slovančiny u Bulharov a Srbov.

Nové normy spisovných jazykov sa utvorili aj u národov s bohatou literárnou tradíciou okrem poľštiny, ktorá sa vyvíjala pomerne plynule bez náhlych reforiem a zmien. Slovanské národné spisovné jazyky sa vyvíjali temer všetky smerom od tradičných jazykov-modelov k ľudovej reči. Novodobé slovanské národy a ich jazyky sa tvorili v troch štátnych útvaroch („v žalári národov“):⁴¹ v ríši ruskej, rakúskej a tureckej — v staršom, prípravnom období aj v štvrtom — v poľsko-litovskom štáte — v rámci ktorých mali približne rovnako zlé hospodársko-spoločenské podmienky. Skúmanie spisovných jazykov slovanských národov v týchto zoskupeniach, ako to začal R. Auty,⁴² má vonkajšie i vnútorné odôvodnenie, hoci ani hranice medzi tými zoskupeniami neboli nepriedušné.

Pestovanie spisovných jazykov podľa približne rovnakých zásad, vypracúvanie ich gramatík a slovníkov podľa tých istých vzorov (Dobrovský, Linde) v dobe literárneho a jazykového obrodzenia u Slovanov je pochopiteľné z ich priamych kontaktov, z podobných osudov, ale hlavne z jazykovej príbuznosti. Na základe blízkosti jazykov ostáva predstava Slovanstva ako celku od obdobia tzv. barokového slavizmu⁴³ nielen vo vedomí slovanských učencov, ale i cudzích bádateľov, vzdelancov a prostých ľudí podľa jazykovej empirie.

Život v spoločnom štáte, napr. v Rakúsku, kde boli zastúpené všetky tri hlavné skupiny slovanských národov, viedol historikov a filológov k prácam, týkajúcim sa dejín všetkých slovanských jazykov a literatúr (Šafárik), slo-

⁴¹ Porov. F. Wollman, *Hlavní úkoly historickosrovnávacího zkoumání slovanských literatur*, Slavia 1958, 211; Tenže, *Slovanství v jazykové literárním obrození u Slovanů*, Praha—Brno 1958.

⁴² R. Auty, *Některé problémy vývoje slovanských spisovných jazyků*, Slavia XXVII. 1958, 161 a n.

⁴³ R. Brtáň, *Barokový slavizmus*, Lipt. Mikuláš 1938.

vanskej vzájomnosti (Kollár) i „spoločného“ slovanského jazyka (Herkef) atď. Niektoré z týchto prác mali pozitívny vplyv na vznik ilýrskeho hnutia a na utváranie jednotného spisovného jazyka Srbov a Chorvátov na štokavskom základe.

Potreba vydávať zákony a uariadenia v hlavných jazykoch ríše viedla vládu, pravda, až po revolúcii 1848/49, k tomu, aby zriadila komisie znalcov, ktorí by vypracovali slovníky právnej a politickej terminológie pre slovanské jazyky Rakúska. Išlo o päť kultivovaných slovanských „dialektov“ (český, poľský, „rusínsky“, slovinský a „ilýrskosrbský“). Pod vedením P. J. Šafárika a za účasti K. J. Erbena a A. Rybičku vznikol slovník nemecko-český.⁴⁴ Bude treba bližšie zistiť, ako sa táto terminológia uplatňovala v praxi u jednotlivých slovanských národov, pričom je veľmi pravdepodobné, že pôsobila na zblížovanie uvedených slovanských jazykov. Komisia si uvedomovala, že celkom rovnaké termíny slovanské jazyky nemôžu mať,⁴⁵ ale že zblížovanie je možné výberom z doterajších synonym, prekladaním (kalkovaním) z cudzích jazykov a preberaním z niektorého slovanského jazyka.

Tento príklad z býv. Rakúska je výrazným dokladom toho, ako spoločný štát, potreba vyjadrovať rovnaké pojmy a myšlienky nevyhnutne vedie k zblížovaniu spisovných jazykov.

Obdobie po r. 1848 v dejinách slovanských spisovných jazykov je obdobím rozvoja národných jazykov za kapitalizmu v jeho jednotlivých etapách. Jeho vnútorné členenie je rozličné u jednotlivých národov: celkove vývojový proces išiel rýchlejšie ako v predošlých epochách, preto i období vymedzených na základe striedania noriem a štylistického rozvoja jazyka je viac.

Najvýznamnejšie obdobie pre všetky slovanské jazyky je obdobie po Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii a po prvej svetovej vojne, keď sa slovanské národy oslobodili. Rýchly rozvoj a rozšírenie funkcií spisovných jazykov vo všetkých oblastiach štátnej správy, vedy a kultúry, techniky a výroby znamenali rozkolísanie normy a jej prebudovanie.

Druhá svetová vojna s rozpínavosťou fašizmu na úkor slovanských národov bola veľkým nebezpečenstvom i pre slovanské jazyky, ale víťazstvo Soviet-skeho sväzu a nástup socializmu v slovanských krajinách po r. 1945 je začiatkom novej epochy i v dejinách slovanských jazykov.

⁴⁴ *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs.* Von der Commission für slawische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-böhmische Separat-Ausgabe. Viedeň 1850. Podobné slovníky mali vyjsť aj pre ostatné slovanské jazyky, ale nateraz vieme, že okrem českého (a slovenského) príspevím J. Kollára a K. Kuzmányho) vyšiel ešte jeden (pod vedením Fr. Miklosicha).

⁴⁵ Porov. Šafárikov úvod l. c. III - XIII.

V jazykovej kultúre u neslobodných, nesamostatných slovanských národov už pred obrozením v dobe protireformačnej vzniklo puristické hnutie⁴⁶ z obavy o budúcnosť vlastného jazyka (podobne ako už od čias humanizmu a renesancie u iných európskych národov). Purizmus u slovanských národov obracia sa nielen proti neslovanským slovám, napr. nemeckým, ale niekedy i proti slovanským slovám jazyka-modelu⁴⁷ a proti medzinárodným termínom (europeizmom).⁴⁸

Ako jav historicky premenlivý purizmus nemá v každej dobe a u každého národa rovnaký účinok. V niektorých jazykoch sa uplatňoval menej (poľština), v niektorých takmer sa neuplatnil (ruština), ale u menších slovanských národov alebo u mladších spisovných jazykov jeho dôsledky existujú podnes (čeština, slovenčina atď.). Purizmus vo vývine slovanských jazykov pôsobil smerom divergentným, diferenciačným.

Opačný účinok mala idea slovanskej vzájomnosti, vyslovená najvýraznejšie Jánom Kollárom.⁴⁹ Kollárova teória jazykovej kultúry a jeho téza o štyroch hlavných slovanských jazykoch bola určená najmä pre jazyky južnej a západnej skupiny, ale práve v domácom prostredí sa málo uplatňovala. Iné dejinné faktory boli silnejšie ako Kollárova abstraktná schéma.

V súčasnosti na nových hospodársko-spoločenských a politických základoch i z nových ideologických pozícií riešia sa aj otázky slovanských spisovných jazykov prakticky i teoreticky.⁵⁰

⁴⁶ B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého*, Československá vlastivěda, řada II, 64 a n.

Osobitná monografia o vývine purizmu vznikla v Bulharsku (Mosko Moskov, *Borbata protiv čuždite dumii v bulgarskija knižoven ezik*, Sofia 1958; porov. Naše řeč 44, 1961, 198).

⁴⁷ Pre pomer češtiny a slovenčiny porov. E. Jóna, *Vývoj názorov na spisovnú slovenčinu a jazykovú kultúru*, Jazykovedné štúdie VII, 1963, 19—30

⁴⁸ O. Vočadlo, *Czech neologisms*, MNHMA, sborník J. Zubatého. Praha 1926. 400—412.

⁴⁹ J. Kollár, *O literárnej vzájomnosti mezi kmeny a nářečnými slávkými*, Hronka 1836 atď. Novšie vydania s príslušnými štúdiami: Jan Kollár, *Rozpravy o slovanské vzájemnosti*. Souborné vydání uspořádal Miloš Weingart. Praha 1929; R. Brtáň, *Vznik, vývin a verzie Kollárovej rozpravy o literárnej vzájomnosti*, Lipt. Mikuláš 1942; Ján Kollár, *O literárnej vzájomnosti*. Preložil, štúdiu a poznámky napísal Karol Rosenbaum. Bratislava 1954.

⁵⁰ Porov. niekoľko štúdií a článkov v časopise *Voprosy jazykoznanija a inde*. Táto otázka bude predmetom inej štúdie.

К ВОПРОСУ ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИХ АТЛАСОВ ОБЛАСТНОГО ТИПА

ВАСИЛЬ П. ЛАТТА

Среди большого числа лингвистических атласов, появившихся в течение этого столетия, особо выделяются атласы областного (регионального или краевого) типа. Цель, задачи и объем такого типа атласа определяются прежде всего спецификой исследуемых говоров. Поскольку лингвистический атлас общенационального языка, представляя в виде карт и соответствующего документационного материала современное состояние говоров на всей территории национального языка, рассматривает географическое распространение диалектных явлений, важных с точки зрения общей системы языка и его говоров, он не регистрирует других, не менее важных диалектных особенностей, не составляющих его специфику. К подобного рода явлениям, дорисовывающим языковую систему отдельных говоров и имеющим немаловажное значение для истолкования, более глубокого объяснения, конкретизации и детализации многих языковых явлений и процессов взаимодействия отдельных говоров, следует отнести: местные особенности, диалектные микроявления, архаические реликты, продукты межъязыкового и междиалектного влияния, заимствования и их роль в изменении или нарушении структуры или системы отдельных говоров и другие важные диалектные особенности. Все подобного рода явления должны, однако, быть частью системы диалекта и характеризовать его с известной точки зрения. Языковая система является широкой категорией, охватывающей разного рода явления: центральные и периферийные, утверждающие, дополняющие и отрицающие моменты, продуктивные и непродуктивные типы и т. д. Задачей всякого исследования, в том числе и диалектологического атласа, является представить систему как можно полнее во всем ее многообразии. Так называемые исключения только дорисовывают характер системы и входящих в нее в качестве составных частей явлений. Действие языковых законов в отдельные периоды характеризуется разной силой и неодинаковой длительностью. Сила действия определенных языковых законов в известной мере определяется формой и способом внутренних и внешних языковых

влияний. Это особенно заметно в говорах, находящихся в зоне этнических и диалектных границ. Именно в результате взаимных влияний очень часто осуществляются языковые процессы, определяющие дальнейшее развитие говора. Целью всякого атласа, тем более областного, является выявить силу, прочность и, вообще, характер законов в цепи явлений определенной языковой системы путем их умелого подбора и распределения.

Также и географическое распространение общезыковых явлений является предметом исследования областного диалектологического атласа, причем, в отличие от общенационального атласа, противопоставляемым явлениям он уделяет еще больше внимания, отображая их гораздо шире, глубже и обстоятельнее. Только не дающие противопоставлений явления в областном атласе не картографируются и дается их характеристика в виде дополнительного комментария, списка, или же они могут быть представлены иным подходящим способом.

Особый вид областного диалектологического атласа представляет собой зональный атлас, ставящий своей задачей детальное отображение, дифференцирующих признаков соседних говоров родственных языков, лежащих в пределах этнических и лингвистических границ или же говоров одного и того же языка. Конечно, функцию данного типа атласа частично выполняет или должен выполнять также и областной диалектологический атлас окраинных говоров, соседящих с говорами иного, но родственного языка. В отличие от зонального атласа областной атлас эту задачу может осуществлять не путем исследования сплошной территории соседних говоров другого родственного языка, но только отображением диалектного состояния в отдельных информационных пунктах.

Относительно редкая сеть населенных пунктов или же последующая их редукция, обусловленные сравнительно малым масштабом карт, являются причиной известной схематичности и уменьшения точности передачи хода и пределов распространения некоторых диалектных черт и их изоглосс лингвистическим атласом общенационального языка, вниманию которого по указанной причине могут ускользнуть некоторые важные явления. Также и его программа не в состоянии дать полной характеристики отдельных говоров и учесть всех их особенностей. Специфика областного атласа требует для него и специальную программу, которая должна учитывать все важные стороны и особенности фонологических и фонетических систем, грамматической структуры и лексического состава исследуемых говоров.

Особенно лексическая сторона языка, как правило, находит лишь частичное отражение в атласе общенационального языка. Несмотря на тот факт, что никакой атлас не может хотя бы частично исчерпать богатства

лексики, историко-этнографические особенности быта и производства, характер местности, материальной и духовной культуры, проявляющиеся в особом складе лексики, могут найти всестороннее отражение лишь в региональном атласе. Поэтому этот материал выгодным способом может быть использован смежными и родственными дисциплинами, в данных которых, в свою очередь, часто нуждается диалектология. В областном атласе должны найти более глубокое отражение данные, характеризующие процесс заселения определенной местности как и некоторые другие вопросы этногенеза ее населения. Поэтому уже при составлении программы лексики должны быть учтены некоторые специфические вопросы из области этнографии, фольклора, истории, археологии, истории материальной и духовной культуры и некоторых других научных дисциплин. Это вовсе не значит, что областной лингвистический атлас должен быть одновременно этнографическим. Он только должен обладать указанными достоинствами, не выходя за рамки всесторонней лингвистической интерпретации вопроса.

Наряду с указанными достоинствами региональный атлас страдает и недостатками, вызванными неполным, ограниченным и изолированным отображением тех явлений, изоглоссы которых проходят также и вне охватываемой атласом территории. Во избежание этого пробела региональный диалектологический атлас должен подходящим способом (в виде вырезных карт и т. п.) представить продолжение изоглосс некоторых важных явлений или же, по крайней мере, указать в комментариях их общую характеристику.

Очень целесообразным и полезным было бы взаимное дополнение обоих видов атласа путем включения необходимых данных. В результате такой координации атлас говоров общенародного языка наряду с основными и главными картами предоставлял бы и дальнейшую более детальную информацию о необходимых явлениях местного характера в виде вырезных карт или путем ссылок в комментарии, региональный же атлас аналогичным способом может избежать указанные недочеты. Исходя из современного опыта и уровня лингвистической географии, можем смело сказать, что в интересах повышения уровня и улучшения качества атласов обоих видов должны будут быть учтены возможности и выгоды указанной комбинации.

Подконец следует еще сделать заметку о возможности составления монотематического областного атласа, содержащего карты, предоставляющие данные для изучения важного тематического целого, прежде всего лексического характера, например, древнейшей лексики, известных отраслей народных промыслов, акцентологический атлас и т. п.

Не всякий говор или группа говоров представляют собой подходящий объект для составления регионального атласа. Такими, несомненно, должны быть говоры, сложившиеся не очень поздно, далее — весьма дифференцированные и резко выделяющиеся среди остальных говоров (окраинные, говоры с большим числом архаических черт и т. п.). При этом предметом наблюдения не всегда должна быть цельная или замкнутая группа говоров. Как было уже сказано, зона на стыке говоров того же самого или родственных языков предоставляет хороший материал для атласа.

При определении территории областного диалектологического атласа должен быть принят какой-нибудь принцип: лингвистический, этнографический, исторический, этногенетический и др. Лингвистический принцип среди остальных пользуется тем преимуществом, что позволяет накопить как можно большое число изоглосси данных для более широких выводов и обобщений. Кроме основного принципа выбор территории исследования определяется в известной степени и другими указанными моментами. На территории нашей Республики рассматриваемым способом заслуживают изучения следующие говоры: сотацкие, гемерские, моравско-словацкие и др. Атлас украинских говоров в Словакии выявил много ценных и до сих пор неизвестных или малоизвестных данных.

Поскольку в данном кратком обзоре нет возможности полностью высказать даже самые необходимые соображения по поводу составления регионального диалектологического атласа, мы ограничимся только беглым рассмотрением связанных с этим нескольких важных вопросов.

Собирание материалов осуществляется по особой специальной программе очень узким коллективом, насчитывающим с двух до четырех человек, чем обеспечена максимальная координация, оперативность и точность работы. Имеются случаи, что с данной задачей справился даже один человек. Программа должна быть составлена с учетом всех особенностей исследуемых говоров, которые должна отразить как можно полнее. Она исходит из заранее известных сведений об исследуемых говорах и из выявленных в процессе предварительной обстоятельной рекогносцировки и последующей проверки программы в нескольких населенных пунктах до сих пор не уточненных, малоизвестных или неизвестных диалектных фактов. Нельзя заранее точно указать объем программы для возможных видов областного лингвистического атласа. Опыт составления такого типа атласа указывает, что полная, удобная и отличающаяся хорошей оперативностью программа-максимум может содержать с двух до двух с половиной тысяч вопросов, из которых приблизительно по одной четверти отводится разделу фонетики и морфологии и половина лексики с учетом

семантики и топониматики.¹ Кроме того, в разделе лексики еще выявится немало дальнейших важных фонетических и морфологических явлений. Количество удобных для картографирования синтаксических и фразеологических особенностей весьма ограничено.

Практикой выработано немало приемов, обеспечивающих максимальную оперативность и быстроту темпа в ходе полевых работ, всесторонность и точность записи, обработки и последующего контроля собранного материала. Собираение материалов вместе с их проверкой может осуществляться в сравнительно краткий срок — в течение двух—четырёх лет, в зависимости от темпа работы, количества населенных пунктов и состава коллектива.²

Фонетические и грамматические особенности говоров могут быть почти целиком исчерпаны программой, которая, в свою очередь, не может полностью учесть всех лексических различий, что обусловлено ограниченностью срока работы и объема атласа. Общеизвестно, что основной успех работы и в значительной мере качество атласа зависят от качества программы. Из общего количества карт, составленных на основании материала, собранного по программе максимум, можно включить в атлас около 40—60 процентов, т. е. число их можно довести до одной тысячи.³ Оставшийся не вошедший в атлас в виде карт материал может быть включен в комментарий. Аналогичный материал по разделу лексики может составить костяк дифференциального лингво-географического словаря, который может явиться прекрасным органическим дополнением раздела лексики и был бы укомплектован по особой программе, реализованной в ограниченном числе населенных пунктов. Такой словарь по своему качеству, объему и преследуемым целям отличается от известных диалектологических словарей. Подобного рода словарь наглядно и вместе с атласом почти исчерпывающе представит лингво-географическую дифференциацию словарного запаса исследуемых говоров.

В программу атласа включены, в первую очередь, основные явления структурного порядка. Однако, и второстепенные явления для областного атласа представляют весьма ценный материал в том случае, если они

¹ Это заключение как и некоторые другие предложения сделаны на основании опыта работы по исследованию украинских говоров восточной Словакии и составлению упоминаемого типа атласа этих говоров, охватывающего разделы: фонетику, морфологию, акцентологию, лексику, топониматику, семантику и частично синтаксис.

² Подобного мнения придерживается и И. А. Дзендзелевський (Принципы составления региональных атласов, Актуальные проблемы славяноведения, Краткие сообщения Института славяноведения 33—34, Москва 1961, стр. 200—201).

³ Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы, Москва 1957. — И. О. Дзендзелевський, Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР, Частина 1., Лексика, Ужгород 1958, вип. 2 — 1960. — Атлас болгарских говоров в СССР, Ч. 1—2. Москва 1958 и др.

дополняют и дорисовывают характер основных явлений и системы в целом и функционируют в качестве дополнительных дифференциальных признаков.

Сеть населенных пунктов для областного атласа должна быть максимально полной. Их редукция допустима только в густо заселенной местности с однородным диалектом.

Как было уже подчеркнуто, областной атлас может служить органическим дополнением общезыкового атласа в условиях местности с большим членением говоров и поэтому нет никаких веских оснований противопоставлять друг другу оба типа атласа. Однако, нельзя не подчеркнуть возможность лучшего решения региональным атласом многих вопросов. В работе над ним легче повысить качество материала и сделать дополнительный контроль, можно выгоднее и лучше применить статистические методы в картографировании, обеспечить максимальную точность передачи диалектных фактов и явлений, динамики и тенденции их развития, уменьшить корригирующую роль комментария и его перегруженность уточняющим материалом, связанным с неточностью записи за счет увеличения его информативно-теоретической роли путем включения нового сравнительного документационного материала и использования дополнительных лингво-географических данных, которые из-за ограниченности объема атласа и особенности его структуры не всегда могут быть использованы.

Комментарий к атласу и, в первую очередь, к отдельным его картам повышает качество карт и вместе с тем атласа. Поскольку лингвистическая карта является проекцией определенного явления или группировки явлений на плоскости, без наличия комментария она страдала бы известной схематичностью вследствие обобщенности и упрощения действительного состояния, т.-к. точная копия не всегда возможна и, в конце концов, часто и не желательна. Хотя карты регионального атласа ввиду большей густоты сети на меньшей территории в состоянии лучше охватить членение и совокупность противопоставляемых языковых элементов, все же это обстоятельство ни в коей мере не снижает роли комментария, который должен дополнять карту исчерпывающим способом. Он дает общую и специальную характеристику материала и теоретическое обоснование картографируемого явления, приводит нужные замечания к отдельным особенностям, указывает объяснения, уточнения и ссылки на иные карты, источники и т. п. Нет необходимости подчеркивать возможность существования качественного и количественного различия в отношении формы, способа передачи и содержания комментария к картам отдельных разделов атласа: к фонетическим, грамматическим и прежде всего к лексическим и семантическим. Такая разница существует и в ком-

ментариях к отдельным картам одного и того же раздела. В атласе говоров, лежащих в зоне лингвистических границ, важно снабдить комментарий более широким славистическим аппаратом в форме соответствующих эквивалентов слов и явлений в иных славянских языках.

В данном кратком сообщении нельзя изложить содержание комментария и принципы его составления к картам отдельных разделов. Мы только обратим внимание на необходимость строгого соблюдения принципов формального изложения представленных в слове противопоставляемых элементов, т.-к. лингвистическая география является не географией слов, а географией заключенных в них явлений. При этом обратим особое внимание на существование особого метода составления легенды карты по ключу, образующему связующее звено между картой и ее легендой с одной стороны, и комментарием — с другой. Ключ имеет чрезвычайно важное значение не только для облегчения чтения на карте территориального распространения заключенных в одном слове нескольких явлений. При картографировании роль ключа еще увеличивается, т.-к. он дает возможность на основании анализа дифференциальных элементов составить знаки для отдельных вариантов слова или группы явлений при соблюдении строгой системы противопоставлений. В умелом составлении ключа заключается уже значительный успех филологической обработки картографируемого языкового факта. До сих пор существующие диалектологические атласы страдают большим недостатком в изложении на карте филологических фактов: для одних характерен произвольный и несистематический подбор знаков при полной передаче конкретной данности (атлас Валлонии, атлас бывших лемковских говоров и др.), большинство же атласов старается выйти из этого затруднительного положения или путем чрезмерных упрощений, которые не всегда уместны и отражаются отрицательно на полноте и качестве атласа, или же применением метода надписей, что нельзя считать полноценной филологической обработкой. Картографирование по ключу обеспечивает повышение качества филологической обработки материала и документационного достоинства карты и атласа в целом, содействует увеличению наглядности карт и систематичности передачи на карте одновременно нескольких противопоставляемых элементов. Чрезмерное и необоснованное упрощение уменьшает качество карты, т.-к. не каждое явление реализуется одинаково и без исключений и не для каждого явления можно сделать вполне обобщающую карту, дающую о нем полное представление. Конечно, полное изображение конкретной данности (полного звучания всех вариантов слова) не всегда вносит новые познания в изучение явления и поэтому нельзя злоупотреблять этим приемом. Чрезмерное упрощение в некоторых общеязыковых атласах часто делается больше по нужде, чем по требованиям теорети-

ческой концепции, т.-к. наличие разнокачественной записи просто не позволяет воспользоваться этим приемом. В региональном же атласе, где материал собран одним лицом или узким коллективом, подобного рода недостаток отпадает.

Практика составления регионального атласа подтверждает, что в целях повышения документационной ценности картографируемого материала, повышения количества и качества передаваемых на карте явлений и фактов, увеличения наглядности атласа в целом наряду с обобщающими картами отдельных явлений и картами изоглосс очень полезно и выгодно помещать обобщающие карты нескольких явлений, представленных одновременно не только в фонетических и морфологических вариантах одного слова, но иногда даже и в лексических вариантах одного и того же понятия или семантически дифференцированного слова. При этом, конечно, желательно устранение уже известных и повторяющихся общих данных (фонетических и морфематических элементов) путем их пропуски, ссылки на уже имеющиеся обобщающие карты, начертания дополнительных изоглосс и другим подходящим способом.

Предлагаемый способ картографирования помощью разложения вариантов слова на дифференциальные элементы на основании ключа является очень удобным и при составлении первых пробных карт, т.-к. он содействует быстрому подбору окончательного варианта и выявлению в слове непредвиденных программой важных явлений. Этот прием также содействует повышению темпа и эффективности картографирования.

Подконец следует еще обратить внимание на необходимость поместить в конце атласа кроме предметного указателя и тематический указатель отдельных явлений, составленный также по ключу. Этим достигается увеличение возможности представить богатство инвентаря дифференциальных элементов, характеризующих отдельные языковые явления и лингвистические факты, охватить и изучить систему языка в целом, взвесить в ней роль исключений (реликтов, заимствований и т. п.), лучше раскрыть и проследить характер междиалектных и межъязыковых связей и т. д.

Сейчас бегло начертим ход работы по составлению ключа. Для отдельных степеней противопоставлений применяются общепринятые³ знаки: 1. Помощью геометрических фигур (круга, треугольника, квадрата, ромба, лежащего и стоячего четырехугольника) можно изобразить даже и шестичленное противопоставление. 2. Комбинацией черного и белого цвета внутри поля фигуры (зарисовкой черным цветом верхней, нижней, правой, левой половины или одновременно верхнего и нижнего, правого и левого сегментов или же всей фигуры) достигается даже восьмичленное противопоставление второй степени. 3. Горизонтальные и вертикальные

линии, проходящие через центр или доходящие только до центра фигуры, дают возможность дифференциации шести- и даже более членного противопоставления. Для противопоставлений низшего порядка употребляются знаки, расположенные вне геометрических фигур. 4. Помощью малого белого или черного треугольника или кружка можно довести число четырехчленного противопоставления до восьми. 5. Черточки и их комбинация в виде латинского V или русского Г дают также несколько членное противопоставление пятой степени. Где имеются условия, возможно также и выражение общим знаком нескольких противопоставлений, чем достигается большая выразительность знаков. Заштриховки внутри фигуры не рекомендуется применять по причине возможности пониженной различимости при наличии малейших полиграфических недочетов (ослабления или усиления силы печатания, пониженного качества бумаги, краски и т. п.).

Первый этап работы по составлению ключа и легенды заключается в выписывании из картотеки атласа всех вариантов слова путем разбивки их на фонемы, расположенные в столбцах друг под другом, чем выявляются сразу же все дифференциальные элементы. Далее осуществляется их классификация, состоящая в предварительном качественном и количественном их отборе и последующем снабжении знаком или составной частью знака. При этом, как правило, в качестве основного варианта, помещенного в первом ряду ключа, принимается самый распространенный и в интересах максимального упрощения системы знаков на карте его элементы отмечаются одним общим исходным знаком, принятым для основного противопоставления при отсутствии (т. е. нулевом обозначении) дополнительных знаков, которые в пределах осуществленной градации противопоставлений в отдельных столбцах постепенно прибавляются, начиная со второго ряда. По полученному ключу составляется легенда карты. При этом следует в максимальной степени соблюдать принцип наглядности проведением в нужных случаях допустимой редукции противопоставлений и упрощения, гармонии и согласованности знаков во избежание их чрезвычайного нагромождения, затрудняющего чтение карты, т. к. нежелательное осложнение влечет за собой понижение степени наглядности. В более сложных случаях полезно помещать ключ прямо на карте в интересах улучшения ориентации и упрощения комментария.

В качестве иллюстративного материала ниже приводятся примеры из подготовленного к печати атласа украинских говоров в Словакии, в процессе работы над которым был выработан и усовершенствован предлагаемый метод картографирования группы явлений в рамках одного слова.

Для карты с одними фонетическими и историко-фонетическими противопоставлениями дается пример *деревян*-. На примере *солнце* указано

еще и морфологическое противопоставление в виде словообразовательных суффиксов.

Ключ:

V I II III IV
(рефл. (вставной
*tert) элемент)

○ d Oere O k OΔa O...n
 ○ d Δ▽◇ re ● ĭ ▽ e ▽ nn
 VI
 Изогл. ere/êrê ▽ ø

Легенда:

○ derev'ána, êrê Δ drev'ána
 ○ d'erev'ána Δ drev'ána
 ● derev'ána ▽ drevéna, ▽-nn-
 ○ derev'ána ◇ drev'ána

I III V IV II
(рефл.*tert) (суффикс)

○ ol ○ ø ○ o ○ ηc OΔ-toe ○ sónce ▲ slónko; ▲-ô-
 Δ lo Δ□l ○ ô ○ ō ō ηc ▲ (k)lo ○ sónce, -ô-, Ô-ô- ▲ svónko; ▲-ô-
 □ lu ▲□u ▲ ô-ŭ Δ slónce; ▲ svó- ▲ slónko; ▲ svu-

K OTÁZKE TZV. „POLONIZMOV“ VO VÝCHODNEJ SLOVENČINE*

(Príspevok k otázke genézy východoslovenských nárečí)

IZIDOR KOTULIČ

I

Ani o jednom zo slovenských nárečí¹ sa nevyslovilo toľko a takých protichodných názorov, najmä pokiaľ ide o otázku ich pôvodu, ako práve o východnej slovenčine. Ak neberieme do úvahy niektoré menšie rozdiely v stanovisku jednotlivých autorov k tejto otázke, možno názory na otázku pôvodu východnej slovenčiny zhrnúť vcelku do troch základných skupín.

V jazykovednej literatúre domácej i zahraničnej, pokiaľ sa v nej venovala pozornosť východnej slovenčine a jej pôvodu, sa prevažná väčšina autorov zhoduje v tom, že východoslovenské nárečia sú od pôvodu slovenské a že patria do československej jazykovej skupiny. Po prvý raz zreteľnejšie formuloval túto myšlienku F. Pastrnek² a podrobnejšie ju odôvodnili a doložili jazykovým i historickým materiálom početní domáci i zahraniční jazykovedci.³ Tento názor má v jazykovednej literatúre najdlhšiu tradíciu a dnes ho už uznávajú všetci vážnejší bádatelia, ktorí sa touto problematikou podrobnejšie zaoberali.

S úplne odlišným názorom na otázku pôvodu východnej slovenčiny vystúpil V. Hnatiuk,⁴ ktorý bez vážnejšej lingvistickej a historickej argumentácie sa usiloval dokázať, že východná slovenčina je od pôvodu „ruským“ (rusín-

* Vlastný rozbor a výklad preukazných i domnelých „polonizmov“ vo vzťahu k celkovému systému východoslovenských nárečí, ako aj ich rozšírenie a sémantickú platnosť (lexikálne prevzatia) podávame v druhej časti nášho príspevku, ktorá pre nedostatok miesta bude uverejnená v niektorom z nasledujúcich čísel.

¹ Máme tu na mysli najmä hlavné nárečové skupiny, ako stredoslovenskú, západoslovenskú, resp. aj menšie nárečové celky, napr. juhostredoslovenské, juhozápadoslovenské nárečie ap.

² F. Pastrnek, *Beiträge zur Lautlehre der slowakischen Sprache in Ungarn*, Viedeň 1888; Tenže, *Štúdovanie slovenčiny*, SP XIII, 1893, 434.

³ Podrobnejší prehľad názorov jednotlivých autorov pozri u J. Lišku, *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*, Martin 1944, 8—12, 15 n.

⁴ V. Hnatiuk, *Rusyny Príšašivskej aparchii a ich hovory*, Zap. Nauk. Tov. im. Ševčenka, t. XXV—XXVI, 1900.

ským) nárečím,⁵ ktoré sa len neskôr poslovenčovalo. S týmto svojím názorom ostal v literatúre úplne osihotený, pravda, ak neberieme do úvahy stručnú zmienku A. M. Seliščeva,⁶ ktorý nielen východnú slovenčinu, ale aj východnú časť gemerských nárečí pokladá len za poslovenčené pôvodné ukrajinské nárečie.

Hypotézu o poľskom pôvode východnej slovenčiny prvý vo vyhranenej, podobe formuloval S. Czambel.⁷ Táto hypotéza nenašla nielen medzi domácimi, ale ani medzi zahraničnými jazykovedcami väčší počet stúpencov, pravda, okrem niekoľkých poľských lingvistov,⁸ ktorí sa Czambelovej hypotézy nielen držali a ďalej ju rozvíjali, ale vo viac alebo menej pozmenenej podobe sa jej pridriavajú dosiaľ. Najdôslednejším zástancom tejto hypotézy je Z. Stieber, hoci aj on už niektoré svoje staršie názory dosť podstatne zmenil.⁹

Nie sú zriedkavosťou ani názory, ktoré sú vlastne len kombináciou oboch spomínaných hypotéz o nedomácom pôvode východnej slovenčiny. Tak napr. podľa S. B. Bernštejna východoslovenské nárečia sú sčasti poľského (Šariš, Spiš), sčasti ukrajinského pôvodu (Zemplín).¹⁰

Zdá sa, že duchovným otcom všetkých uvedených názorov o nedomácom pôvode východnej slovenčiny je P. J. Šafárik, ktorý pri klasifikácii slovenčiny označuje východnú slovenčinu iba za poľsko-slovenskú variáciu slovenčiny, v rámci ktorej uvádza ešte rusniacku slovenčinu v Abauji, Zemplíne a Berehove, kde sa Slováci stýkajú s Rusniakmi.¹¹ Tento názor sa potom traduje aj v ďalšej literatúre. Stretávame sa s ním v temer nezmenenej podobe u M. M. Hodžu,¹² ktorý však pod rusínsko-slovenským nárečím rozumie

⁵ Termíny „ruský“, resp. „rusínsky“ sa v staršej jazykovednej i historickej a etnografickej literatúre používali miesto dnešného pojmu „ukrajinský“ a týkali sa ukrajinského etnika na východnom Slovensku. Pozri o tom aj u L. Haraksima, *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*, Bratislava 1961, 8—10.

⁶ A. M. Seliščev, *Slavianskije jazyki I, Zapadoslavianskije jazyki*, Moskva 1941, 191.

⁷ S. Czambel, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, Martin 1906, 29.

⁸ Porov. u J. Lišku, c. d., 11—12, 18.

⁹ Dnes sa Z. Stieber kloní k svojmu pôvodnejšiemu názoru, že východná slovenčina je „miešaným“ alebo „prechodným“ nárečím slovensko-poľským, ktoré vzniklo „krížením“ istých nárečí dvoch susedných jazykov — poľštiny a slovenčiny. Sám však nepriamo uvádza také fakty, ktoré svedčia o tom, že pre takúto hypotézu tu neboli základné historicko-spoločenské podmienky. Porov. Z. Stieber, *Problém pôvodu východoslovenských nárečí*, Svojina IV, 1950, 57—69, najmä však 57 a 69; porov. aj jeho úvahy v štúdiu *Wzajemne stosunki języków zachodnio-słowiańskich*, Biul. Pol. Tow. Jęz. XIV, 1955, 75, 77, 79 a 81.

¹⁰ S. B. Bernštejn, *Očerok sravnitel'noj grammatiki slavianskich jazykov*, Moskva 1961, 38, 110.

¹¹ Porov. P. J. Šafárik, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Praha 1896 (2. vyd.), 377—378. Porov. aj vo výbere z jeho diela — P. J. Šafárik, *Literatúra, jazyk, spoločnosť*, Bratislava 1961, 63—64, 30—31. Na Šafárikove názory vyslovené v citovanom diele sa nepriamo odvoláva aj Z. Stieber pri rozvíjaní svojej hypotézy o „poľskom“ pôvode východnej slovenčiny (porov. aj v poznámke 9) — *Wzajemne stosunki języków zachodnio-słowiańskich*, Biul. Pol. Tow. Jęz. IV, 1955, 81.

¹² Porov. M. M. Hodža, *Epigenes Slovenicus*, Levoča 1847, 12, 14, najmä však str. 17.

gemerské nárečie. Je viac ako pravdepodobné, že z týchto záverov vychádza aj S. Czambel pri stavaní svojej hypotézy o poľskom pôvode východnej slovenčiny, hoci práve v tejto súvislosti Šafárikovo stanovisko necituje.¹³

Táto rôznorodosť názorov na otázku genézy východnej slovenčiny vyplýva z viacerých príčin, ktoré by bolo možné charakterizovať nielen ako objektívne, ale aj ako subjektívne. Je to predovšetkým neúplná a nedostatočne presná znalosť východoslovenského nárečového materiálu,¹⁴ a to tak v priereze synchronickom ako aj diachronickom.¹⁵ Týka sa to najmä zvukovej stránky — hláskoslovnia —, na ktorú sa temer výlučne zameriavala doterajšia pozornosť bádateľov. Rozdiely u jednotlivých autorov v zachytení zvukovej stránky východnej slovenčiny a v jej interpretácii sú také závažné, že temer v každom príspevku, ktorý sa týka východnej slovenčiny, nachádzame kritické poznámky k nárečovému materiálu, ktorý sa v jazykovej literatúre uvádza.¹⁶ Vyplýva to hlavne z toho, že bádatelia (neautochtóni) sa nedokázali úplne zbaviť hodnotenia východoslovenských javov spod zorného uhla svojho materinského jazyka, resp. nárečia. Mnohých nepresností sa dopustil už S. Czambel, ak neberieme do úvahy ešte starší nárečový materiál, zozbieraný temer výlučne metódou nepriameho výskumu. No najvypuklejšie sa tieto nepresnosti prejavujú v materiáli, ktorý zozbierali poľskí jazykovedci na slovenskej oblasti východného Slovenska.¹⁷ V mnohých prípadoch, ako sú napr. mäkkosť, resp. stupeň mäkkosti spoluhlások, zafarbenie vokálov ap. transformovali (iste nečímymyselné) pod tlakom svojho (poľského) jazykového vedomia javy východoslovenského hláskoslovného systému na javy úplne zhodné, resp. totožné

¹³ S. Czambel v svojom diele *Slovenská reč...* vôbec málo cituje odbornú jazykovednú literatúru, čo v tom čase bolo ešte celkom bežné. Pod čiarou uvádza iba názory niektorých autorov, najmä poľských, ktoré sa však týkajú prevažne historickej a etnografickej problematiky.

¹⁴ O východoslovenských nárečiach sa oveľa viac písalo a diskutovalo, ako sa skúmali. Pokiaľ sa uvádzal aj konkrétny jazykový materiál, tak bol zväčša nepresný, získaný spravidla len z druhej ruky alebo nepriamym výskumom. Po prvý raz zozbieral na základe priameho výskumu v teréne rozsiahlejší materiál až S. Czambel. Vychádzal však temer výlučne iba z nárečových textov, najmä rozprávkových, takže mnohé javy sa mu nepodarilo vôbec postihnúť. Okrem toho nie sú jeho zápisy celkom spoľahlivé (porov. ďalej).

¹⁵ Prvý podrobnejší náčrt vývinu východoslovenského hláskoslovného systému na základe materiálu z dnešných nárečí, najmä okrajových, ako aj materiálu zo starších jazykových pamiatok podal autor tohto príspevku v rukopisnej práci *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí*, Bratislava 1957 (rukopis).

¹⁶ Porov. J. Fedák, *Zo šarišského hláskoslovnia*, Škult. zborník (Martin 1933), 500—501; J. Štolc, *Niekoľko poznámok k práci Zdzisława Stiebra: Ze studjów na gwarami slowackimi południowego Spisza*, Lud słow. IA, Bratislava VIII, 1934, 108—112; J. Liška, *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*, 9, 21—22, porov. aj poznámku 45 na str. 22; F. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava 1953, 11—13.

¹⁷ Ide najmä o materiál, ktorý zozbieral a publikoval Z. Stiebra a v menšej miere aj M. Małecki (prehľad ich článkov, týkajúcich sa východnej slovenčiny alebo poľsko-východoslovenských vplyvov pozri u J. Lišku, c. d., 11—12; pozri aj ďalšie diela citované v poznámke 9). Kritické poznámky k materiálu, ktorý uvádzajú, pozri v prácach citovaných v poznámke 16.

so stavom v poľštine.¹⁸ Na základe takéhoto nepresného materiálu nemožno samozrejme dospieť k objektívnym a všeobecne platným záverom.

Druhým závažným nedostatkom pri riešení otázky genézy východnej slovenčiny bolo to, že sa jednotlivé javy skúmali a interpretovali úplne izolovane, bez prihliadania na celkový systém východnej slovenčiny, resp. na ostatné javy, s ktorými je ten alebo onen jav viac alebo menej pevne štruktúrne spätý. Pravda, v tejto súvislosti treba poznamenať, že v staršej jazykovednej literatúre to bol všeobecne používaný metodický postup, ktorý by bolo možné veľku charakterizovať aj ako mladogramatický a pozitivistický. Aj táto okolnosť rozhodne neprispievala k správne a objektívne hodnoteniu jazykových faktov a tým ani k správnosti záverov, ktoré sa na základe toho robili.

No najviac prekvapuje to, že pri riešení takej závažnej otázky, ako je genéza východnej slovenčiny, sa nebrali do úvahy nielen všetky fakty lingvistické,¹⁹ ale úplne sa obchádzali alebo ignorovali fakty historické včítane archeologických. Bez znalosti historicko-spoločenských pomerov toho spoločenstva, ktorého jazyk sa skúma, nemožno správne riešiť problematiku vývinu jazyka, resp. nárečia; tým menej možno bez znalosti týchto faktov riešiť otázku genézy jazyka, resp. nárečia príslušného spoločenstva.

Na druhej strane treba priznať, že vo východnej slovenčine skutočne existuje istý počet javov, ktoré na prvý pohľad a len pri zbežnom a izolovanom porovnávaní s podobnými javmi iného jazyka (poľština, ukrajinčina) môžu viesť k záveru o ich genetickej totožnosti, resp. k tvrdeniu, že vznikli pod priamym a bezprostredným vplyvom príslušného jazyka. To však možno bezpečne tvrdiť iba o tzv. nesystémových, sporadických javoch, ktoré sa týkajú temer výlučne lexiky, tzv. lexikálne prevzatia. Pri tzv. systémových javoch, ktoré podrobne rozoberáme v druhej časti nášho príspevku, možno cudzí vplyv alebo pôvod pripustiť a dokázať iba v tom prípade, ak sú pre to aj konkrétne a dostatočne preukazné fakty historicko-spoločenské.²⁰ A tie práve pre prijatie ktoréhokolvek z názorov o nedomácom pôvode východnej slovenčiny

¹⁸ Napr. východoslov. č, ʒ v slovách, ako *češko, čeperati, čmil, žvir, meži* ap. sa neprávom stotožňujú (aj graficky) s „poľským“ *ć, ʒ* (Z. Stieber, *Ze studjów nad słowackimi gwarami Spisza*, Lud slow. I, 1929, A 71; Tenže, *Ze studjów nad dialektami wschodniostłowackimi*, Lud slow. III, 1933, A 151) — porov. aj kritické poznámky v recenzii J. Štolca, c. d. (v poznámke 16), 110. Podobne nemožno východoslovenské labiály a veláry v postavení pred *e, i* ap. stotožňovať s poľskými mäkkými labiálami a velármi, ako sa to niekedy robí (porov. Lud slow. I, 1929, A 63). Podrobnejšie o tom v druhej časti príspevku.

¹⁹ Niekedy sa nemožno ubrániť domnienke, že sa úmyselne vyberali a úplne izolovane vykladali iba tie jazykové javy (najmä hláskoslovné, menej lexikálne), ktoré na prvý pohľad, avšak len zdanlivo podopierali vykonštruovanú hypotézu o nedomácom pôvode východnej slovenčiny.

²⁰ Porov. K. Nitsch, *Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI. wieku?*, Wybór pism polonistycznych, t. IV, Wrocław—Kraków 1958, 392.

chýbajú, resp. naopak, historicko-spoločenské fakty, ktoré sú dosiaľ k dispozícii, nielen že vyslovené hypotézy o nedomácom pôvode východnej slovenčiny nepotvrdzujú, ale ich jednoznačne vyvracajú.

Ako ukazujú všetky doterajšie výsledky historického, onomastického a archeologického výskumu, prvá vlna slovanského osídlenia zasiahla východnú časť Slovenska už koncom 4. a začiatkom 5. storočia.²¹ Pred príchodom avarských bojových družín do dunajskej stepnej roviny (v 6. stor.) boli už južné údolia slovenských riek pomerne husto osídlené slovanskými roľníkmi a pastiermi.²²

O jazykovom type najstaršieho slovanského osídlenia na starom východnom Slovensku (horné Potisie a dolné povodie dnešných hlavných východoslovenských tokov) ťažko možno dnes povedať viac, ako že to boli slovanské kmene. Na základe niektorých faktov možno vysloviť názor, že prvé slovanské obyvateľstvo sa na východnú časť Slovenska dostalo pravdepodobne popod východnú časť karpatského horského masívu. Svedčí o tom najmä zvláštny typ hnetenej a na kruhu točenej keramiky tohto obyvateľstva, ktorý je blízky tzv. lipickej keramike doloženej na Ukrajine.²³ Z toho dôvodu, že pre obdobie príchodu slovanského obyvateľstva do Dunajskej kotliny (ide nám tu o oblasť starého východného Slovenska), t. j. 4.—5. stor., nemožno z jazykového hľadiska hovoriť o východoslovanských a lechických kmeňoch,²⁴ neprichádza do úvahy ani predpoklad pôvodného lechického, resp. východoslovanského (ruského) „substrátu“ pre oblasť starého východného Slovenska. Jednotlivé slovanské jazyky, resp. jazykové skupiny, ako lechická, československá ap. sa vo vyhranenejšej podobe začali formovať až po definitívnom rozpade praslovanskej jazykovej jednoty, po rozehode slovanských kmeňov do ich nových sídel, kde začali žiť v nových podmienkach ekonomických i sociálnych. Za takejto situácie sa vytvorili vhodné podmienky pre to, aby sa na základe starších praslovanských „dialektov“ začali rozvíjať jednotlivé slovanské jazyky a jazykové skupiny.

Na druhej strane je už dnes k dispozícii množstvo lingvistických i archeologických faktov, ktoré svedčia o tom, že na starom východnom Slovensku, t. j. najmä v severnej časti potiskej nížiny, žilo ešte pred 9. stor. slovanské obyvateľstvo, ktoré jazykovo stálo najbližšie slovenčine. Prof. E. Moór

²¹ Slovenské obyvateľstvo osídľovalo údolia slovenských riek postupne a vo viacerých vlnách — porov. *Dejiny Slovenska* (Tézy), Bratislava 1956, 25.

²² Tamže, 26.

²³ Tamže, 25.

²⁴ S. B. Bernštejn člení oblasť praslovanského jazyka pre obdobie I.—2. stor. n. l. na dve skupiny: západný dialekt, ktorý sa stal základom pre vznik západoslovanských jazykov, a východný dialekt, ktorý sa stal základom východoslovanských a južnoslovanských jazykov — porov. *Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*, Moskva 1961, 66—73.

na základe dôkladného rozboru bohatého toponomastického materiálu z horného Potisia, ako aj na základe štúdia historických a archeologických prameňov a nálezov týkajúcich sa tejto oblasti dospel k záveru, že táto oblasť bola ešte pred príchodom maďarských kmeňov (rozhranie 9.—10. stor.) osídlená Slovanmi západoslovanského jazykového typu, ktorých reč najbližšie stála slovenčine východoslovenského typu.²⁵ Tieto závery mu plne potvrdzuje aj rozbor slovanských slov v maďarskej poľnohospodárskej terminológii, ktorej značná časť, ako ukazuje, pochádza od potiského slovanského obyvateľstva, z „jazyka potiských Slovákov“.²⁶

Osídľovanie dnešného východného Slovenska postupovalo teda smerom severozápadným — proti prúdu hlavných východoslovenských tokov, pričom, ako vyplýva zo starších i novších historických i archeologických výskumov, záseková čiara, ktorá tvorila akúsi severnú „hranicu“ uhorského štátu, prebiehala do 13. stor. po oblasti dnešného východného Slovenska asi takto: od Užhorodu smerom na Vyšné Nemecké, potom trochu nižšie od južných a západných výbežkov Vihorlatu po Strážske, odtiaľ po Vranov, údolím Tople po Hanušovce, od Hanušoviec po Fintice pri Prešove a ďalej veľkým oblúkom na sever a západ sa vracala späť na juh do údolia Hornádu. Na sever od tejto čiary sa rozprestieralo pohraničné pásmo tzv. „ultra indagines“.²⁷ Z toho vyplýva, že o nejakých bezprostredných poľsko-slovenských jazykových stykoch pre obdobie do 13. stor. nemožno hovoriť. Podmienky pre priamy a bezprostredný jazykový styk medzi východným Slovenskom a poľskou oblasťou chýbali aj v neskoršom období, najmä po tzv. valašskej kolonizácii. Nemáme nijaké historické doklady ani o nejakej rozsiahlejšej poľskej kolonizácii dnešného východného Slovenska, pravda, okrem tzv. goralskej oblasti na severozápadnom Spiši, ktorá bola osídlená neskôr. V období medzi 14.—17. stor. vznikol na rozhraní východného Slovenska a poľskej jazykovej oblasti (južné a severné úpätie Karpát) široký pás ukrajinského tzv. „lemkovského“ obyvateľstva,²⁸ takže ani v neskorších obdobiach nemožno hovoriť nielen o početnejšej poľskej kolonizácii, ale ani o nejakých priamych poľsko-východoslovenských jazykových stykoch, vyplývajúcich z poľsko-uhorského susedstva.²⁹ Osídľovanie poľského tzv. goralského obyvateľstva na severozápadnom Spiši, ktoré rovnako ako osídľovanie ukrajinského obyvateľstva na severe Šariša a v severovýchod-

²⁵ E. Moór, *Die slawischen Ortsnamen der Theisebene*, Zeitschrift für Ortsnamen forschung VI, 1930, 136 n.

²⁶ E. Moór, *Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter*, Studia Slavica II, 1956, 31—117, najmä 46—64, 67—72.

²⁷ A. Hodinka, *A munkácsi görög-kath. püspökség története*, Budapešť 1909, 65—67. Porov. aj E. Haraksim, c. d., 13—15.

²⁸ Porov. Z. Stieber, *Problém pôvodu východoslovenských nárečí*, Svojina IV, 1950, 58; Tenže, *Wzajemne stosunki języków zachodnio-słowiańskich*, Biul. Pol. Tow. Jęz. XIV, 1955, 75.

nom Zemplíne súviselo najmä s tzv. valašskou kolonizáciou,³⁰ nemohlo nejako zvlášť vplývať na východoslovenské nárečia ani preto, že sa obmedzovalo na okrajovú oblasť Spiša, ktorá bezprostredne súvisela s jazykovo nemeckým spišským obyvateľstvom. Práve pre túto izolovanosť si goralské obyvateľstvo na Spiši zachovalo dosiaľ svoj poľský jazykový charakter a len v menšej miere vplývalo aj na reč blízkych slovenských a ukrajinských obcí, do ktorých postupne aj prenikalo.³¹ To však neznamená, že v období od 13. stor. neexistovali nijaké poľsko-slovenské styky, ktoré mohli zanechať stopy aj na jazyku východoslovenského obyvateľstva. Tieto styky sa však uskutočňovali temer výlučne vo forme vzájomnej, ale krátkodobej fluktuácie slovenského a poľského obyvateľstva, vyvolanej živými obdobnými a sčasti aj kultúrnymi stykmi medzi Poľskom a Uhorskom,³² najmä v období medzi 14. — 16. stor.³³ Do tohto obdobia spadá búrlivý rozvoj miest, remesiel a taktiež aj obchodu, ktorý prenikal nielen na domáce, ale aj zahraničné trhy. Hoci obchodné styky medzi Poľskom a Uhorskom boli v tom období veľmi čulé, pričom po tureckom vpáde do Uhorska boli východoslovenské mestá hlavným partnerom v poľsko-uhorskom obchode,³⁴ predsa im nemožno pripisovať nejaký mimoriadny význam a vplyv aj na východnú slovenčinu. V tejto súvislosti za najzávažnejšie možno považovať to, že poľskí kupci a furmani, prípadne aj ich sprievod sa museli vo východoslovenských mestách, ktoré mali právo skladu (Košice, Levoča), dlhšie zdržovať.³⁵ Svoj tovar museli v týchto mestách zložiť a vystaviť ho na predaj a len po istom čase (1—2 týždne) mohli po zaplatení príslušných

²⁹ O slabých stykoch predkov Čechov a Slovákov s poľskými kmeňmi po rozpade slovenskej pravlasti, ako aj o minimálnych poľsko-slovenských stykoch v neskoršom období priamo hovorí aj Z. Stieber, *Wzajemne stosunki języków zachodnio-słowiańskich*, 78—79.

³⁰ Goralské obyvateľstvo sa na Spiši a rovnako aj na Orave začalo vo väčšej miere usadzovať najmä v 16. stor. a neskôr. Porov. Z. Stieber, c. d., 79.

³¹ Porov. poľské „mazurzenie“; hlásky *ř*, resp. *řz*; zmena *-x > -f* a iné vplyvy na nárečie ukrajinskej obce Osturne; zvuky *č*, *ž* v Kravianoch a Kubachoch (západný Spiš); lok. pl. *xlopof* (ženof); inštr. sg. fem. z *mojom ženom*; *fto*, *fteri* a *i*. v Šuňavách a Kravianoch. Podrobnejšie o tom pozri v štúdií J. Štolca, *Dialektické členenie spišských nárečí*, LS I/II, 1939/1940, 200—201; a u J. Víru, *Hláskosloví osturňského hovoru*, SMS VIII, 1930, 69—124, najmä 99, 103 a 107.

³² Porov. A. Divéky, *A Felső Magyarországh kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal főleg a XVI.—XVII. sz.*, Budapest 1890; S. Kutrzeba, *Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami głównie z archiwum koszyckiego z lat 1354—1505*, Akad. Um. IX, Kraków 1902; J. Dąbrowski, *Kraków i Węgry w wiekach średnich*, Rocznik Krakowski XIII, 1911; K. Pieradzka, *Handel Krakowa z Węgrami w XVI. wieku*, Kraków 1935, a. i.

³³ V období od polovice 17. až do polovice 18. stor. tak v Uhorsku ako aj v Poľsku sa prejavil značný hospodársky úpadok (feudálna nepokoje a stavovské vzbury), čo sa nutne odrážalo aj na oslabení uhorsko-poľských obchodných stykov. — Porov. *Dejiny Slovenska* (Tézy), 63—83; K. Nitsch, *Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI. wieku?*, 392.

³⁴ Porov. P. Horváth, *Obchodné styky Levoče s Poľskom v druhej polovici XVI. storočia*, Historické štúdie I, 1955, 107.

³⁵ Porov. P. Horváth, c. d., 118—119.

ciel viefz svoj tovar prípadne aj ďalej. O bohatých obchodných a hospodárskych stykoch uhorsko-poľských svedčí aj početná poľsko-slovenská korešpondencia, ktorá sa zachovala vo východoslovenských archívoch. Táto korešpondencia pochádza v prevažnej miere z juhopoľských mestečiek (Muszyna, Sącz, Ropa, Gorlice, Grybów, Zmigrod, Sanok, Rymanow, Biecz atď.) a z Krakova a týka sa hlavne obchodných a hospodárskych záležitostí, v menšej miere úteku poddaných do Uhorska a iných vecí.³⁶

Význam obchodných stykov uhorsko-poľských pre vzájomné jazykové vplyvy poľsko-slovenské bol iste pozoruhodný, netreba ho však preceňovať. Východoslovenské mestá mali totiž dosť dlho nemcký ráz, pričom cudzím obchodníkom (Poliakom a i.) nebolo povolené predávať a obchodovať v malom, takže sa nedostávali do intenzívnejšieho a bezprostredného styku s vidieckym slovenským obyvateľstvom. Rovnako nemožno preceňovať ani jazykový vplyv tých poľských obchodníkov a remeselníkov, ktorí sa v niektorých prípadoch natrvalo alebo len na istý čas usadzovali vo východoslovenských mestách (Levoča, Košice).³⁷ Bohatý kupecký patriciát východoslovenských miest sa grupoval prevažne z radov neslovenského obyvateľstva (Nemci), pričom však pomocné práce súvisiace s obchodom (furmani, nakladanie a vykladanie tovaru, prípadne ozbrojený sprievod k prevázanému tovaru) obstarávalo iste prevažne domáce, slovenské obyvateľstvo. Podobná situácia bola zaiste aj na poľskej strane, hoci v neskorších storočiach tam viac ako na Slovensku aj kupci pochádzali z domáceho (poľského) obyvateľstva. Pomerne čulý vzájomný styk medzi Poľskom a Uhorskom, ktorý sa neobmedzoval len na výmenný obchod, ale v značnej miere ho podporoval aj tranzitný obchod,³⁸ bol hlavným sprostred-

³⁶ Doterajšie výsledky výskumu poloník vo východoslovenských archívoch, ktorý sa koná v rámci dohody o spolupráci medzi ČSAV a PAN, dovoľujú urobiť aspoň približný odhad — len zo 16. stor. to bude vyše tisíc archívnych jednotiek (písomností). Pomerne rozsiahla je aj korešpondencia zo 17. stor. Menej rozsiahla je korešpondencia zo 14.—15. stor. — porov. B. Iványi, *Bártfa szabad királyi város levéltára I* (1319—1501), Budapest 1910; Tenže, *Eperjes szabad királyi város levéltára* (1245—1519), I: Szeged 1931; II: Szeged 1932. — Pre štúdium slovensko-poľských jazykových stykov by bolo mimoriadne dôležité preskúmať aj korešpondenciu zo Slovenska, ktorá sa nachádza v archívoch juhopoľských mestečiek (pokiaľ sa zachovala). Možno predpokladať, že je približne rovnako bohatá ako poľská korešpondencia adresovaná do vtedajšieho Uhorska. Žiaľ, výskum slovaciek v juhopoľských archívoch sa ani v rámci spomínanej vzájomnej dohody o spolupráci ČSAV a PAN dosiaľ nekoná.

³⁷ Porov. P. Horváth, c. d., 109—111, 115—116, 118.

³⁸ Zo Slovenska sa z poľnohospodárskych produktov vyvážalo predovšetkým víno, v menšej miere ovocie, najmä sušené slivky. Pomerne menej sa vyvážalo obilie (najmä v 2. polovici 16. stor.) a dobytok. Z tovarov banskej a priemyselnej produkcie sa vyvážala predovšetkým meď, a to ako surovina alebo vo viac alebo menej spracovanej podobe. Meď bola najdôležitejším tovarom uhorského exportu. Na druhom mieste čo do množstva stál vývoz železa a železných výrobkov, menej sa vyvážali ostatné kovy (oceľ, mosadz, antimón ap.). — Z Poľska sa dovážali hlavne ryby a chmel, ktoré však vo väčšej miere boli predmetom tranzitného obchodu. Ďalej sa dovážala soľ, olovo, súkno, papier, farbivá, liečivá a i. Drahšie druhy súkna, ako aj korenie a južné ovocie boli prevažne predmetom tranzitného obchodu a dostávali sa do Poľska okružnou cestou po mori cez Gdansk, Hamburg a iné pobaltské prístavy. — Porov. P. Horváth, c. d., 116—145.

kovateľom vplyvu poľštiny na východnú slovenčinu. Prostredníctvom obchodných stykov sa do východnej slovenčiny dostávali poľské lexikálne prvky, ktoré v prevažnej väčšine prípadov iba substituovali staršie domáce znenia, resp. slová (*xlop*, *smrot* — *smrut*, *plokac* — *plukac*; *żat*, *calovac* ap.).³⁹ Na skutočnosť, že tieto slová sa preberali bez aktívnej znalosti poľštiny, ukazuje najmä to, že sa týmto slovám dával vo východnej slovenčine iný význam, než aký mali v poľštine.⁴⁰ Poľské lexikálne prevzatia (o iné nemôže ísť) pochádzajú prevažne z oblasti sociálnej, prípadne hospodárskej a obchodnej, čo je aj celkom pochopiteľné. Neodmysliteľnou súčasťou obchodných uhorsko-poľských stykov boli aj styky spoločenské, nevyhnutné pre výmenu hospodárskych, kultúrnych a iných hodnôt. Avšak obchodné styky nemohli mať taký veľký význam a dosah aj pre oblasť systémových jazykových plánov, že by boli do východnej slovenčiny preniesli poľské systémové prvky a pôsobili na ich udomácnenie. Pretože ani čulé obchodné styky s Poľskom a s nimi spojený spoločenský styk rozhodne nemohli spôsobiť rozšírenie poľských systémových javov na oblasť dnešného východného Slovenska, pričom pre to chýbali aj iné dôležité historicko-spoločenské okolnosti, ktoré sú rozhodujúce pre šírenie jazykových javov (kolonizácia inojazykových oblastí, bezprostredné a priame susedstvo ap.),⁴¹ nemožno tzv. „polonizmy“ vo východoslovenskom hláskoslovnom systéme (sprievodný vokál pri pôvodnom slabičnom *r*, *l*; asibilácia — *c*, *z* < *t'*, *d'*; zánik kvantity; presunutie prízvuku na predposlednú slabiku slova) vykladať ináč ako výsledok domáceho vývinu. Môže tu teda ísť iba o tzv. vývinový paralelizmus. Vyplýva to čiastočne aj z toho, že celkový systém východnej slovenčiny je slovenský a zároveň aj atypický pre lechickú jazykovú skupinu. Poľsko-východoslovenské jazykové styky, ktoré sa v minulosti udržiavali prevažne len ako súčasť poľsko-uhorských obchodných sty-

³⁹ V doterajšej jazykovednej literatúre sa pri riešení otázky poľsko-východoslovenských jazykových vplyvov nevenovala dosiaľ dostatočná pozornosť uhorsko-poľským obchodným stykom. Nerozvíjali sa ďalej ani tie myšlienky, ktoré načrtol J. Stanislav (*Pôvod východoslovenských nárečí*, Bratislava IX, 1935, 51—89, najmä 51—53), hoci odvtedy sa značne pokročilo tak vo výskume archívnych prameňov (porov. v poznámke 36), ako aj vo výskume problematiky obchodných stykov východoslovenských miest s Poľskom — porov. P. Horváth, e. d.; Tenže, *Príspevok k obchodným stykom východoslovenských miest s Poľskom v XVI.—XVII. storočí* (referát prednesený na IV. sjazdu slovenských historikov v Košiciach r. 1962). — Prostredníctvom obchodných stykov sa dostávali aj slovenské, resp. východoslovenské lexikálne prvky do poľštiny, najmä do juhopoľských nárečí podhalanských. Porov. Z. Stieber, *Problém jazykovej i etnickej odrážnosti Podhala*, Łódź 1947, 6—7, 10—13; Tenže, *Z badań porównawczych nad słownictwem Karpat*, Sprawozdania PAU 46, 1945.

⁴⁰ Napr. slovo *xlop* v poľštine (*xlop*) znamená v prvom rade „sedliak“, kým vo východnej slovenčine toto slovo sa používa výlučne iba vo význame „chlap“. Podobne aj slovo *żat(d)* znamená „žobrák“, resp. v nadávke aj starú, nepotrebnú vec (*naco mi tu řešeš jakého stareho žada*), nikdy nie však vo význame „stryko“ alebo „dedo“, ako je to v poľštine — porov. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego* I, 1952 (fototyp. vydanie), 282, 631.

⁴¹ Porov. K. Nitsch, *Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI. wieku?*, 390.

kov,⁴² mohli síce prispieť k ďalšiemu upevneniu tých východoslovenských jazykových prvkov, ktoré boli viac alebo menej zhodné so stavom v poľštine, ale nemohli v žiadnom prípade vyvolať ani vznik týchto prvkov, ani zapríčiniť zánik, resp. substitúciu tých východoslovenských systémových prvkov, ktoré sa úplne odlišovali od stavu v poľských nárečiach.

Obchodné cesty, ktorými sa uskutočňoval uhorsko-poľský obchod, prebiehali viacerými smermi a možno povedať, že prechádzali všetkými východoslovenskými stolicami a ich mestami. Cesty vychádzajúce z Košíc cez Levoču, Kežmarok, Prešov, Bardejov, Humenné do Poľska boli zároveň aj súčasťou rozvetvenej rafazy obchodných ciest, ktoré spájali Čiernomorie s Baltom.⁴³ Táto rozvetvenosť obchodných ciest temer po celom území východného Slovenska, čulý ruch na nich, ako aj dlhší pobyt poľského kupeckého živlu, furmanov a ďalšieho sprievodu najmä v tých východoslovenských mestách, ktoré mali právo skladu (Košice, Levoča), vytvárali podmienky pre prenikanie a šírenie poľských lexikálnych prvkov do východnej slovenčiny, ktoré pravdepodobne práve preto, že pochádzali od spoločensky vyššie postavenej obchodnej vrstvy (kupecký patriciát), často vytláčali aj dovtedy bežne používané domáce slová a ich podoby. Na skutočnosť, že najsilnejším a hlavným činiteľom pri prenikaní lexikálnych polonizmov do východnej slovenčiny boli práve živé uhorsko-poľské obchodné styky (najmä v 15.—17. stor.), ukazuje aj to, že niektoré polonizmy sa vyskytujú len na niektorých oblastiach, a to aj veľmi vzdialených od poľského jazykového územia (Abauj. južný Zemplín). Samotné obchodné styky neposkytovali stále rovnaké podmienky pre preberanie poľských slov, pretože prebiehali po rozličných styčných cestách a ich intenzita veľmi kolísala v závislosti od hospodárskych i politických podmienok. Tým možno vysvetliť aj to, že medzi rozličnými nárečiami nachádzame väčšie alebo menšie rozdiely v počte a type poľských lexikálnych prevzatí. Je celkom pochopiteľné, že pri lexikálnych prevzatiach z poľštiny ide temer výlučne o slová z rozličných sociálnych okruhov (*slóp, smrot* — *smrut, plokac* — *plukac, pahrotka* ap.).

Popri obchodných poľsko-uhorských stykoch ako hlavnom nositeľovi vplyvu poľštiny na východnú slovenčinu a opačne⁴⁴ pristupoval v neskoršom období ešte vplyv zo strany goralských nárečí na Spiši na západospišské nárečie (Šuňavy, Kubachy, Kraviany a i.), ako aj poľský vplyv na severo-

⁴² Poľská kolonizácia severozápadného Spiša je neskoršieho dáta (15.—17. stor.) a z hľadiska možnosti vplyvu na celú východoslovenskú nárečovú oblasť je celkom bezvýznamná. Goralské obyvateľstvo na Spiši rovnako ako ukrajinské osídlenie na východnom Slovensku bolo až do najnovšej doby spoločensky i kultúrne na nižšej úrovni ako domáce východoslovenské obyvateľstvo, ktoré aj z hospodárskej stránky bolo nepomerne lepšie situované, pretože obývalo úrodnejšie južnejšie oblasti a bolo aj bližšie k väčším kultúrnym centráam (Košice, Prešov).

⁴³ Porov. P. Horváth, c. d., 116—117.

⁴⁴ Porov. v poznámke 39.

šarišské nárečie, ktorého nositeľom bolo sčasti poľské obyvateľstvo, ktoré prenikalo na južné úpätie Karpát (úteky poddaných, neskôr po rozdelení Poľska aj bežná migrácia — poľské mená), sčasti aj domáce slovenské obyvateľstvo, ktoré sa zúčastňovalo význačnejších trhov a jarmokov v neďalekých poľských mestečkách (N. Sącz, N. Targ, Muszyna a i.). Výsledkom týchto priamych a bezprostredných poľsko-slovenských stykov je nielen väčší počet, ale aj rôznorodosť poľských prevzatí napr. v severošarišských nárečiach (*mlutek, plotki, zalotník, chenc, zańslo, kolaska, skurani* ap.).⁴⁵

Na Spiši okrem poľského vplyvu zo strany goralských nárečí treba počítať, i keď v menšej miere, aj s vplyvom sprostredkovaným cez 13 spišských miest, ktoré kráľ Žigmund r. 1412 dal do zálohy Poľsku. Okrem toho tu boli ešte 3 mestečká (Lubovňa, Podolíneec, Hniezdne) spravované poľskými starostami sídliacimi v Lubovni, ktorí tu zavádzali ako úradnú reč poľštinu, takže tieto mestečká pomerne skoro strácali svoj nemecký ráz.⁴⁶

Všetky tieto historicko-spoločenské okolnosti, ktoré siahajú približne od 13. stor. až do novoveku, ba v mnohých prípadoch až po súčasnosť (slovensko-poľské styky na severozápadnom Spiši), spôsobili, že sa do východnej slovenčiny dostal istý počet lexikálnych polonizmov. Ich počet je v rozličných východoslovenských nárečiach rôzny, pričom smerom na sever stúpa. Existuje však istý počet všeobecne rozšírených poľských lexikálnych prevzatí (*šlop, smrot, plokac, škrobac*...), ktoré sa na východoslovenskú nárečovú oblasť dostali prostredníctvom dlhoročných intenzívnych obchodných stykov. Uhorsko-poľské obchodné styky mohli síce sprostredkovať prevzatie poľských lexikálnych prvkov a ich rozšírenie, nemohli však byť ani hlavnou a ani jedinou príčinou toho, že sa vo východnej slovenčine v priebehu dlhoročného jazykového vývinu uskutočnili a upevnili také systémové (najmä hláskoslovné) zmeny, ktorých výsledkom sú javy podobné alebo blízke niektorým javom poľského jazykového systému.

Vcelku možno povedať, že aj tie východoslovenské systémové prvky, ktoré viac alebo menej pripomínajú podobné javy poľské, vznikli nezávisle a paralelne na domácej pôde. Uhorsko-poľské obchodné a sčasti aj kultúrne styky mohli pôsobiť na upevnenie tých východoslovenských javov, ktoré sa vyvíjali podobne ako v poľštine, nemohli však zapríčiniť ich vznik, tak ako nemohli spôsobiť ani zmenu celkovej štruktúry východnej slovenčiny, ktorou sa vždy zaraďovala a zaraďuje do československej jazykovej skupiny. Preto ako o „polonizmoch“ možno vo východnej slovenčine hovoriť iba o lexikálnych prevzatiach, nie však o systémových východoslovenských javoch (podrobnejšie o tom pozri v druhej časti príspevku).

⁴⁵ Aj tieto polonizmy možno hodnotiť iba ako lexikálne prevzatia. Obmedzené sú iba na malý počet najsevernejších šarišských obočí — porov. J. Fedák, *Zo šarišského hláskoslovnia*, Škult. zborník, 503, 511, 539; F. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, 16, 24—27. — ⁴⁶ Porov. P. Horváth, c. d., 114.

SLOVENSKÝ TVAR 3. OS. PL. PRÉZ. *sa*
A PRASLOVANSKÁ DUBLETA **setb*

JOZEF ŠTOLC

1. V 3. os. pl. prez. slovesa *byť* — *som* je v západných slovenských nárečiach tvar *sú* alebo *su*, vo východných nárečiach tvar *su*. Tieto tvary paralelne s čes. tvarom *jsou*, moravským dial. *sú*, luž. *su*, pol. *są*, srbc. *su*, *jesu*, slovin. *so*, bulh. *sa* sú reflexom spoločného praslovanského, historicky doloženého tvaru *sofb*, *sofo*.

V stredoslovenských nárečiach v Liptove a v prílablej lučivnianskej skupine v západnom Spiši, na dolnej a strednej Orave, v Turci, v Ponitří v okrese Prievidza, Topoľčany, Nitra a Vráble, v Tekove, Zvolene, Honte, Novohrade a v západnej časti rimavskej doliny v Gemeri je zvláštny tvar *sa*.¹ Tvar *sa* je okrem toho v okrese Bardejov v severnom Šariši zväčša na sever od Tople a na východ od Bardejova aj v dedinách na juh od Tople po Nižnú Voľu, Hrabovce, Hažlín.²

Už Fr. Pastrnek si všimol tento zvláštny tvar a po ňom mnohí iní sa snažili osvetliť jeho pôvod. O veci uvažovali však len ako o hláskoslovnom jave (podrobnejšie pozri v bode 3). V našej úvahe pristupujeme k otázke pôvodu tvaru *sa* z aspektu tvaroslovného. Uvažujeme o šarišskom a stredoslovenskom *sa* osobitne, pretože každý z nich sa vyvinul v inej tvaroslovnej situácii.

2. V severnom Šariši v okrese Bardejov majú všetky slovesá bez výnimky v 3. os. pl. prez. rovnakú príponu *-a*. Je teda nielen *robja*, *noša*, *vidza*, *kriča*, ale aj *veda*, *ňesa*, *pija*, *kupuja*.³ Z toho vyplýva, že tak ako sa staršie *ňesu*, *vedu* zmenilo na *ňesa*, *veda*, tak sa v tom istom čase zmenilo aj staršie *su* na *sa*.

Okolnosti a príčiny uvedenej unifikácie tvaru 3. os. pl. mohli byť dané zemepisnou polohou slovenského nárečia v severnom Šariši, jazykovým su-

¹ Jeho zemepisnú situáciu zhodne vymedzuje V. Vážný, *Nárečí slovenská*, Československá vlastivéda III, 275 a mapa č. 28. Pri výskume podľa *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí (Atlas slovenského jazyka)* v r. 1947—1951 sa zistilo, že tvar *sa* nie je na stredoslovenskej nárečovej oblasti vylúčený a že sa popri ňom miestami vyskytuje aj tvar *sú*. Tvar *sú* by bol podľa výsledku výskumu častý a v zápornej podobe *ňú* *sú* by prevažoval v Turci. Pozri k tomu poznámku 19.

² Údaj V. Vážneho (Čs. vlastivéda III, 275), že sa na východnom Slovensku popri *sa* vyskytuje aj tvar *še*, *še*, sa neopiera o skutočnosť. Tvar *še*. príp. *še*, *s'e* na východnom Slovensku prichodí len ako akuzatív zvratného osobného zámena.

³ F. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava 1953, 95 a n.

sedstvom poľským a ukrajinským a vzájomným stykom všetkých troch jazykových celkov, prípadne navrstvením poľských a ukrajinských prvkov na slovenský základ. Na smer vyrovnania mohli zapôsobiť tieto momenty:

a) V nárečí severného Šariša je v 1. os. sg. väčšina slovíes zakončenie *-u*: *vedu, ňesu, piju, zahinu, chcu, robju, kriču, vidzu, češu, kupuju*, ale *volam, jim, povim*. Takáto situácia je v susedných ukrajinských nárečiach. V poľských nárečiach je *-ę*, prípadne *-e*.

b) Tvary 1. os. sg. na *-u* a tvar 3. os. pl. na *-u* sa stali homonymné. Keďže tieto slovesné tvary sa používali veľmi často, bola homonymita nevítaná. Tvar na *-u* v 1. os. sg. uplatňovala živá progresívna tendencia. V 3. os. pl. okrem prípony *-u* bola aj prípona *-a*, ktorá pri slovesách s kmeňom na *-i* bola v opozícii proti tvaru 1. os. sg. *kriču* — *kriča, služu* — *služa, robju* — *robja*. Preto sa tento rozdiel uplatnil vo všetkých typoch slovíes. Vyrovnanie tvarov v 3. os. pl. na jednotnom zakončení na *-a* mohol podporovať stav v susednej poľštine, kde bolo jediné zakončenie *-ę*, príp. *-om, -om, -um: padno, pijom, vidzom, robjum* a pod. Obyvatelstvo prichádzajúce spoza Karpát a usídľujúce sa v slovenskom jazykovom prostredí v severnom Šariši v snahe začleniť sa do nového spoločenského prostredia osvojilo si v prvom rade nápadne odlišné jazykové prvky a využívalo ich zámerne hodne často, ba až hypertroficky nad mieru vymedzenú systémom, ktorý si noví obyvatelia ešte nestihli osvojiť. V tomto období, keď proces jazykovej asimilácie bol živý, mohol sa zaužívať a ustáliť tvar 3. os. pl. na *-a*.⁴

V malej miere⁵ sa vyskytuje tvar 3. os. pl. na *-u*: *oňi robju, hutoru, vidzu, nošu, kriču, ňepuscu, prebiču* namiesto *robja, vidza*.⁶ Tieto tvary na *-u* možno pokladať za pokračovanie poľ. tvarov typu *robjom, robjum*, ktoré sa „denazalizovali“ na *robju, vidzu*.⁷ Že vývin mohol ísť týmto smerom, svedčia tvary 3. os. pl. *pišo, pijo, vedo/vedzo, robjo, šedzo, kričo* tiež v tejto oblasti (Hervartov, Kľušov, Kobyly), v goral. nárečí na severnej Orave a v Pohorelej na Horehroní (*robjo*).

⁴ Príkladov na hypertrofiu je v slovenských nárečiach hodne. Napr. pôvodná slabika *ri* sa na východnom okraji stredoslovenských nárečí (Východná, Važec, Štrba, lučivnianska skupina, Pohorelá a inde) nahrádza slabičným *r*: *prňest/c* (< *priniesť*), *prvat* (< *priváť*), *stjk* (< *strýk*), *mjn* (< *mlyn*), *Krstina* (< *Kristina*); za spojenie *er* býva *r*: *Grlachof, vřtat* atď. Pozri J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, Martin 1932, 172, J. Kohút, *Hľáskoslovná sústava nárečia východniarskeho*, Linguistica Slovaca IV—VI, 1946—48, 186; G. Horák, *Nárečie Pohorelej*, Bratislava 1955, 33.

⁵ Doložené len ojedinele z Gaboltova, Zlatého, Bardejovskej Novej Vsi. V Tročanoch je pravidelne.

⁶ V juhozápadných ukrajinských nárečiach, na južnom Podolí a v huculských nárečiach zaniká zakončenie 3. os. pl. *-at* v prospech zakončenia *-u*: 1. sg. *nošu, vožu, chodžu* — 3. pl. *nos'at, voz'at, chod'at* sa mení na 1. sg. *nošu, vožu, chodžu* — 3. pl. *nos'u, voz'u, chod'u*. F. T. Žylko, *Narysy z dialektolohii ukrajinskoj movy*, 163 a K. Dejna, *Gwary ukrajinskie tarnopolszczyzny* 100—101. — Takýto presun je v lašských nárečiach na severnej Morave: *pravju, ležu, stoju*. B. Havránek, *Česká nářečí*. Čs. vlastivěda III, 198.

⁷ Porov. S. Czambel, *Slovenská reč*, Martin 1906, 176. — J. Polívka, LF 34, 1907, 39, pomysla na analogickú zmenu *robja* > *robju* podľa *vedo* > *vedu*.

O severošarišskom tvare *sa* možno povedať, že nie je reflexom praslovan. dublety **seṭb* a že jeho vlast nemožno klásť na sever od Karpát. Vyvinul sa v severnom Šariši v rámci všeobecného prechodu 3. os. pl. typu *vedu, ňesu, su* k typu *veda, ňesa, sa*, ktorý bol vyvolaný stretnutím poľských a ukrajinských prvkov navrstvených na slovenský nárečový základ.

3. Stredoslovenský tvar *sa* na pozadí pravidelných tvarov 3. os. pl. sa vyvíja ako tvar sui generis, nepravidelný a jedinečný preto, že jeho vokál *-a* je krátky. Jeho tvaroslovnú situáciu dokrešľuje to, že v niekoľkých dedinách dolnej Oravy na západ od Dol. Kubína sa používa ako paralelný, ale už ustupujúci starý duálový tvar 2. a 3. os. *sta*.⁸

V Liptove na okolí Lipt. Hrádku, ojedinele i západnejšie a v okrese Ružomberok skoro v každej dedine sa popri tvaroch *sa* a *sú* hovorí aj *jesú*.⁹ Sporaďicky sa tvar *jesú* vyskytuje na dolnej a strednej Orave, ojedinele v hornej Trenčianskej (v znení *jesu* je v Terchovej a Lodne), v Turci.¹⁰ vo Valaskej Belej a v severnej časti okresu Prievidza.

Fr. Pastrnek¹¹ uvažuje, že tvar *sa* by bolo možno vyložiť podľa atematických podôb *dadia, vedia, jedia*, ale krátkosť zakončenia *-a* je „nepreklenuteľnou prekážkou“ takéhoto výkladu. Keďže Pastrnek má tvar *sa* doložený len z Gaboltova v sev. Šariši a z dol. Oravy, myslí, že vlastou tvaru je poľské jazykové územie na sever od Karpát. Samo Czambel¹² napriek tomu v tvare *sa* vidí pokračovanie nosovkovej prípony „*-an*“. J. Polívka¹³ odmieta Czambelovu mienku a tvar *sa* odvodzuje z praslovanského tvaru **seṭb* (< **sentī*), čo je vraj pravidelný tvar podľa atematických slovies *jadētb, dadētb, vēdētb*.

Polívkovu myšlienku, že *sa* vzniklo zo **seṭb*, rozviedol M. Weingart.¹⁴ Ťažkosť, ktorá vyplýva z krátkosti tvaru *sa*, snaží sa vysvetliť tým, že tu išlo o paralelnosť paradigmy *robīm, robíš, robí, robíme, robíte, robia* s dlhou poslednou slabikou proti paradigme *som, si, je, sme, ste, sa* s krátkou poslednou slabikou.

⁸ Sú to obce: Žaškov, Poruba, Geceľ, Párnica, Zábrež, Veličná, Bysterec, Revišné. Pozri aj V. Vážný, Čs. vlastivěda III, 283. — Vážný na tom istom mieste uvádza, že na dolnej Orave je aj tvar *sā*. Existencia tohto tvaru nie je dost jasne preukázaná. Tvar *sā*, ako uvidíme nižšie, vlastne by bol nenáležitý. Ak sa používa azda v platnosti tvaru 3. os. pl., môže tu ísť len o zámenu náležitého tvaru 3. os. pl. *sa* s tvarom akuzatívu zvratného zámena *sā*. K tejto zámene dochádza len na dolnej Orave, kde je *ā* systematicky za *'a*.

⁹ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 368.

¹⁰ Porov. V. Vážný, Slovenské pohľady 38, 1922, 170; — V. Vážný, SMS I. 1923, 12; — V. Vážný, Čs. vlastivěda III, 275, 283; — E. Pauliny, 3. osoba pl. *jesú* a jej pôvod, Jazykovedný zborník I—II, 1946-47, 22.

¹¹ Fr. Pastrnek, *Beiträge zur Lautlehre der slovakischen Sprache in Ungarn*, Wien 1888, 73.

¹² S. Czambel, *Slovenská reč*, 153.

¹³ V recenzii Czambelovho diela *Slovenská reč* v LF 34, 1907, 30.

¹⁴ M. Weingart, 3. pl. **esmi* ve slovarštině, Prace ofiarowane J. Baudouinowi de Courtenay 1921, 25—30, a ďalšie rozvedenie v ČMF 8, 1922, 251—252. Už v recenzii K. Suchého *Slovenskej mluvnice* (Praha 1919) sa vyslovil, že tvar *sa* „je možná zbytkem psl. *seṭb*, které bylo náležitým athematickým tvarem místo obecně rozšířeného *sotb*, analogicky podle sloves thematických“.

Výklad *sa* zo *setb* sa v niektorých slavistických príručkách síce čiastočne upravuje, ale vcelku sa prijíma¹⁵ a traduje ďalej ako reflex praslovanskej dublety *setb*.¹⁶ Je to výklad fonetický. Tvar *sa* by podľa neho bol veľmi starobyľý. Ale fonetický výklad robí pochybným nedostatok kvantity v tvare *sa*, ďalej to, že popri tvare *sa* existujú tvary *sta*, *sú* i *jesú*, a napokon chronológia vzniku tvarov *sa*, *sú* i *jesú*.

Pastrnkova mienka, že nedostatok kvantity je nepreklenuteľnou prekážkou výkladu tvaru *sa* podľa atematických slovies *jedia* atď.¹⁷ je oprávnená. V stredo-slovenských nárečiach za pôvodné zakončenie 3. os. pl. *-ctb* je pravidelne *-ia*, na Orave *-ä* vo veľkom počte slovies typu *prosia*, *prosá*. Jedinú odchýlku spôsobuje rytmický zákon: **hlásia*, *hlásá* > *hlása*, *hlásä*. Podľa tohto pevného systému by bolo mohlo z pôvodného praslovanského *setb* vzniknúť jedine **sá*, **sia* a tak by sa to muselo zachovať až do dnešných čias. Keď sa typ *prosia*, *prosá* neskrátil na **prosa*, **prosä*, nemohlo sa ani **sá*, **sia* skratiť na *sa*, *sä*. Weingartovo vysvetlenie straty kvantity, ako sme ho uviedli vyššie, vec nepostihuje správne. Hovorí proti nemu aj zachovanie kvantity v tvare *sú*, *jesú* na tom území, kde je *sa*.

Obráťme pozornosť na tvaroslovnú situáciu, v ktorej tvar *sa* existuje.

V dolnooravskom nárečí existujú dodnes popri sebe tvary *sa*, *sta*, *jesú*.

Tvar 2. a 3. os. duálu *sta*, ktorý sa zachoval v dolnooravskom nárečí dodnes, pred všeobecným zánikom duálu nepochybne existoval vo všetkých nárečiach. Po zániku duálu ako kategórie nadobudol tvar *sta* význam 3. os. pl. a dostal sa do konkurencie s existujúcim tvarom 3. os. pl. *sú* (zo *sqtb*). Obidva tvary *sú* i *sta* z hľadiska prozodického boli jednoslabičné, mali enklitický charakter a neodlišovali sa navzájom ani syntakticky ani sémanticky. Boli to v danej situácii morfológické dublety jedného gramatického tvaru, ktoré časom azda pre svoj enklitický charakter a teda v neprízvučnom postavení menej výraznú a presnú artikuláciu splynuli v jeden tvar *sa*, ktorý nahradil obidva staršie tvary.¹⁸

¹⁵ Pozri napr. V. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, II. Auflage, Göttingen 1928, II, 212; — O. Hujer, *Úvod do dějin jazyka českého*, Praha 1924, 65; — Zđ. Stieber, *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich*, Warszawa 1956, 59; — K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1955, 177.

¹⁶ E. Pauliny, *Jaz. sborník I—II*, 21—26; J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka II*, Bratislava 1958, 510, tu je zaregistrovaná literatúra.

¹⁷ Pozri poznámku 11.

¹⁸ V poľských nárečiach vzájomným krížením prípony 1. os. pl. *-m*, *-my* a prípony 1. os. duálu *-va* vznikla prípona *-ma*. Niektoré prípony sa používajú len v prezente alebo len v imperatíve alebo v obidvoch tvaroch. Prípona 2. os. pl. *-če* sa používa v rozhovore so staršou osobou pri vykaní, inokedy sa používa duálová prípona *-ta*. Pozri K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław—Kraków 1957, 50—55. — V starojickom nárečí na Morave sa prípona *-ma* používa len v imperatíve: *volajma*, *jezma*, v prezente je *vedeme*, *voláme*, *jíme*. Fr. Bartoš, *Dialektologie moravská I*, 90; — J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého III*, 2, 21. — Prípona *-ma* v 1. os. pl. prezenta a imperatívu je v severnom Šariši, v šotáckom nárečí a ojedinele v oblasti na západ od Košíc.

Tvar *jesú* sa vyskytuje vlastne len na území, kde je tvar *sa*. Inde ho niet. Táto okolnosť je dôležitá pre chronológiu vzniku obidvoch tvarov. Tvar *jesú* je totiž novší ako tvar *sú*. Mohol vzniknúť len tam, kde existoval tvar *sú*. Keby na strednom Slovensku bol existoval iba tvar *sa*, ako bezprostredné a len foneticky obmenené pokračovanie praslovanského *setb*, nebol by mohol na tom istom území vzniknúť tvar *jesú*, ale tvar *jesa*.¹⁹ Tvar *jesú* musel vzniknúť vtedy, keď ešte existoval tvar *sú*, teda prv, než sa z kombinácie tvarov *sta* a *sú* vyvinul tvar *sa*. K splynutiu tvarov *sta* a *sú* mohlo dôjsť až po zániku duálu ako gramatickej kategórie, keď tvar *sta* nadobudol význam 3. os. pl.

Stredoslovenský tvar *sa* vyvinul sa za iných okolností ako tvar *sa* v severnom Šariši.

Stredoslovenský tvar *sa* je novotvar. Predpoklad, že v praslovanskom období popri historicky doloženom tvare 3. os. pl. préz. *setb* existovala aj dubleta **setb* vyvedená rekonštrukciou zo stredoslovenského tvaru *sa*, je nepravdepodobný.

¹⁹ Tvar *jesa* sa vyskytuje len veľmi zriedka, ako uvádza E. Pauliny, Jazykovedný zborník I—II, 24. — Pauliny tu na str. 21—24 uvažuje o koexistencii tvarov *sú*, *jesú* a *sa* a dochádza k názoru, že v stredoslovenských nárečiach je a bol jedine tvar *sa*. Preto nesúhlasí s názorom, že tvar *jesú* vznikol zo *sú* podľa *je*, *jest*, *jesto*. Myslí, že čes. tvar *jsú* (*jsau*) prenikol z knižného jazyka do konverzačného štýlu a tu sa hláskoslovne adaptoval na *jesú*. Otázke vzniku a rozvoja existencionálneho slovesa v slovenčine venujeme osobitnú štúdiu. Tam sa vrátíme v inej súvislosti aj k tvaru *jesú*.

K CHARAKTERISTIKE NÁREČIA PRESÍDLENCOV Z NOVÉHO KLENOVCA NA ZAKARPATSKEJ OBLASTI USSR

ŠTEFAN TÓBIK

V našej jazykovednej literatúre sa problematike medzislovanských jazykových stykov venovala pomerne malá pozornosť. V. Vážný¹ skúmal vplyv poľštiny na slovenčinu, resp. poľských nárečí na slovenské nárečia, s ktorými susedia na dlhej čiare slovensko-poľského pohraničia. Ide tu špeciálne o vplyv v oblasti lexikálnej, ktorý sa uskutočňoval za osobitných podmienok, pretože poľskú a slovenskú jazykovú oblasť oddeľujú vysoké a ťažko prechodné horské hrebene Vysokých Tatier a ďalších horstiev. Viaceré štúdie V. Blanára² skúmajú styky medzi slovenčinou a príbuzensky vzdialenejšou bulharčinou, resp. vplyvy bulharských nárečí a spisovnej bulharčiny na slovenské a české nárečia, predstavujúce pomerne malú slovenskú a českú kolonizačnú skupinu v bulharskom prostredí ďaleko od Slovenska. V našej štúdiu chceme venovať pozornosť vplyvu príbuznej ukrajinčiny, resp. ukrajinských nárečí na jeden typ stredoslovenského nárečia v osobitných podmienkach. Ide tu o pomerne silnú a kompaktnú skupinu Slovákov z Klenovca zo západného Gemera, ktorí žili so skupinou spišských Nemcov (ktorých úplne asimilovali) síce v ukrajinskom prostredí, ale v blízkej vzdialenosti (50 km) od kompaktnej oblasti východoslovenských nárečí pri Užhorode, s ktorou po celý čas udržiavali kontakt jednak prostredníctvom redšie osídlených Slovákov na území medzi Užhorodom a Novým Klenovcom, jednak priamym a skoro pravidelným stykom týchto Slovákov s kompaktnou slovenskou oblasťou medzi Užhorodom až Košicami. Špecifícnosťou tejto kolonizácie je ďalej to, že okrem prirodzeného vplyvu ukrajinčiny bola vystavená spolu s ukrajinčinou silnému maďarizačnému tlaku, ktorý sa stupňoval do roku 1918 a vyvrcholil počas horthyovskej okupácie v rokoch 1938—1944. Okrem toho pristupoval tu aj vplyv maďarčiny, a to jednak stykom s blízkou kompaktnou maďarskou

¹ Porov. V. Vážný, *Z mezislovanského zeměpisu*, Příspěvky k dokumentární hodnotě díla: M. Malecki i K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków 1934; Praha 1948, 257 strán.

² Porov. napr. V. Blanár, *Vplyv bulharčiny na jazyk Slovákov a Čechov v Bulharsku*, Jazykovedný sborník V, 1951, str. 97—122; Tenže, *Vtljaniето na bulgarskija ezik varchu ezika na slovacite i čechite v Balgarija*, Ezikovedsko-etnografski izsledovanja v pamet na akad. St. Romanski, Sofija 1960, 79—89 a i.

oblasťou, ktorá sa rozkladá len 20 kilometrov južnejšie, jednak prostredníctvom vtedy silne pomadařčeného okresného mestečka Mukačeva, ktoré je od Nového Klenovca vzdialené len 12 kilometrov. Sem chodili Novoklenovčania na maďarské úrady alebo na trhy, na vojenčinu, za prácou ap. Vplyv maďarčiny šiel aj cez miestne ukrajinské nárečia, ktoré podobne ako napr. susedné východoslovenské nárečia boli v minulosti vystavené silnému tlaku a vplyvu maďarčiny. Tento vplyv maďarčiny mal výhodné podmienky v spoločenskom zriadení vtedajšieho Uhorska, v spoločenských pomeroch, v hospodárskej oblasti ako aj v geografickej blízkosti súvislej oblasti maďarského etnika.

Zvláštnosťou kolonizácie Nového Klenovca na zakarpatskej oblasti USSR bolo aj to, že tu išlo o pomerne neskoré osídľovanie (19. stor.), vyvolané rozvojom priemyslu na tejto oblasti.

Nový Klenovec založili v roku 1827 slovenskí uhlári a drevorubači z Klenovca v západnom Gemeri. Na návrh vedúceho šafára železiarne pozval ich mukačevský gróf Schönborn, aby ako pomocní robotníci rúbali jeho okolité lesy a pálili uhlie pre jeho železiareň. Osadu, založenú ako kolóniu železiarskeho podniku, nazvali so súhlasom panstva a úradov menom svojho starého rodiska ako Nový Klenovec. Založili ho v lese v tesnej blízkosti ukrajinskoslovenskej obce Frídešovo, Hliňanec, Zborovce, Šelestovo, Kosino, Nižná Viznica. Novoklenovčania si prispôbovali okolie a pomúnevali aj chotář názvami svojho starého rodiska v Gemeri. Takisto si až do posledných dní pred presídlením podržali aj staré klenovské rodinné mená: *Hruška, Laska, Slopouški, Jakapšic, Turis, Kilik, Engler* ap. Rieku Viznicu si premenovali na svoju gemerskú Rimavu a polia v chotáři volali po klenovsky, napr.: *Poľana, Vrški, Vlšie vrški, Ľeplica, Konopňica, Dolini, Dolňki, Rovienki, Baňe, Bani, Hliňanec* atď. Pretože ich bol väčší počet (podľa úradných štatistík v r. 1880: 340, r. 1900: 472, r. 1920: 571 a v r. 1930 už 689³), udržiavali si

³ Počet Slovákov v Novom Klenovci a okolitých ukrajinských obciach Frídešovo, V. Hrabonica a Dračina bez ďalšieho vysvetlenia podáva Lubor Niederle v diele *Uherští Slováci* Národopisná mapa a statistika uh. Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900, Praha 1906, 114.

Prof. dr. A. Petrov sa už podrobnejšie o nich zmieňuje v diele *Sborník Fr. Pesthyho Helységnévtára* — Seznam osad Uher z r. 1864—1865 jako pramen historicko-demografických údajů o slovenských a karpatoruských osadách, Praha 1927, 18; *Nový Klenovec v Berežskej (Berehovej) stolici pri Mukačeve* uvádza s poznámkou, že sa jeho meno ešte nevyskytuje v staršom Lexikone z r. 1772, ani v Lipského *Repetitoriu aller Oerter... des Königreichs Ungarn* z r. 1808. Ďalej podľa Pesthyho uvádza poznámkou, že Nový Klenovec založili r. 1827 Slováci z Klenovca v Gemeri. Takúto stručnú poznámkou Petrov uvádza aj v ďalšom diele: *Příspěvky k historické demografii Slovenska v XVIII—XIX. stol.*, Praha 1928, 262. — Podobne len celkom stručne píše o jeho pôvode aj dr. R. St. v článku *O Slovákoch na Podkarpatskej Rusi* v časopise Slovenská liga XVII, 1940, 174—176, alebo aj Ján Svetoň v diele *Slováci v Maďarsku*, Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie, Bratislava 1942, 79—80 (podrobná štatistika z r. 1880, 1890, 1900, 1910, 1920 a 1930 a okolia na str. 158—161).

svoj slovenský svojráz v každom smere veľmi dlho. Okrem chudoby a malej kultúrnosti prispievalo k tomu v nemalej miere aj náboženstvo. Ako príslušníkom iného vierovyznania (evanjelikom) nedovoľovala in cirkev a ich náboženská výchova miešať sa ženéním a vydajom s vtedy uniatskými „Rusnákmi“, ktorých rovnako konzervatívna a spiatočnícka uniatská cirkev takisto výrazne dištancovala od prišlých evanjelikov. Príslušníci oboch národností stýkali sa najviac v lesoch ako rubači, pri splavňovaní palivového a stavebného dreva na tzv. „hrabliach“ pri Novom Klenovci, na trhoch v Mukačeve, v obchodoch, a mládež najmä na ukrajinskej štátnej škole vo Fridešove. Keď okolité lesy už vyrúbali a menší grófsky železiarsky podnik v silnej kapitalistickej konkurencii asi v polovici 19. storočia zanikol, odchádzali novoklenovskí rubači a uhliari za prácou veľmi ďaleko, často aj do rodného Gemera, napr. na okolie Drienčan a Vyšného Blhu, aby tam rúbali lesy a pálili uhlie. Ako lacnejšie pracovné sily (pre väčšiu biedu) konkurovali aj svojim rodákom zo starého gemerského Klenovca. Okrem toho sa v čase nezamestnanosti venovali viac roľníctvu, spolu so ženami a deťmi aj splavovaniu, zachytávaniu, ukladaniu palivového a stavebného dreva na tzv. „hrabliach“ (hati) na Viznici pri Novom Klenovci, pričom zo skladov vozili pravidelne drevo do okresného mesta Mukačeva. Niektorí dochádzali do Mukačeva, kde ako nádenníci pracovali na stavbách, v obchodoch ap. Mladšie dievčatá a ženy chodievali do služby do meštianskych rodín v Mukačeve, Užhorode ba aj v Košiciach. Postupne sa styky so starým Klenovcom a ich príbuznými zmenšovali pre veľkú vzdialenosť a životné starosti. Pre konfesiónalnu i národnostnú odlišnosť od ukrajinského obyvateľstva povolávali si Novoklenovčania zo Slovenska nielen farárov, ale aj učiteľov. Lepšie situované rodiny posielali svoje deti študovať na vyššie školy, gymnáziá, učiteľské ústavy alebo redšie i na teológiu na Slovensko. Všetky tieto okolnosti v značnej miere prispeli k tomu, že Novoklenovčania sa v ukrajinskom okolí neasimilovali a až do presídlenia len málo zmenili svoj starý spôsob života, bývania, odievania i stravovania a pomerne málo zmenili aj svoju starú klenovskú gemerskú reč.

Ťažké hospodárske pomery na bývalej Podkarpatskej Rusi (dnešná zarkarpatská oblasť USSR) nepriamo nútili Novoklenovčanov už na sklonku prvej ČSR k tomu, aby sa vrátili do starého Klenovca, kde sa situácia zdala priaznivejšou, pretože v blízkosti ostalo ešte niekoľko tovární, ktoré neboli celkom odbúrané. Ich plány skrížila horthyovská maďarská okupácia Zarkarpatskej Ukrajiny v rokoch 1938—1944. A tak len po oslobodení Sovietskou armádou r. 1945 začali sa intenzívnejšie uchádzať o presťahovanie. Na základe medzištátnej dohody sa v rámci presídľovacej akcie na jar 1947 presídlili okrem 5 zmiešaných slovensko-ukrajinských rodín, ktoré tam zostali, do svojej bývalej vlasti na Slovensko. Drvivá väčšina z asi 800 presídlených obyvateľov Nového Klenovca a čiastočne aj Fridešova a okolia bola osídlená na majetkoch

bývalých maďarských veľkostatkárov na južnom slovensko-maďarskom pohraničí medzi Šafárikovom a Jesenským (v Lenke, Abovciach, Ruminciach, Lenartovciach, Králiku, Riečke, Číži, Rimavskej Seči, Dubovei a Chramci atď.). Menšia časť presídlencov sa dostala do okolia Úľán a Slovenského Medera, resp. aj do okolia Znojma a inde na Morave a na pohraničie v Čechách. Takto sa teda Novoklenovčania nedostali už do starého Klenovca, ale boli osídlení pomerne ďaleko od svojho pôvodného domova, takže styk s ním sa takto znovu znemožnil. Pretože sa väčšina Novoklenovčanov dostala do maďarsky hovoriacich obcí a na majere na južné Slovensko, mohla si zachovať a zachováva si podnes skoro nezmenené svoje staré zvyky a najmä tiež svoju reč, ako si ju priniesla r. 1947 z Nového Klenovca. Vyššia životná i kultúrna úroveň presídlencov z Nového Klenovca v ich dnešných domovoch, styk so slovenskými úradmi, tlačou, rozhlasom, školami ap. postupne iste spôsobia zmeny v ich novoklenovskom nárečí smerom k spisovnej slovenčine. Pretože sú pomerne ďaleko od svojej pôvodnej vlasti (Gemera), neprichádza vôbec do úvahy spätný vplyv gemerských nárečí na reč novoklenovských presídlencov.

Nárečie presídlencov z Nového Klenovca pri Mukačeve sme si začali všímať už r. 1947, no podrobnejší výskum sme vykonali až r. 1956 a neskôr. Prieskum sme robili najmä v Číži, kde je silná skupina viacerých rodín (Hruškovei, Turisovei, Kilikovei atď.), potom v Abovciach, Králiku a Ruminciach. Okrem Dotazníka pre výskum slovenských nárečí (Atlas slovenského jazyka) vyplnili sme aj osobitné dotazníky pre lexikálny výskum a zapísali sme väčší počet nárečových textov, ako aj nahrali sme viac magnetofónových pásov.

Na základe bohatého nárečového materiálu získaného priamym výskumom v teréne a písomných údajov, ktoré mi poskytli starší vzdelaní Novoklenovčania, podávam rozbor a charakteristiku nárečia presídlencov z Nového Klenovca na zakarpatskej oblasti USSR.

Vcelku toto nárečie predstavuje samostatný typ zmiešaného stredoslovensko-východoslovenského nárečia, v ktorom prevažujú stredoslovenské prvky, zhodné s prvkami dnešného stredoslovenského nárečia Klenovca v západnom Gemeri.⁴ Okrem toho je tu aj celý rad výrazných prvkov, zhodujúcich sa so stavom vo východozemplínskych slovenských nárečiach. Pretože sa to prejavuje vo všetkých jazykových plánoch, budeme pri rozbere tohto nárečia postupovať tradičným spôsobom — od fonetiky k lexike.

⁴ O nárečí gemerského Klenovca uviedol niekoľko údajov z dotazníkovej akcie už Fr. Pastrnek, *Študovanie slovenčiny*, SP XIII, 1893, 373; miestami sa odvoláva naň aj V. Vážný, *Nárečí slovenská*, Čs. vlastivěda III, 1934, 219—310 (tu sa uvádza aj ukážka z klenovského nárečia na str. 299, zapísaná autorom tejto štúdie r. 1929). Celkom stručne som charakterizoval toto nárečie v článku *Členenie a charakteristika gemerských nárečí*, Jazykovedné štúdie II (Dialektológia), 1957, 86—120, najmä str. 109.

Fonetika nárečia novoklenovských presídlenecov si zachovala dodnes hlavné stredoslovenské prvky klenovského gemerského nárečia:

1. Skupina *rat-* v slovách: *rasoxa, rasoška, razvora a rasporka*; podobne je zhodne so stavom v Klenovci⁴ skupina *rot-* v slovách: *rožeň, ryožde i ryoždie a ryožji, rokita, narosnut, rovni, na Rovienki*, a potom tiež len *loket*.

2. Pravidelne je tu skupina *dl*: *sadlo, mädlo, šidlo, vidli — vidliška* atď.

3. Slabičné *r, l* sa dôsledne zachováva: *vrba, vrx, vrši, prvi, vrce, kršma, tvrdi* atď.; *vlna, plno, dlx, dlžoba, klki, klsko, slnko, slza, vlk, hlboko* atď.

4. Skupiny *tret, triet* za praslov. **tert: šrep, šrienka, šrevo, šrenovi* (zup), *žriedlo, brex, briěžok, smrek, smrešina, sredni, posrijedok, sriebro, prievrat* atď. a rovnako ako v Klenovci *šerieslo a šerešňa*. Ojedinelý je tvar *šereda* (statku), ktorý je zhodný so stavom vo východoslovenských zemplínskych a tiež ukrajinských nárečiach.

5. Za *o* je *e, o, a*: *sen; voš, von, tot, mox, zmok, zdox, loška; predok, statok, obrazok* (gemerské i zemplínske), *todi, kodi, kobi*; ďalej *xaps—xabzdie—xabzdina*.

6. Za *b* je spravidla *e*: *deň, peň, otec, xlapec, spoločne* ap., ale už aj *ocet, oves, xrbiet, xlapšok, stromšok, palšok; lan, laxko* ap.

7. Za nosové *ę* je rovnaká striednica ako v Klenovci: *meso — meki — smedni — peta — veši* atď., ale už len *tuško, lahnuť, sadnuť si, zlaknuť sa, ma, ta; feľa, prasa, dĩa* atď.; *piatok, sviatok, viac* ap., *robĩa, zlomĩa, vidĩa, xodĩa, sadĩa, vozĩa* atď. pravidelne.

8. *celi* (individuálne aj východoslov. *cali*), *celki, šierni, cedit, cepi — cepik* ap., ale *vešar* zhodne s východoslov.

9. Diftongy *ia, ie, yo*, napr.: *piatok, robĩa* ap., ale aj po mäkkých: *viďĩa, xodĩa, xvatĩa; bieli, viem, poviem, ňesie* atď.; *kyoň, mycj*, ale tu častejšie aj *moj; peknyo, dobryo* atď.

10. Bilabiálne *u* v prípadoch: *boy — ma_u — robij* atď.; *stouka, potkouka, pog* ap.

11. *št: štep, štesťe* popri *serenča, ešte, klješte, uštípne* ap.

12. Mäkké spoluhlásky *d, t, ň, l* ako v Klenovci: *dĩa — deli, tivo, listi, lipa, aie, ňisko* atď.

13. Typické západogemerské a tiež klenovské mäkké *š: šo, maška, kvaška, staši, šišo* atď., ktoré sa podľa Paňkevčya vyskytuje aj v susedných lemkovských nárečiach, ale nie tak všeobecne za každé *č* ako tu.

V nárečí novoklenovských presídlenecov sa vyskytujú niektoré javy, ktoré nesporne vznikli pod vplyvom východnej slovenčiny a miestnych ukrajinských nárečí. Ide o tieto javy:

1. Všeobecná strata kvantity, takže všetky samohlásky sa dnes vyslovujú krátko (*vrba, prvi, tvrdi* atď.), hoci miestami preniká nová dĺžka, a to pod

vplyvom spisovnej slovenčiny alebo aj maďarčiny, ktorú teraz denne počávajú v styku s maďarským obyvateľstvom.

2. Prízvuk je na predposlednej slabike ako vo východnej slovenčine; neprenikol tu teda voľný či pohyblivý prízvuk ukrajinských nárečí.

3. Z drobnejších nesystémových javov je tu napr. východoslov. *x* proti klenovskému *h* v slove *xoc* — *xockotor* — *xockto* ap.

4. Asimilácia spoluhlások je sčasti ako v gemerskom Klenovci a vo východoslovenských nárečiach: *z bratom*, *z mamou*, *z Mišom*, *z jeho*, *z mojho* ap., sčasti sa odlišuje od stavu vo východoslovenských a ukrajinských nárečiach: *s ňim*, *s nami*, *s ňou*, *s vami* atď. proti východoslovenskému a ukrajinskému: *z nami*, *z ňu* atď.

Predložka „v“ sa najmä v reči starších ľudí dodnes všeobecne vyslovuje ako *u*: *u tom*, *u peci*, *u lese* atď., teda zhodne so stavom v zemplínskych a ukrajinských nárečiach. Novšie sa pod vplyvom spisovného jazyka a miestnych gemerských nárečí (presídlenci v Gemeri) predložka „v“ zachováva alebo sa asimiluje k nasledujúcej neznelej spoluhláske: *f tom*, *f peci*, *f prvom* ap. V reči starých ľudí sa pod vplyvom východoslovenských nárečí začala v poslednom čase objavovať zjednodušená výslovnosť diftongov po niektorých spoluhláskach, napr.: *poľa* (pl.), *srca*, *teľatko*, *nalal* ap., ale dnes je už zreteľne *ia*, *ie* ap.

Morfológia sa tiež v podstate zhoduje so stavom v gemerských nárečiach a len v niektorých prípadoch sa prejavil badateľne východoslovenský alebo ukrajinský vplyv.

Mask. životné majú v dat., lok. sg. pravidelne príponu *-ovi*: *sinovi*, *bratovi* ap. proti zemplínskym tvarom *sinoi*, *bratoi* atď. Pôvodne mäkké mask. neživotné majú v dat., lok. sg. príponu *-u*: *na placu*, *v ohňu* ap.

V nom. pl. sa zachovávajú tvary ako *horari*, *doktori* proti východoslovenským podobám *doxtore*, *horare* ap. Pod vplyvom ukrajinských nárečí tu vznikli aj tvary *vojaki*, *Slovaki*, *robotníci*, *Rusnaki* ap.

V gen.-lok. pl. je pod vplyvom východozemplínskych nárečí jednotná prípona *-ou* pri substantívach všetkých rodov, napr.: *sinou*, *na vozou*; *u sestrou*, *do kniškou*, *blou*, *u Košicou*; *do mestou*, *do polou* atď. Dnes však už prenikajú aj tvary *na vozox*, *na sancox*, *u Košicox*, *na rukox* ap.

V dat., lok. sg. fem. sa vyskytujú popri sebe tvary *ruke*, *Amerike* i *ruki*, *Ameriki* ako v gemerskom Klenovci. V gen. sg. sú tvary *do kolešni*, *z ulici*, *do duši*, ktoré sú nielen v gemerskom Klenovci, ale aj vo východoslovenských a ukrajinských nárečiach. Pravidelne sa zachovávajú stredoslovenské tvary v inštr. sg.: *z rukou*, *mamou*, *travou* ap. V dat. pl. sú spravidla tvary: *dedinom*, *hlavom*, *travom*, *g hrablom* popri novších *kravam*, *ženam*.

V nom., akuz. sg. neutier sa všeobecne vyskytujú tvary *polo*, *ojo*, *moro*, *srco*, ktoré sú však nielen v gemerskom Klenovci, ale aj vo východoslovenských

a ukrajinských nárečiach. Tvary lok. sg. sa zhodujú s gemerskými a východoslovenskými: *polu, srcu, oju*. V nom. pl. sú tvary so skrátenou príponou: *poľa, oja* ap. Dat. pl. rovnako ako pri mask. a fem. má príponu *-om*: *mestom, poľom, slovom* atď.

Prídavné mená „tvrdé“ i „mäkké“ majú v sg. i pl. rovnaké prípony ako v gemer. Klenovci: *dobri, dobro, dobriho, dobrimu, o dobrom, z dobrim; dobra, dobrej, z dobrou*. V nom. pl. pod vplyvom východoslov. nárečí je jednotný tvar pre všetky rody: *dobrie* (východozeml.: *dobri*). V ostatných pádoch sú bežné tvary: *dobrix — dobrim — dobrimi i dobrima*.

Rovnako ako v gemerskom Klenovci a východoslovenských nárečiach sa zachovávajú zvyšky „mäkkých“ adjektív: *nižňi (nižňiho, nižňimu, na nižňom); letnej (vodi), z letnou (vodou); jeseňu (žito)* ap.

Radové číslovky majú tvary podľa tvrdých i mäkkých adjektív: *druhio — druhimu — druhie* (pl.) atď.; *treňio — tretimu, trešie* (pl.).

Adjektíva majú pri stupňovaní sčasti rovnaké tvary ako v Gemeri: *pekni — krajši — najkrajši; suvi — sukši — najsukši*, sčasti zhodné so stavom vo východoslovenských nárečiach: *velki — vekši — najvekši* miesto tvarov *veši, najveši* v gemerskom Klenovci.

Zámená majú typické gemerské tvary: *ja — mňa — mňou; moja — mojou — moje; šo — šoho; daš, dakto* ap.

Slovesá si zachovávajú pomerne dobre pôvodné gemerské podoby tak v infinitíve, napr.: *robiť — volať — nahat — krišať; myoc — vliac — piac* a tiež *ňies — vies — pas*, ako aj v prézente: *nesiem — nesieš — nesie; nesieme — volamo — budemo* atď. (hoci prípona *-mo* je aj v ukrajinských nárečiach, ide tu o pôvodnú gemerskú príponu). V 3. os. pl. sú tiež pôvodné gemerské tvary *idu, budu; robia, viďia, trpia* atď. Pôvodné gemerské tvary sa zachovávajú aj pri *l*-ovom part., i keď sa navonok zhodujú s ukrajinskými i východozemplínskymi tvarmi: *buy i bu, miu, volau, robiu* atď.

Pomočné sloveso aj v tvaroch minulého času má gemerskú podobu: *bu som — buľi zmo, robiu som — robila som — robili zmo* proti zemplínskym podobám *buy mi, robiu mi* ap.

Príslovky majú veľku rovnakú podobu ako v Gemeri, napr.: *tu, gde, nigde, skade i skiat, fšađe i fšiat, ďekiat, nikiat*; alebo *kodi — ftodi — dakodi — ěnikodi* a podobné je aj stupňovanie prísloviak, ktoré je zhodné so zemplínskymi a východoslovenskými tvarmi vôbec, napr.: *lepši, krajši, viši, ņiši*. Predložka „k“ si zachováva veľku gemerskú podobu: *k tomu — ale g ocovi — g bratovi — gu sebe a ko mňe, k ņemu, k ņej, k ņim* atď., proti jednotnej slabičnej predložke „gu“ v zemplínskych nárečiach. Na druhej strane miesto všeobecnej gemerskej predložky „v“ (*v malom, v hore, v noci* a tiež *f peci, f Košicox* ap.) je tu zhodne so stavom vo východozemplínskom a ukrajinskom nárečí znenie: *u malom, u noci, u peci, u Košicox* ap. a len novším slovenským vplyvom aj *f Košicox* ap.

Zo spojok sa dobre drží aj zvláštnejšie ľudové a gemerské *kobi*, *žebi* (m. aby) ap.

V lexiké ako všeobecne najcitlivejšej časti jazyka, ktorá sa najrýchlejšie prispôsobuje zmenám v živote spoločnosti, sa najviac prejavujú tak vplyvy východoslovenské, ako aj ukrajinské a maďarské.

Všeobecne východoslovenské a zemplínske slová, ako: *kuxňa*, *kancelarňa*, *noutariš* — *noutariška* i *noutaroška*, *bellchemoše*, *pešiška*, *hrizaška*, *strňanka*, *xorota*, *mušarka* atď. vytisli pôvodné klenovsko-gemerské tvary *kuxiňa*, *kancelarija* (staršie v Gemeri *kancolárija*), *notár* — *notárka*, *bellhemci*, *pešiarka* (tekvica na pečenie, na jedenie), *xoros(t)*, *muxotrúyka*, *střň* atď. Zo zemplínskych nárečí sa prevzalo slovo *trapa* — *otrapí* (klenovské *trápeňje*), individuálne aj *zarastlavina* m. *burina*, *húštava* alebo *zarosnutuo*; vplyvom miestnych ukrajinských nárečí je napr. ukrajinské a ruské *žebri* m. klenovského *žobrota*, *žobraňje* a mnohé ďalšie slová prevzaté z ukrajinských nárečí.

Spojenie *tišna pasula* vzniklo už v kolonizovanej oblasti, lebo Klenovec v Gemeri má *tíkoví byop*; východoslov. podobu má aj adj. *inšaki* a k nemu potom aj príslovka *inšak*, prídavné mená z participií typu *hňevaci*, *hrizaci* ap. sú tu časté m. *nahňevaní* ap. v Klenovci.

Sloveso *bojať sa* — *bojau sa* — *bojali sa* ap. má nestiahnutú podobu aj v starom Klenovci (v Gemeri často popri *bát sa*), ale v Novom Klenovci je všeobecne už aj *stojat* — *stojau* — *stojali* ako vo východozemplínskom nárečí, a to pod vplyvom ukrajinských nárečí.

Proti všeobecne gemerskému zneniu *oxoriel* — *oxorey* ap., *pošul*, *ňjest* (i *odňjest*) ap. je v Novom Klenovci vplyvom východoslovenským (*tato sa*) *pozorey*, už *šula* — *šul*, (*to som*) *poňesla* ap.

Početné východozemplínske zvláštne slová vytlačili z novoklenovského nárečia pôvodné gemerské znenia, napr.: *šoudra* m. *šunka*, *komaňica* m. *dateľina*, *finda* m. *hrňšok*, *garadiče* m. *sxodi*, *kosmaški* m. *moxnaški* a *puolki* (egreš), *bonk* m. *roháš* — *bobák* (chrobák), *pasula* m. *byop*, *xíža* m. *dom* a *izba*, *cimet* m. *rosca*, *bigar* m. *švihár* (časť biča), *poper* m. *koreňje*, *xmara* m. *oblak*, *starosta* m. *starejší* (na svadbe). Niektoré slová boli novoutvorené len v Novom Klenovci, ako: *klukari* i *klukare*, *plauce* i *plavaška* ap. Ide o slová súvisiace so splavňovaním dreva, ktorému sa priučili gemerskí vystahovalci až v Novom Klenovci.

Do novoklenovského nárečia prenikli početné nové slovesné tvary, napr.: *kirat* (*kravi bigarom*) m. *šibať*, *lуска* (*bičom*) m. *puká*, *koleso zaputať* m. *zastaviť*, *drevo šlixtovať* m. *caxovať* a *ukladať do kľietok*, *metrou*, *hvarim* m. *vravím*, *sporajili* m. *sporadili* ap.

Nesklonné slovné druhy ako napr. príslovky si zväčša zachovali dodnes staré gemersko-klenovské znenia: *lou* m. *dolu*, *het* m. *preč*, *pom* m. *aspoň* atď., ale sú tu aj východoslovenské tvary *bars*, siahajúce až do Gemera i starého

Klenovca, podobne aj východoslov. *kus*, ktoré je už len v Novom Klenovci, a ďalšie typicky východoslovenské znenia: *das*, *dakus*, *xoľem* m. klenovského *kúšťik*, *hoc(i)*, zemplínske *takoj* m. *hned*, potom aj východoslov. *nazat* m. *naspet*, *prasto* m. *rovno*.

Z ukrajinských nárečí preniklo do novoklenovského nárečia slovo *selo*, ktoré vytlačilo pôvodný gemerský tvar *dedina*. Po presídlení však toto prevzaté slovo (*selo*) ustupuje slovenskému zneniu *dedina*. Podobne prenikli do novoklenovského nárečia aj ďalšie lexikálne ukrajinizmy,⁵ napr. *na edniho okolota zmo volali* (kopa sena), *pismo (prišlo pismo)* m. *lis(t)*, *petelki* m. *žínki*, *kolodas* m. *studňa*, *petek* (z rumun. *petec*), *handri*, *kožuch*; *popik* m. *kňaz* (najmä v ľudovej hre na betlehemcov, lebo svojho evanj. duchovného volali len *pan farar* alebo medzi sebou *farar*, *kňas*), *vasilik* (druh zeleniny), *bilanka* (slivka, tak aj v zeml. nárečí), možno aj *šepije* m. *rúški* alebo *prienohi* na pluhu, zhodné s východoslov. a najmä zemplínskym *čepihi* ap. Ďalej sem preniklo aj veľmi rozšírené a typicky ukrajinské sloveso *kazat* — *kažem* — *kaže* — *kažemo* ap. miesto gemer. *vraviť* — *vraším* — *vraj*, napr.: *daj mi, kaže, cibuľu; tag mi, kaže, date tu zem; a tak kazali vinš starostove* atď.

Maďarské lexikálne prevzatia sa dostali do nárečia Novoklenovčanov jednak už v starej vlasti v Gemeri, ako napr. *bajuze* m. *fuzi*, *u korhaze* popri *u špitale*, *badogom* m. *plexom*, *lojtra* (na voze z maď. *létra* a to z nem. *Leiter* ‚rebrina‘), *napsamoš* (nádenník), *šor*, *do šoru* (do radu), *skellovať* (stroviť), *bojtar*, *pipa* (popri *fajka*, *zapekaška*), *na darabe* popri *na kuse*, *sara* (na čižme), *kelčik* (z maď. *kölcség* ‚výdavok, trovy‘).

Prostredníctvom východoslovenských a najmä zemplínskych nárečí prenikli aj ďalšie slová maďarského pôvodu: *lanc* m. *retaz*, *lancux* m. *reľiaska*, *pož telek* (gemersky *fundus* a novšie i *podzemok*), *talpa*, *talpovať* m. *podošva*, *podbit* (obuv); *birujem* m. *vládzem*, *varoš*, *na labáški* m. *trojnoška*, *garadiče* m. *szodi*, *šoška* — *šoškavie* m. *štiav*, *štavel*; *čutorňa* m. gemerského *čatorňa*, *riňa* ‚odkvapová rúra‘; *biroy* — *do birova*, *kižbiroy* m. *richtár*, *hurki*, *huriki* ‚jaternice‘, *bešelovať* m. *uctiť* (aj popri tomto), *hordoy* — *do hordova* (maď. *hordó* ‚sud‘), *topola* m. *osika*, *kočaňina* (maď. *kocsonya* ‚huspenina‘) m. *studenyjo*; *telíha* (z maď. *tengely* a to zo slovan. *teg-ati*); cez ukrajinčinu sa prevzali slová *tengeyka*, podobne aj *rut* (maď. *rúd* ‚oje na voze‘); *keritoy šo polo merkuje* (maď. *kerítő* ‚kto stráži pole, hájnik‘), *fergetloy* (z maď. *forgató* ‚oplen na voze‘), *bojt* — *do bouťa* (maď. nárečové *bojt*, spis. *bolt* ‚sklep, obchod‘), *faragoy* (z maď. *faragó* ‚strúhadlo‘); *gerenda* i *šargerenda* (z psl. základu *gręda*, maď. *gerenda* ‚hrada‘), *kert* i *kerta* (*Rimava ťekla kertami*, maď. *kert* ‚záhrada‘) popri domácim *zahrada*, *kertis* (z maď. *kertész* ‚záhradník‘); *sokaš* (z maď. *szokás* ‚zvyk‘),

⁵ Mnohé z týchto slov sa uvádzajú v diele J. O. Dzendzelivského, *Linhvistyčnyj atlas ukrajinskych narodnych hovirok Zakarpatskoj oblasti URSS* (Leksika), Častyna 1, Užhorod 1958; vpp. 2, 1960.

do *fenou* (maď. *fene* z lat. *fenu* 'suka' tu vo význame 'čert, diabol'), *baňas* (maď. *bányász* 'baník'), *tereki* (maď. *török* 'úlomky, resp. pohrabky, zhrabky zožatého obilia na zemi'), *ma serenču* (maď. *szerencse* 'šťastie') ap.

Tieto a podobné slová prevzala staršia generácia Novoklenovčanov i miestnych Ukrajincov v období rozvoja kapitalizmu, ktorý sprevádzala násilná maďarizácia, uskutočňujúca sa prostredníctvom cirkvi a miestnej odnárodňujúcej sa inteligencie z radov mešťanstva.⁶

Podobne aj z nemčiny prenikali mnohé slová i v novších časoch a tak okrem slov typu *blaxa*, *grejda*, *štampeľ*, *štrikovať* atď. nachádzame tu aj slovo *grastux* (možno ako stopa po poslovenčených Nemcoch). Na baníkov, ktorí prišli sem z troch Boci v Liptove už poslovenčení, ukazuje slovo *zauberovať drevo* 'z vody vyťahovať splavňované drevo (v Rimave-Viznici)' a podobne aj meno rodiny *Zajden*, ktoré je dodnes na Boci.

Z poľských lexikálnych prevzatí sme si poznačili napr. typický tvar: *preprošovať*.

V poľnohospodárskej terminológii používajú sa okrem drvivej väčšiny domácich jednoslovných pomenovaní typu *xľeju*, *kolešňa* 'stodola' (ako v Klenovci), *plux* ap. často aj dvojslovné spojenia, ako napr. východozemplínske *bošnje kmotrove* m. *druhostupňovi kmotrovia*, alebo všeobecne východoslov. *zelene a bile* (konope) v Novom Klenovci *zelenje* a *bielje* (konope) m. *poskonje* a *maternje* (konope) ap.

Aj vo frazeológii, ktorá sa vcelku neodlišuje od pôvodnej frazeológie klenovsko-gemerskej, často sa odráža novší alebo neskorší nános prevzatých cudzích slov, ako sme ich vyššie uviedli. Tak je tu napr. všeobecne: *ho boli do porjátku dali*; *zdoxnuu oheň*; *tak mi ňedaka*; *pekňe prepitujem*; *ot straxu tot sa poxoreu*; *dobre tam ňeumrela ot straxu*; *šli loy vodou xłapi*; *komu šo pasovalo*; *zapravili na kvas (xleba)*. Tu vznikala aj nová frazeológia podmienená novými pomermi po presťahovaní sa do Nového Klenovca, ako je napr.: *drevo šlixťovať* (t. j. odborne ukladať do *kľušou*, *metrou* ap.); *drevo zauberovať vo vode* ('vyťahovať', t. j. čistiť riekku od splaveného dreva); *xoc bi ag bulo*; *luská bišom* (Klenovec *puká b.*); *bavili betlehem* (Klenovec *hrali b.*); *bigarom kiray kravi* (Klenovec *bišom šibaŷ kravi*); *na serenču muž mi buy fťodi doma* atď.

Syntax ukazuje zrejme na vplyv východnej slovenčiny, ktorý možno sledovať čiastočne aj v gemerských nárečiach. Zhodne s nimi je aj v reči Novoklenovčanov všeobecne napr. genitívna väzba: *do suseda*, *idu od mladej do mladiho*, *prišli do naz bivať*; *do Žida*, *do Kilikoŷ* ap. miesto spisovného *k susedovi* atď.; tak aj východoslovenský výraz *mu ňebarz aj daka* 'nechce sa mu veľmi'. Na ukrajinský vplyv ukazuje spôsob stupňovanej negácie

⁶ Otázkou maďarských slov v ukrajine sa dávnejšie zaoberal A. Bonkáló. *Beiträge zur ukrainischen Wortforschung*, Archiv f. slav. Phil. XXXVI, 1916, 464—475.

typu *niš raz nebulo vidno, niš raz nihto* ap. Vyššie sme spomínali, že sa ukrajinské *kaže* veľmi často používa v reči presídlených starých Novoklenovčanov dodnes tam, kde gemerskí Klenovčania hovoria *reku*. Namiesto spojky „aby“ je tu aj gemerské *žebi*. Vplyvom východoslovenských nárečí vyskytujú sa tu participiá, resp. polovetné konštrukcie typu *xodily spievajuci; taki buy hňevaci moj sin* ap., ktoré v gemerskom Klenovci nejestvujú.

Ako vyplýva z uvedenej stručnej charakteristiky nárečia presídlencov z Nového Klenovca, pôvodné stredoslovenské nárečie západogemerského typu, ktoré si so sebou pristahovali v 19. stor. priniesli do Nového Klenovca, sa aj pri silnom vplyve okolitých ukrajinských nárečí zachovalo pomerne dobre až do najnovších čias, keď boli presídlení na Slovensko a sčasti aj do Čiech. Mohlo sa tak stať preto, že Novoklenovčania sa svojho času vysťahovali vo väčšom počte a po celých 120 rokov ich spájalo zamestnanie i náboženská príslušnosť (evanjelici), čo nesporne prispelo k tomu, že ich nárečie si vcelku zachovalo aj v ukrajinskom jazykovom prostredí svoj pôvodný stredoslovenský charakter a len v oblasti lexiky sa prejavil miernejší vplyv miestnych ukrajinských nárečí a silnejší vplyv východoslovenských zemplínskych nárečí. V oblasti novoklenovskej lexiky sa začal presadzovať jednak nepriamo cez východnú slovenčinu a ukrajinčinu, ale aj priamo silný vplyv maďarčiny, a to skoro až do obdobia ich presídlenia. Je nesporné, že v nových podmienkach nárečie novoklenovských presídlencov, roztrúsených na Morave, v Čechách i na západnom Slovensku, a vo väčšom počte žijúcich v južnom Gemeri, bude podliehať novým vplyvom (maďarským, českým). Na nárečie novoklenovských presídlencov žijúcich v južnom Gemeri bude vplyv slovenského spisovného jazyka silnejší ako vplyv zemepisne vzdialenejších slovenských gemerských nárečí. Ukazuje sa, že prvou oblasťou, na ktorej sa prejaví vplyv spisovnej slovenčiny a tiež okolitých maďarských nárečí, bude vznik nových dĺžok.

Ukážky nárečia

Tetka Hruškove, 67-roč., vie čítať a písať. Ochotne rozprávala.

Vidata som za Hrušku Miša a bivali zmo u Novom Klenovcu sedemdesiatšez numer. A tam okolo naz buli dedini Viznica, Žborovce, Šelestovo. A do varoša zmo xodili do Munkačova. To buy naž varoš. Kolo Munkačova tam je selo Podhoržani. To tiež rusnacko selo. Naša dedina buy Novi Klenovec. Tam sa pristahovali naše praocovje. No to buli ako naž apko a oni prišli ako do rubaňi a potom palili uhlje gu grofovi, Šemborn, sa mi vidi, sa volay tod grof. Uš potom si dovezli aj ženu na taligi. Potom si pokuse postavili domšok a tam pokuse bedovali. Ešte aj ňeska su tam humna de uhlje palili, na tix mestox. To oni nam rospravali, ta mi to pametamo zato

NÁZVY PRE „ÚHOR“ A „PRIELOH“ V SLOVENČINE A INÝCH SLOVANSKÝCH JAZYKOCH

KONŠTANTÍN PALKOVIČ

Pre pustú, neobrábanú zem jestvuje v slovenských nárečiach a v slovanských jazykoch vôbec niekoľko odlišných pomenovaní. S názvom pre neobrábanú zem súvisia a niekedy sa aj zamieňajú pomenovania istých agrotechnických postupov pri extenzívnom spôsobe hospodárenia.¹

Účelom tohto príspevku je zistiť najmä, aké názvy pre neobrábanú zem sa v slovenských nárečiach používajú, aké je geografické rozšírenie týchto názvov a aké majú presné významy. Slovenské názvy budeme porovnávať s názvami v iných slovanských jazykoch. Vychádzame najmä z nárečového materiálu získaného pomocou Dotazníka pre Atlas slovenského jazyka,² pričom sme použili aj materiál zhromaždený pomocou Dotazníka pre výskum slovníka slovenských nárečí,³ čiastočne aj nárečový lexikálny materiál z archívu Ústavu slovenského jazyka SAV, ďalej materiál z vlastného výskumu v teréne i niektoré osobné informácie.⁴ Slovenské ekvivalenty uvádzame zo slovníkov, prípadne z nárečových archívov.⁵

¹ Ide najmä o tri postupy: a) Rola sa nechá niekoľko rokov pustá a zarastie trávou, ktorá sa spása, prípadne kosí. Tento spôsob budeme ďalej nazývať „prieloh“. V tom význame sa slovo *prieloh* používa aj na strednom Slovensku. b) Rola iba jeden rok odpočíva neobrobená. Tento spôsob sa v nárečiach pomenúva rovnakými názvami ako predchádzajúci. c) Rola sa po celý rok orie a bráni, aby nezarástla a zlepšila sa jej úrodnosť, ale seje sa až na budúci rok. To je tzv. „čierny“ alebo „úplný“ úhor. Jestvuje však aj „čiastočný“ alebo „polovičný“ čiže „zelený“ úhor. Je to názov role, ktorá po skosení jarnej miešanky alebo inej krmoviny sa poorie a nechá sa až do budúceho roka neosiata. Úhor potom má meno podľa toho, aká plodina bola na roli zasiata. Takéto špeciálne názvy sa rozlišujú v odbornej literatúre, najmä v prekladoch z ruštiny. (Porov. Viljams, *Základy pôdohospodárstva*, Bratislava 1955, 139 n.) Pre tento tretí spôsob budeme v ďalšej časti tohto príspevku používať názov „úhor“, ktorý sa v tom istom význame vyskytuje aj v stredoslovenských nárečiach. Porov. *Ottův slovník naučný*, 26. diel, Praha 1907; *Masarykův slovník naučný*, 7. diel, Praha 1933.

² Dotazník pre výskum slovníka slovenských nárečí (*Atlas slovenského jazyka*), Bratislava 1947. Zostavil E. Pauliny a J. Štöle. Materiál je uložený v Dialektol. odd. ÚSJ SAV v Bratislave.

³ Dotazník pre výskum slovníka slovenských nárečí, Bratislava 1961 (cyklostyl.); zostavil K. Palkovič. Materiál sa nachádza na FFUK v Bratislave.

⁴ Informácie z Kamenian mi poskytol Ján Remper, učiteľ v Štrbe, z Novej Bane Ábel Král, ved. asist. FFUK v Bratislave.

⁵ Zo slovanských slovníkov sme použili najmä tie, ktoré uvádzajú aj dialektizmy,

Na označenie pustej, neobrábanej zeme a podobných reálií sa v slovenských nárečiach používajú tieto názvy: *úhor*, *prieloch*, *úlahla*, *oblach*, *pusták*, *zapusčeniško*, *gorňica*, *tlok*, *slok* a *parlak*. Ako vidno, aj tu sa prejavuje pomerne bohatá lexikálna diferencovanosť slovenských nárečí.

Slová, ktorými sa pomenúva „úhor“ a „prieloh“, sú významove diferencované. Sémantické pole, v ktorom sa významy názvov pre „úhor“ a „prieloh“ v slovenčine a iných slovanských jazykoch používajú, ako ukážeme ďalej, je pomerne široké.

1. *Úhor*. Výraz „úhor“ nachádzame v slovenských nárečiach v týchto variantoch: *úhor*, *uhor*, *ugor*, *uhore*, *ugora*. Z ostatných slovanských jazykov tu možno uviesť tieto paralelné výrazy: č. *úhor*,⁶ p. *ugór*, *wugór*, hl. *uwhor*, dl. *hugorina*, k. *ugor*, b. *yzap*, sch. *ugar*, *ugarnica*, sl. *ugor*. Slovo „úhor“ sa vyskytuje vo väčšine slovanských jazykov. Vo východoslovanských spisovných jazykoch sa nevyskytuje.⁷

Výraz „úhor“ sa vyskytuje na súvislej oblasti Záhoria okrem menšieho územia v okrese Skalica a Senica, kde sa používa názov *úlahla*, prípadne *priloch*, čiastočne v okrese Modra, Galanta, ďalej v západnej časti okresu Trnava, v niektorých obciach okolo Trenčína, Bánoviec a najmä Topoľčian. v západnej časti Nitrianskeho okresu, v okrese Hurbanovo, Štúrovo a čiastočne v okrese Vrábľe. Vo východoslovenských nárečiach sa výraz *uhor* vyskytuje na Spiši (Spiš. Štvrtok), čiastočne v okrese Moldava, v časti okresu Košice, Trebišov, Veľké Kapušany a vo väčšej časti okresu Vranov. Zo stredoslovenského jazykového územia máme záznamy z okresu Levica, Lučenec, ďalej z Turca (Mošovce), Liptova (Bobrovec a Liptovská Kokava), Zvolena (Sielnica) a Gemera (Magnezitovce a Revúca).

Pokiaľ sme mohli zistiť, výraz „úhor“ sa používa v slovenských nárečiach v týchto významoch:

a) Pustá, dlhšie neobrábaná roľa. Takýto význam má slovo „úhor“ v záhorskom nárečí (Jablonica, Brodské), v okolí Trnavy (Čataj), Vrábľe (Trávnica), Zlatých Moraviec (Veľčice), Zvolena (Sielnica), v Gemeri (Lukovišťa, Magnezitovce), na Spiši (Sp. Štvrtok) a v Zemplíne (Stanča, Herľany). Taký

ako je Karłowicz-Kryński-Niedzwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Varšava 1953 (fot. vyd.); В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, Petrohrad — Moskva 1909; ďalej V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, a iné slovenské slovníky.

Použili sme aj dokladový materiál pre kašubský nárečový slovník (PAN vo Varšave). Materiál z lužických nárečí nám poskytol H. Jenč z Budyšina.

⁶ Skratky slovanských jazykov: *b.* — bulharský, *br.* — bieloruský, *č.* — český, *dl.* — dolnolužický, *hl.* — hornolužický, *k.* — kašubský, *m.* — macedónsky, *p.* — poľský, *r.* — ruský, *sch.* — srbochorvátsky, *sl.* — slovenský, *sl.* — slovinský, *u.* — ukrajinský.

⁷ Homonymné r. *ypop* (aj v iných slovan. jazykoch) označuje rybu „úhor“ (*Anguilla anguilla*), kým r. *ypop*, *br.* a *u.* *ypop* značí „uhor“ (na Záhorí aj *uher*) „tukový maz v póroch na tvári“.

istý význam majú aj príslušné paralelné výrazy v češtine, poľštine a kašubskom nárečí.

b) Rok obrábaná, ale neosiata roľa. O takomto význame máme údaje z Kamenian (Gemery), Mošoviec (Turiec), Bobrovcia a Blážoviec. Podobný význam má p. *ugor*, sch. *ugar* a b. *uzap*.

Zo slovenských nárečí nemáme doklady na špeciálne názvy „úhoru“ podľa predchádzajúcej plodiny,⁸ ale rozlišujú sa jednotlivé kusy poľa, osiate príslušnou plodinou, napr. *zemjačisko*, *dateliňisko*, *jačmeňisko*, *ovseňisko* a i. (Mošovce).

c) So slovom „úhor“ vo význame „v jeseni zoraná roľa“ sa stretávame v Mestečku (okr. Púchov), Zborove (Kysuce) a vo význame „roľa s plytko zoraným strniskom“ v Novej Bani. Rovnaký význam má aj sch. *ugarnica* a *ugar*.

d) V H. Kosihách (Tekov) „úhor“ označuje pole, kde bol predtým vyklčovaný les. Tento význam možno považovať za blízky pôvodnému významu slova *úhor* „zem získaná vypálením krovia alebo časti lesa“.

e) Slovo *ugora* v Ždiari (Spiš) označuje miesto na konci poľa, kde sa pasú kravy.

Ďalší význam možno uviesť zo slovinčiny, kde slovo *ugor* znamená „pás poľa, kde obilie ľahko zaschne, zahorí“. Ten istý význam má aj hl. nárečové *uuhor*. Dl. slovo *hugorina* a hl. *wuhor* označuje „vypálené miesto na poli“.

Viacero významov má aj sloveso *úhorit*.

a) Vo význame „zlepšovať úrodnosť poľa úhorom“ čiže „nechať roľu na úhor“ máme toto slovo doložené v Čataji (*úhorit*), v Trávnici, Bobrovcia, Košťanoch a vo Velčiciach (*úhorit*), v H. Kosihách (*zúhorit*) a v Sielnici (*zauhorit*).

b) Vo význame „plytko orať po žatve“ máme slovesný tvar „úhorit“ doložený v Málinci (*úhoriti*) (Lučenec), v Zborove (Čadca), L. Kokave a Sielnici (*uhorit*, *úhorit*), v Lukovištiach a Magnezitovciach (*úhorič*) (Gemery).

c) Význam „orať úhor alebo lúku“ majú výrazy *úhorit* (Roštár) a *uhoric*, (Stanča, Hanušovce).

Zo slovanských jazykov máme v sch. sloveso *ugariti* vo význame „orať pluhom“, kým sch. *ugoreti* sa používa na označenie role, keď je zoraná na úhor; dl. *hugoriš*, *hugorovaš* má význam „spáliť“, „spalovať“.

Slovesné podstatné meno *úhoreňi* v Jablonici znamená „ponechanie na úhor“ a „uhoreňe“ v Sokoli (Košice) „plytká orba po žatve“.

Etymologicky slovo *úhor* súvisí so základom *hor(-iel)*.

2. *Prieloh*. Pomenovanie „prieloh“ na označenie pustej, neobrábanej zeme sa vyskytuje v slovenských nárečiach v týchto podobách: *príloch*, *príeloch*, *préloch*, *príeloch*, *prijeloch*, *prjéloch*, *preloch*, *prjaloch*, *pr'eloch*, *préyoch*, *priyoch*,

⁸ Porov. v poznámke 1 a 9.

prieuoch, prievoch, privuch, prelich, priluk, préluk, prieloha, priloha, pereluch.

V slovanských jazykoch názvu „prieloh“, pokiaľ ide o pôvod, zodpovedajú č. *příloh, příloha*, p. *przyłóg, przyłoga*, r. *непелог*, u. *непелог*, b. *пелог*, sch. *prelog, prijelog, preložnica*, sli. *prelog*.

Slovo „prieloh“ možno považovať za všeslovanské. Nevyskytuje sa iba na krajnom slovanskom západe, v hornej a dolnej lužickej srbčine.

Výraz *prieloh* pre pomenovanie pustej, neobrábanej zeme je na slovenskom jazykovom území najrozšírenejší. Okrem okrajových západných a východných nárečí používa sa na celom Slovensku. Na Záhorí je výraz známy iba v ojedinelých obciach, napr. v Plav. Mikuláši, Prievaloch, Jablonici, Rozbehoch a Hradišti, vyskytuje sa čiastočne v okresoch Modra, Galanta a Trnava. Na východ od týchto okresov sa používa pre pustú neobrábanú zem všade výraz „prieloh“ okrem niekoľkých obcí v okrese Trenčín, Bánovce, Topoľčany, Nitra, Vráble a všetkých slovenských obcí okresu Hurbanovo a Štúrovo kde je rozšírený názov „úhor“.

Osobitné slovo odvodené od slova „prieloh“, pokiaľ sú naše záznamy úplné, sa v slovenských nárečiach nevyskytuje. V sch. je sloveso *preležati* „ležať prielohom“.

Významovo nie je výraz „prieloh“ natoľko diferencovaný ako výraz „úhor“. Prieloh má v podstate poväčšine len jeden význam: „viac rokov neobrábaná roľa zarastená trávou, ktorá sa kosí, prípadne spása“. Iné významy sú iba ojedinelé. V Kolčove (Spiš) napr. má slovo *priloch* dva významy: a) neobrábaná roľa. b) kus zeme pridelený ako náhrada tomu, kto má na zlom mieste pasienok.

Pokiaľ sa v jednej obci popri sebe vyskytujú obidva výrazy („prieloh“ a „úhor“), sú presne významovo alebo štylisticky diferencované. Napr. v Mošovciach (Martin) *úhor* značí rok obrábanú, ale neosiatu roľu, *prieloch* viac rokov neobrábanú roľu, v Brusne (Prievidza) *prieloch* je staršie slovo, *úhor* slovo novšie.

Slovo „prieloh“ máme doložené už v staroslovienčine v podobe *prēlogō*. Súvisí so slovesom „ležať“ podobne ako názvy *úlahla* a *oblah*.

3. *Úlahla*. Výraz „úlahla“ vo význame neobrábaná roľa máme zaznačený vo variantoch *ulahla, úlahla, úlehla, úlahel* a *ulahel*. Zo slovanských jazykov okrem slovenčiny sa tento názov vyskytuje iba v češtine v podobách *úlehle, úlehla, úlehel, úlehlí, ulehlina, úlehlina*.

Oblasť výskytu slova „úlahla“ je geograficky veľmi blízka českému jazykovému územiu. Sú to obce Kovalovec, Chropov a Lopašov v Skalickom okrese a 9 obcí v Senickom okrese. Podobu *úlahel* máme doloženú z Mestečka (Púchov).

Aj A. Bernolák v Slovári uvádza slová *úlahlé, úlahlina*.

4. *Oblah*. Názov „oblah“ sa používa v 8 obciach okresu Modrý Kameň,

v Polichne a Ábelovej v okrese Lučenec a v podobe *obluγ* v obci Ortáše v Košickom okrese; všade s významom „pustá, neobrábaná roľa“.

Zo slovanských jazykov tomuto názvu zodpovedá p. *oblóg, oblogu, odlóg, odloga, otlóg, otložysko*, br. *αβλογα*, r. *об.лог, об.лога* a u. *об.лѣг*.

5. *Pusták, zapuščeňisko*. Názvy pre pustú, neobrábanú zem utvorené od základu *pust-* majú v slovenských nárečiach tieto podoby: *pusták, pusto, pustka* a *zapuštěňisko*. Tvar *pusták* sa vyskytuje v okolí Modry (Budmerice, Kaplná, Dubová a Modra). Forma *pusto* je doložená z Mokrého Hája (Skalica), podobu *pustka* sme zistili v Ždiari (Spiš). Doloženú máme aj podobu *zapuštěňisko* z obcí Henclová a Štilbach (Spiš).

Zo slovanských jazykov tu možno uviesť paralelné, hl. *puščina* a sli. *pustota* s významom „neobrábané pole“, kým p. *zapusta* označuje „neoranú zem, určenú na zalesnenie“ a r. *пучтырь* i br. *пучмка* značia „prázdny, nezastavaný pozemok“.

V staršej slovenskej literatúre výraz *pusták* môžeme nájsť u Fándlyho, v novšej u Hečku. Bernolák tento výraz v Slovári neuvádza.

6. *Tlak, tlok*. Výrazy *tlak, tlok, tľok* sú doložené z Mníšku, N. Lubovne, Osturne (Spiš), Orlova (Šariš), Udavského a Vyš. Hrušova (Zemplín), teda najmä zo severovýchodných častí Slovenska. V Osturni slovo *tľok* označuje „dvoj-, trojročné datelinisko“. Význam ostatných slov je zhodný s významom slova „prieloh“.

V poľštine je *tlok* synonymným výrazom slov *odlóg, ugor* a slovo *tloki* označuje „pastviská“. Dolnoluž. *tlok* označuje „tvrdú, hlinitú pôdu zmiešanú s veľkým pieskom“ (rus. *цг.уппок*), slovin. *tlak* značí „utlačená pôda“.

Slovo *tlak, tlok* etymologicky súvisí so slovesom *tlačiť*. Súvis so sli. substantívom *tla* „zem“, sch. *tle, tala* „pôda“, „zem“, u. *тлок, тлак*, „základ“ (v slovenčine iba v spojení *zhorieť do tla*) je menej pravdepodobný.

K výrazu *tlak, tlok* možno pripojiť aj kašubské slovo *uetyuk, uotyuk, otyuk* s významom „úhor“.

7. *Parlak*. Z východného Slovenska máme doložené podoby *parlak(g)* z okresu Moldava, Košice a Trebišov s významom „pustá, neobrábaná roľa“. V Herlanoch sa slovom *parlak* pomenúva roľa z rozoranej lúky, ktorá sa inde, napr. na Záhorí volá *novina*.

V slovinč. i sch. sa používa výraz *parlog* vo význame „zanedbaný vinohrad“, v sch. aj vo význame „pustá, neobrábaná zem“. Pri slove *parlag*, ktoré sa vyskytuje hlavne v blízkom susedstve maďarského jazykového územia, ide o prevzatie z maďarčiny. Do maďarčiny bolo toto slovo prevzaté zo slovanského *prélogz*. Slovanské národy, ktoré žili s Maďarmi v spoločnom štátnom útvare, spätne prevzali toto slovo v maďarskej podobe *parlag*.

8. *Slok*. Z goralských obcí na Orave (Rabča, Sihelné, Rabčica a Veselé) máme s významom „prieloh“ zaznačené výrazy *sľok, sľok, slok*. *Slok* „prieloh“

je doložené aj z Novoti. V Osturni *šlok(g)* značí „rúbanisko, kde sa pasú kravy“. V H. Kosihách slovo *šľok* označuje „medzu, trávnatý pás ako hranicu medzi roľami“. Výraz *šlóg* vo význame „rúbanisko“ je známy aj v iných horských oblastiach Slovenska.

Všetky tieto podoby sú z nemeckého (*der*) *Schlag* „rúbanisko“.

9. *Iorňica*. Z dvoch východoslovenských osád máme doložené výrazy utvorené od základu *or-n-ic-a* vo význame „úhor“. Z Osturne sme zapísali podobu *yorňica*, z Lesnice (Spiš) máme záznam v podobe *orňica*.

Týmto výrazom zodpovedá bulharské *орница* s významom „dva-tri roky neobrábaná zem“. Ináč slovo *ornica* v slovenčine znamená „obrábanú, prípadne na obrábanie súcu zem“. Srbochorvátskemu *ornica*, *oračica*, *oranica* významovo zodpovedá slovenské *orúčina*, „zoraná zem“.

Ostatné slovanské názvy pre „úhor“ a „prieloh“

V slovanských jazykoch sa vyskytujú ešte ďalšie výrazy označujúce „úhor“ a „prieloh“, ku ktorým sme nenašli v slovenských nárečiach paralely. Najrozšírenejšie sú výrazy *lado*, *ledina* s významom „prieloh“. Forma *lado* sa vyskytuje v češtine (Gebauer uvádza najstarší doklad z r. 1460), najmä v častom spojení *ležeti ladem*; podoba *lado* je aj v hornej lužičtine a *lédo* v dolnej lužičtine. Do spisovnej slovenčiny, najmä publicistického štýlu sa z češtiny dostalo spojenie *ležat ladom*, *ladom ležiaca pôda*. Slovo *lado* sa v staršom období jazyka vyskytovalo aj v slovenčine. Porov. J. Stanislav, *Slovenský juh v stredoveku I*, Turč. Martin 1948, 101 a i. Forma *ledina* „prieloh“ je v srbochorvátčine, macedónčine a v slovinčine. Ruské *ляда*, *лядина* a br. *лядл* má význam „ždiar, pole na mieste vypáleného alebo vyrúbaného lesa“. Slovo v podobe *ledina* bolo známe aj v staroslovienčine. Paralelné je gót. *land*, nem. *Lehde*.

Slovinské slovo *celina* značí „prieloh“, srbochorvátske *cjelica* má dva významy: a) „prieloh“, b) „ešte neobrábaná zem“. Slovo *целина* sa v ruštine a bieloruštine používa vo význame „ešte neobrábaná zem“. V slovenských nárečiach sa výrazom *celina* pomenúva mŕtva zem pod orniceou (Záhorie).

Iba v lužickej srbčine nachádzame výraz *smaha* (hl.) s významom: a) „prieloh“, b) „datelinisko“ a *smaga* (dl.) a) „spálené miesto na poli“, b) „prieloh“ (por. u. *сува* „sucho na perách“, č. *osmahlý* „počerný“^{8a} a sl. *smaha* „pripálenina“ — Káral). Podobne výraz *praha* — „úhor“ je iba v slovinčine, *prahača* v srbochorvátčine, kde je aj sloveso *prahati* „kypriť zem“ (por. br. *praga* „smäd“ a č. *vyprahlý* „vyschnutý“); výraz *živica* „prieloh“ je len v srbochorvátčine. *залиг* „prieloh“ v ruštine, výrazy *зарониѣ*, *зароѣ* iba v poľštine a *улога* len v ukrajinčine. Názov *залежь* „prieloh“ je v ruštine; názov *zaležaj*

^{8a} Porov. aj heslo u Jungmanna.

s dvoma významami: a) „prieloh“, b) „zanedbaný vinohrad“ je v srbochorvátčine.

V spisovnej ruštine sa najčastejšie používa výraz *пap* „úhor“, pričom sa rozlišuje *чистый п.* (čistý ú.) alebo *черный п.* (čierny ú.), *викоовсяный п.* (vikoovsený ú.), *клеверный п.* (datelinový ú.) a iné podľa plodiny, ktorá bola v prvej časti roka na úhore zasiata.⁹ Okrem toho sa v ruštine vyskytuje aj výraz *паренина* „prieloh“ a *лог* „prieloh“.

Doteraz zozbieraný a publikovaný materiál o názvoch neobrábanej zeme ukazuje, že v slovanských jazykoch sú tri vrstvy názvov pre „úhor“ a „prieloh“. Najstaršiu vrstvu predstavujú slová *úhor* a *prieloh*, ktoré sú spoločné všetkým slovanským jazykom s výnimkou hornej a dolnej lužičtiny, kde nie je doložený výraz *prieloh*, a východoslovanských jazykov, z ktorých nemáme doklad na slovo *úhor*.

Druhú, mladšiu vrstvu tvoria názvy spoločné istej skupine, poväčšine susediacich slovanských jazykov. Napr. *lado/lědo* je v češtine, hornej a dolnej lužičtine; *ledina* v srbochorvátčine a slovinčine; *oblah* v slovenčine, poľštine, ruštine a ukrajinčine; *parlag* v slovenčine, srbochorvátčine a slovinčine, *залежь* // *zaležaj* v ruštine a srbochorvátčine; *tlok* v slovenčine, poľštine, dolnej lužičtine a slovinčine.

Do tretej skupiny patria názvy, ktoré sa vyskytujú iba v jednom, prípadne dvoch susediacich, väčšinou veľmi blízkych jazykoch. Napr. *ulahla* je v češtine a slovenčine, *smaha/smaga* v dolnej a hornej lužičtine, *praha/prahača* v slovinčine a srbochorvátčine, *celina/cjelica* v slovinčine a srbochorvátčine, *živica* v srbochorvátčine, *slok* v slovenčine.

Podľa nášho materiálu zo súčasného hľadiska možno charakterizovať významový vývin slov označujúcich dnes „úhor“ a „prieloh“ takto: pole získané vyklčováním (*úhor*, Tekov) alebo vypálením lesa (rus. *lada*, *ladina*) — rúbanskisko, kde sa pasú kravy (*šlok/g*, Spiš) — pasienky (poľ. *tloki*) — dlhšie neobrábaná roľa, ktorá sa používa ako lúka alebo pasienok (sloven. *úhor*, *prieloh*) — trávnatá medza (*šľok*, Tekov) — zatrávnené úvrate ako pasienky (*ugor*, Spiš) — staršie datelinisko (*tyok*, Spiš, hornoluž. *smaha*) — zanedbaný vinohrad (slovin. *parlag*, srbochorv. *zaležaj*) — rok neosiata, ale obrábaná roľa (*úhor*, Turiec, srbochorv. a bulh. *ugar*), — podmietnuté strnisko (*úhor*, N. Baňa, srbochorv. *ugarnica*) — roľa z rozoranej lúky (*parlak*, Herľany) — pás poľa, kde obilie často zasychá (slovin. *ugor*) — spálené miesto na poli (hornoluž. *wuhor*, dolnoluž. *smaha*).

⁹ Význam slova *пap* je v ruštine širší než význam slova „úhor“. Označuje sa ním aj „každé pole osevného postupu, nasledujúce po jarinách a za ktorým nasledujú oziminy“ (Mosolov, *Agrotechnika*, Bratislava 1951, 378). — Pri prekladoch z ruštiny bude preto treba rozlišovať, kedy ide o úhor a kedy o pole zasiata príslušnou plodinou (napr. *datelinisko*, *zemiacnikisko*, ale *datelinový úhor*). Nepresné preklady odborných termínov z ruštiny by mohli mať nepriaznivé dôsledky pre prax.

V slovenských nárečiach sa používajú pre označenie neobrábanej zeme hlavne dva názvy, *prieloh* a *úhor*. Výraz *prieloh* sa vyskytuje takmer na celom slovenskom jazykovom území okrem krajného západu, kým výraz *úhor* je rozšírený najmä na juhozápadnom Slovensku. Na miestach, kde sa používajú oba názvy, *úhor* i *prieloh*, slovom *úhor* sa označuje „obrábaná, ale neosiata roľa“. Ostatné názvy pre neobrábanú zem sa používajú poväčšine na okrajových oblastiach, susediacich s iným jazykovým územím, pričom slovenské výrazy sa zhodujú s príslušnými výrazmi v susedných jazykoch. Napr. *úlahla* s českým, *łlok* s poľským, *parlak* s maďarským. Výraz *pusták* sa vyskytuje v okolí Modry, *oblach* v Novohrade a *gorńica* na Spiši. Ku všetkým týmto názvom možno nájsť v jednotlivých slovanských jazykoch príslušné paralelné výrazy okrem názvu *slok*, ktorý je prevzatý z nemčiny a používa sa na severnej Orave.

V slovenskom spisovnom jazyku sa používajú iba názvy *úhor*, *prieloh*, ustrnutý výraz *ladom* a ako dialektizmus aj výraz *pusták*. Ostatné výrazy pre neobrábanú zem sa vyskytujú iba v nárečiach.

MIESTNE MENÁ TYPU *PRIEVIDZA, NEVIDZANY, LAZANY*

JOZEF VAVRO

V tomto článku chceme sa na podklade toponymického materiálu z rôznych slovanských oblastí pokúsiť o čiastočne nový výklad miestnych mien typu *Prievidza, Nevidzany a Lazany*, pretože ich dosiaľ existujúce etymológie budia pochybnosti alebo sa rozchádzajú. Pri skúmaní uvedených typov pomenovaní ľudských sídlisk je nevyhnutné spájať formálnu analýzu s rozborom sémantickým. Vychádzame z toho, že je potrebné spájať otázky vzťahu miestnych mien k ostatným zložkám jazykového systému aj s otázkami motivovanosti osadných názvov faktami hospodárskeho a vôbec spoločenského života našich predkov.¹ Súčasný vývin slovanskej toponomastiky vyžaduje, aby sa pri skúmaní v danej oblasti náležite dopĺňali dve stránky veci: stránka lingvistická a najmä gramatická² a aspekty súvisiace s históriou a osídľovaním.³ Len pri konfrontovaní jazykovej stránky toho-ktorého toponyma s podmienkami jeho vzniku možno dôjsť k správnym uzáverom.

Miestne meno *Prievidza* dáva sa v doterajšej literatúre do priamého súvisu so slovesom „previdieť“ — tak ako meno dediny *Nevidzany* (pôvodne *Nevidza*) so slovesom „nevidieť“ — a pokladá sa zrejme za deverbatívne substantívum. Tak podľa mienky F. Šujanského je *Prievidza* „prievidné miesto“.⁴ I podľa J. Stanislava „*Prievidza* patrí k slovenskému ‚vidieť‘. Je to miesto nezarastené horou, kde je výhľad“.⁵ Je pravda, že poloha *Prievidze* — tak ako i *Nevidzian* — zväzda k takejto etymológii.⁶ Keď však v súlade s vyššie spome-

¹ Porov. napr. R. Krajčovič, *Počiatky a vývin slovenskej onomastiky*, Onomastica V. 1959, 276, 280.

² Zdôrazňujú ju menovite poľskí bádatelia W. Taszycki (napr. v práci *Słowiańskie nazwy miejscowe*, Kraków 1946) a S. Rospond (najmä v diele *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław 1957, hlavne 31).

³ U nás ich popri problematike etnicko-jazykovej vyzdvihujú hlavne J. Stanislav (napr. v diele *Slovenský juh v stredoveku*, Martin 1948, I—III — ďalej citujeme ako SJS) a V. Šmilauer (najnovšie i v knihe *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, Praha 1960).

⁴ *Prievidza či Prividza?*, Literárne listy VI. 1896, 45; VII, 1897, 4, 52. Tiež J. Novák, *Bojnice a ich okolie*, Brno 1923, 97.

⁵ *Odkryté mená slovenských miest a dedín*, Bratislava 1947, 55; podobne SJS II, 572. — Najnovšie i J. Spal, *Místní jména obyvatelská zakončená na -any*, Sborník VŠP v Pizni 1958, 93: „*Nevid* (srov. *Náchoď, Výhon*) znamenalo asi „místo zapadlé, odkud není nikam vidět“. Odtud patrně i slovenské *Nevidzany* — obyvatelé *Nevidu*.“

⁶ M. Hojč, ktorý v polemike s F. Šujanským (LL VI, 1896, 3, 30; VII, 1897, 4, 51) bráni svoju pomýlenú etymológiu: „*Prividza* z *Privin-vsia* čiže *Privinova ves*“, medziným píše: „*Prostonárodnou etymológiou z Prividza* (keďže *pr-vidieť* niet, je len *pre-vidieť*) došlo k *Prievidzi*.“ Pritom zdôrazňuje domáci názov *Prividza* a jeho prvotnosť proti spisovnému a miestami aj ľudovému tvaru *Prievidza*.

nutými požiadavkami metodológie slovanskej toponomastiky skúmame názov mesta *Prievidza* (a dediny *Nevidzany*) v porovnaní s takými miestnymi (osadnými) menami, ako sú napríklad slovenské *Paludza*,⁷ *Neradza*, *Neporadza*, *Zbudza*, české *Dobrovíz*,⁸ *Libovíz*,⁹ *Probluz*, *Bezděz*,¹⁰ poľské *Lubowidz*, *Lubowidza*, *Przywidz* (!),¹¹ *Zawidz*, *Powidz*,¹² *Malowidz*, *Przeradz*, *Nieradza*,¹³ srbochorvátske *Ljubovidja*, *Dragobraća*, *Budimlje*¹⁴ alebo lužickosrbské *Chotěbuz*—*Chošebuz*, a keď si pritom uvedomíme, že patria do tej istej kategórie toponým, ako napríklad i miestne mená *Lupča* (poľské *Lubcza* a podobne *Chodcza*),¹⁵ *Bytča*, *Plaveč*, *Litomyšl*, *Przemysl*, *Niezamysl*,¹⁶ prichádzame k názoru, že tak ako všetky uvedené osadné mená, aj miestne mená *Prievidza* a *Nevidza* sú svojím pôvodom spodstatnené adjektíva tvorené posesívnym suffixom *-ib*, *-ia*, *-ie* — v danom prípade by šlo o modifikáciu pomocou suffixu *-ia*, ktorý sa pripína k osobným menám zakladateľov alebo prvotných majiteľov, vlastníkov dotyčných sídlisk, napr.: *Paludz* — *Paludia* (t. j. *vbsb* — *ves*), *Neradz* — *Neradia*, *Neporadz* — *Neporadia*, *Vozbudz* či *Zbudz* — *Vozbudia*, *Zbudia*;¹⁷ *Dobroviz* — *Dobrovizib*, *Euboviz* — *Eubovizib*, *Probludz* — *Probludib*, *Bezděz* — *Bezdězib* (t. j. *gradz*); *Luboviz* — *Lubovizia*, *Prividz* — *Prividzib*, *Zavidz* — *Zavidzib*, *Povidz* — *Povidzib*, *Maloviz* — *Malovizib*, *Preradz* — *Preradzib*; *Dragobratz* — *Dragobratia*, *Budimz* — *Budimie*; *Chotěbudz* — *Chotěbudzib* — a tak aj *Prividz* (*Prévidz*) — *Prividia* (*Prévidia*) — *Préviza* — *Prievidza*, *Nevidz*¹⁸ — *Nevidia* — *Nevida* — *Nevidza* — *Nevidza(ny)*, podobne ako *Eubozkz* — *Eubozkia*, *Chodzokz* — *Chodzokia*, *Bytzokz* — *Bytzokia*, *Plavzokz* — *Plavzokia*, *Lutomyslz* — *Lutomyslšb*, *Premyslz* — *Premyslšb*, *Nezamyslz* — *Nezamyslšb* atď. K takémuto uzáveru nás vedie najmä tá skutočnosť, že *Prievidza* (v reči hornonitrianskeho ľudu a v dávnych písomnostiach *Prividza*, kedysi za istý čas nazývaná tiež *Prievidzany* alebo *Prividzany*¹⁹)

⁷ Pozri J. Stanislav, *Niekoľko názvov zo starého Liptova*, Slovenská reč XV, 1949—1950, 79—80.

⁸ V. Šmilauer, c. d., 88. Nevysvetľuje ho.

⁹ F. Miklosich, *Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Heidelberg 1927, 71.

¹⁰ V. Šmilauer, c. d., 89; F. Miklosich, c. d., 126.

¹¹ Porov. tiež W. Taszycki, c. d., 9, 45.

¹² *Polsko*. Mapa Lidové republiky poľské. Vydal Orbis — Praha.

¹³ W. Mańczak, *O polskich nazwach miejscowych typu Stradom, Radzymin*, Onomastica IV, 1958, 31—32.

¹⁴ F. Miklosich, c. d., 159; W. Taszycki, c. d., 40.

¹⁵ W. Mańczak, c. d., 32.

¹⁶ Tamže.

¹⁷ J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka III*, Bratislava 1957, 116.

¹⁸ Pozri aj A. Profous, *Místní jména v Čechách III*, Praha 1951, 222.

¹⁹ Preuga, Preuge, Preuigan (Zoborská listina z r. 1113 — podľa J. Stanislava, *Dejiny... III*, 105), Priuigan, Prividzany (V. Chaloupecký, *Staré Slovensko*, Bratislava 1923, 51: „Prividzany, nyní Prievidza“), neskôr Prividia 1355, Privigye, Prewicza (Korabinský, *Geogr. hist. Lexikon*, 1786), Privica 1790 (Z pamätnej knihy krajčirov v Prievidzi — Slovenský letopis I, 1876, 4, 318), Priwitz, ba i Priviza (Jungmannov Slovník), Príviza, Prévidza (F. Šujanský, c. d.), Pribiez (nemecká listina z r. 1432 — podľa Századok, 1875, 167) atď.

a *Nevidzany* (pôvodne *Nevidza*²⁰) vznikli v ranofeudálnej dobe, v časoch, keď v daných hospodársko-spoločenských podmienkach bolo živé, produktívne tvorenie miestnych mien, osadných toponým pomocou posesívneho sufixu *-ib*, *-ia*, *-ie* (ako aj *-ovъ*... a *-inъ*...²¹). Svedčí o tom aj poznatok, že medzi slovanskými toponymami, pokiaľ ide o ich slovotvornú stavbu, jestvuje nepochybne určitá štrukturálna príbuznosť, takže slovanské, najmä v našom prípade uvádzané západoslovanské a južnoslovanské miestne a osobné mená (s nimi slovotvorne späté) sa svojou chronologickou i geografickou opakovanosťou zaraďujú do istých pomenúvacích štrukturálnych schém,²² resp. modelov.

Svojím pôvodným ekonomicko-sociálnym obsahom patria teda toponymá *Prividza* — *Prievidza* a *Nevidza* tiež k takým miestnym menám, ako sú *Vidová*,²² *Vidiná*, *Vidovany*, *Vidov*,²³ srbeh. *Vidovo*, *Vidin*, *Vidina*, *Vidine*,²⁴ ktoré sú odvodené od starého slovanského osobného mena *Vidъ*, *Vida*, *Vido*²⁵ a iba cez toto vlastné meno (nomen proprium, nie appellativum) patria ku slovesnému koreňu *vid-*. Svojím celkovým sémanticko štrukturálnym modelom prislúchajú k názvom typu *Prievidza* (*Prividza*) a *Nevidza* (teraz *Nevidzany*) tiež mená obcí *Koš* a *Sebedražie*, susediacich s *Prievidzou*: *Koš*²⁶ — *Koš-ib* — *Košb* (a odvodené slovin. *Košane*, sch. *Košani*²⁷, pol. *Kosowo*, ukr. *Kosiv*²⁸ a pod.), *Sebedragъ* — *Sebedrag-ib*²⁹ — *Sebedražb* (dnes ľudove *Sebedražia*, spisovne *Sebedražie*, čo sú novšie tvary). Nejde tu o miestne názvy topografické,³⁰ pomenúvajúce nejakú topografickú alebo geografickú vlastnosť osady, fyziografiu terénu, ako sú napríklad toponymá *Priehyba*,³¹ pol. *Prze-ginia* (z *Preginia*),³² ani o toponymá tzv. kultúrové či kultúrne,³³ označujúce diela ľudských rúk alebo zvyklosti pri nadobúdaní, ako sú napríklad čes.

²⁰ J. Stanislav, *Odkryté mená...*, 49 („Nevidzany... pôvodne Nevidza, je opakom mena Prievidza“); SJS I, 31, 65, 370; II, 645; Dejiny... I, 283; II, 363 (tam i sch. *Nevida*, *Nevidane*); III, 107 a inde.

²¹ Pozri napr. W. Taszycki, c. d., 45.

²² Porov. S. Rospond, *Ze studjów nad polską toponomastyką*, Język Polski XLII. 1962, 3, 165—166.

²³ Pozri P. Ratkoš, *Toponymia Liptova do konca XIII. stor.*, JS I—II, 1946—1947, 3—4, 206.

²⁴ J. Spal, c. d., 107; F. Miklosich, c. d., 40, 137. — O starom slovenskom osobnom mene *Vid* alebo *Vido*, *Vida*, *Viduta* pozri P. Križko, *Starodávne slovenské osobné čiže krstné mená*, Slovenské pohľady XI, 1891, 589; J. Stanislav, *Dejiny...* III, 110, 115, 118; tenže, SJS II, 573.

²⁵ V *Prievidzi* a na jej okolí je rozšírené priezvisko *Vido* a *Vida*.

²⁶ Staroslovenské osobné meno *Kos* uvádza J. Stanislav v *Dejinách...* III, 111, 113. — J. Spal v c. d., 79, uvádza: slovin. *Košane*, sch. *Košani* od *Kos*.

²⁷ Tamže.

²⁸ F. Miklosich, c. d., 267.

²⁹ J. Stanislav, *Odkryté mená*, 56; *Dejiny...* II, 263.

³⁰ Podľa klasifikácie W. Taszyckého, c. d., 45.

³¹ P. Ratkoš, c. d., 202—203.

³² S. Rospond, c. d., 35 (*Klasifikacja...*)

³³ Tamže, 36; W. Taszycki, c. d., 21, 22, 45.

Přeseka, slovin. a sch. *Preseka-Presjeka*, pol. *Przesieka*, *Ochodza*, čes. *Ochoz*, lež ide tu o miestne názvy typicky vlastnícke, označujúce vlastníctvo človeka, od mena ktorého sú odvodené ako priame denominatíva. Kým v prípade toponým topografických ide zo stránky štruktúralno-gramatickej o názvy primárne, ktoré pochádzajú od toponomastických apelatív alebo jednoducho od apelatív (pričom *nomen loci* = *nomen appellativum*), zatiaľ v prípade toponým vlastníckych ide o názvy sekundárne, ktoré práve tvoria jadro slovanských názvov vôbec.³⁴

V prípade miestnych mien *Nevidzany*, resp. *Prividzany* — *Prievidzany* a *Lazany* ide potom o sekundárne názvy utvorené „mäkkou“ príponou *-iany* od osobných mien *Nevidz*, *Prividz* — *Prévidz* a „tvrdou“ príponou *-any* od toponomastického apelatíva *lazv*. Inakšie povedané, v prvom prípade (s príponou *-iany*) ide o toponymá odvodené od mien osôb, v druhom prípade (s príponou *-any*) zas ide o toponymum odvodené od mena veci, pričom, pravda, v obidvoch prípadoch ide o pomenovanie obyvateľov, druhotne prenesené na osadu³⁵: *Nevidzane*, akuz. *Nevidzany* — osada *Nevidzany*; *Lazane* (obyvatelia *lazov*), akuz. *Lazany* — sídlisko založené obyvateľmi *lazov*.³⁶ V poslednom type — k nemu patria slovotvorne aj nitrianske *Brezany*³⁷ — alternuje prípona *-any* s príponou *-iany*: sú slovenské *Lazany* i moravské *Lažany*,³⁸ poľské *Łazany* i *Łażany*.³⁹ Odvodzovanie mena nitrianskych a turčianskych *Lazian* od základu *ledo*, vlastne *ľad-* (— novina, pole na mieste vyklčovaného lesa⁴⁰), z ktorého vznikol staroslovanský názov poľského kmeňa *Łędziane* — *Łędzianie*, možno pokladať za nesprávne i preto, že z pôvodného toponyma *Łędziany* — *Łędzany* by v hornonitrianskom i turčianskom nárečí bolo vzniklo *Ładzany* — s *l* a s *dz* ako v typoch *Prievidza* a *Nevidzany*. Názov *Lazany* nie je teda protikladom turčianskeho etnického toponyma *Slovany*, ktorý vznikol v susedstve bývalého nemeckopravnianskeho ostrova s nemeckým osídlením.⁴¹

³⁴ S. Rospond, *Klasyfikacja...* 34 n., menovite 41.

³⁵ W. Taszycki, c. d., 25; J. Spal, c. d., 5.

³⁶ Porov. i najnovšie R. Krajčovič, *Vývin slovenského jazyka*, Bratislava 1961, 19—20.

³⁷ „Břežany mohou být odvozeny právě tak od *břeh* jako od *břiza*“, píše J. Spal, c. d. 30.

³⁸ F. Miklosich, c. d., 274; J. Spal, c. d., 42.

³⁹ Tamže.

⁴⁰ J. Stanislav, SJS I, 126; II, 398, 400 a inde; W. Taszycki, c. d., 30.

⁴¹ Porov. i J. Spal, c. d., 97—98.

K NAJSTARŠÍM SLOVENSKÝM ABRENUNCIAČNÝM FORMULÁM

VINCENT BLANÁR

Pre štúdium dejín slovenského spisovného jazyka majú základný význam písomnosti zo 16. a z prvej polovice 17. storočia. Je to totiž najstaršie obdobie, z ktorého poznáme pomerne veľké množstvo žánrove dosť členených slovenských jazykových pamiatok. Na písomnostiach zo 16.—17. storočia možno na jednej strane sledovať, ako cez český filter rýchle prenikal domáci jazyk, ktorý mal oporu v živej reči, na druhej strane nám dôkladné materiálové štúdium umožní odhaliť procesy formovania vyšších kultúrnych útvarov (napr. bohatá je materiálová základňa pre štúdium formovania kultúrnej západoslovenčiny, ale tiež stredoslovenčiny). Až na základe podrobnej analýzy rozličných štýlových oblastí sa dostane do jasnejšieho svetla napr. adaptácia vypracovaných českých syntaktických postupov pri výstavbe slovenského písaného prehovoru alebo zložitá problematika rozvíjania našej slovnej zásoby. Isté je, že dôkladné preštudovanie štruktúry slovenčiny v tomto období nebude slúžiť len ako východisková báza pre sledovanie ďalšieho vývinu nášho spisovného jazyka, ale poskytne nám potrebné kritériá tiež pre zhodnotenie textov, ktoré sú staršie ako rok ich vydania, prípadne písomného zachytenia. Takýto predpoklad možno právom vysloviť o niektorých náboženských textoch. Z naznačeného hľadiska si všimneme slovenskú abrenunciačnú formulu v krstnom sľube.

Krstný sľub je po **Kréde a Otčenáši** najstarší kresťanský text, ktorý musel poznať slovanský prozelyta. V pozoruhodnej práci *Začiatky vzdelanosti vo Veľkomoravskej ríši*¹ A. Isačenko ukázal, že kým Verím v Boha a Otčenáš boli preložené do slovančiny priamo z latinskej predlohy, krstný sľub, začlenený na začiatku III. Frizinskej pamiatky, vznikol súčasne s prvými nemeckými krstnými sľubmi v 8.—9. storočí a je v podstate doslovným prekladom starohornonemeckých formúl. Krédo, Otčenáš a krstný sľub patrili do okruhu náboženských textov, ktoré dokazujú existenciu západoslovanského kultúrneho jazyka pred príchodom Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu.

Na začiatku III. Frizinskej pamiatky² je zachovaný novší variant krstných sľubov, monologický text, ktorý sa používal miesto pôvodnej dialogickej

¹ Martin 1948, 41 n. a 8—9. Ďalej: *Začiatky vzdelanosti*.

² Pozri tiež A. V. Isačenko, *Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok*. Bratislava 1943, 12, 55 n.

formy, pri opakovaní krstného sľubu vo verejnej spovedi. Obsahuje odriekanie sa diabla a vyznávajúcu časť. Uvedme v Isačenkovej zjednodušenej transkripcii starosloviensky text abrenunciačnej formuly z Frizinských pamiatok a paralelne starohornonemeckú rekonštrukciu:

Jaz sę zaglagoło	Ih intsago mih
złodęju. I vsęm jęgo	dęmo tiufeli unde allen sĭnen
dęlom. I vsęm jęgo	uuerchen unde allen sĭnen
lępofam.	zierden. ³

Najstaršie krstné sľuby, ktoré sa zachovali v starej hornej nemčine, majú dialogický charakter. Prvé tri otázky a odpovede sa týkajú zrieknutia sa starej viery (abrenunciatio), druhé tri otázky a odpovede sa týkajú vyznania novej viery (confessio fidei). Abrenunciačná časť najstaršieho nemeckého krstného sľubu z tzv. Saského krstného sľubu mala takúto podobu (v preklade):

Odriekaš sa diabla?

Odriekam sa.

Aj všetkých obetí diablových?

Aj všetkých obetí diablových sa odriekam.

Aj všetkých diel diablových?

Aj všetkých diel diablových sa odriekam

a slov, Tunera a Votana a Saxnota...⁴

Naše najstaršie abrenunciačné formuly boli zapísané na konci 16. a v prvej tretine 17. storočia. Majú dialogickú podobu a formálne a vecne nadväzujú na texty, ktoré sme vyššie uviedli. Najstaršia podoba je zachytená v Ostrihomskom rituáli z r. 1625.⁵ Je to pre nás najdôležitejší diecezálny rituál, lebo zjednocuje úzus na veľkej časti nášho jazykového územia.⁶ „Okolnosť,

³ *Zašiatky vzdelanosti*, 42. — Interpunkcia podľa fotokópie originálu Frizinských pamiatok.

⁴ *Zašiatky vzdelanosti*, 40. — Toto je už výsledok viacstoročného vývinu. Spočiatku sa len kňaz za každého jednotlivu pýtal: *Abrenuntias satanae* a ručiteľ odpovedal: *Abrenuntio*. Potom sa oddelila abrenunciačná časť od vyznania novej viery a neskoršie sa v týchto častiach osamostatňovali jednotlivé otázky. (Pozri napr. M. Gerbertus, *Vetus liturgia alemanica*, *Silva Nigra* 1776, II—III, 428—9.) Nás tu však nezaujímajú samotné dejiny krstného sľubu. Ide nám o najstaršie abrenunciačné formuly zo Slovenska ako o dôležitý materiál pre dejiny spisovnej slovenčiny.

⁵ *Rituale Strigoniense sive formularum agentium in administratione sacramentorum, ac ceteris ecclesiarum publicis functionibus*. Tento rituál vyšiel „jussu et autoritate... Petri Pazmani“ v Bratislave r. 1625. — Podľa informácie K. Stollmanna z Budapešti *Agendarium, Liber continens ritus et caeremonias*, Trnava 1593 (2. vyľ.) obsahuje iba latinské a maďarské texty.

⁶ Modlitby potrebné pre liturgické obrady boli spočiatku roztratené v rozličných liturgických knihách. Neskoršie sa v kláštoroch zhrnuli liturgické formuly do jednej príručky, ktorú najprv používal aj svetský klérus. Od 13. storočia biskupi častejšie vyslovovali požiadavku, aby si svetskí duchovní vypracovali vlastný manuál. Takto sa začali vytvárať rozličné zbierky rituálov, ktoré sa už v 13. storočí zjednocovali na synodách. (Pozri *Lexikon für Theologie und Kirche VIII*, 1936, 912.) Dôležité zjednotenie predstavuje vydanie *Rituale Romanum* r. 1614. Z neho vychádzajú rituály 17. storočia, napr. *Rituale Pragense* (Praha 1642), *Rituale Diocesis Olomucensis* (Olomúc 1659) i *Rituale Strigoniense*.

že šlo o ustálený obradový text, umožnila zachovať bezo zmeny alebo len s malými zmenami pôvodnú slovenskú osnovu aj v časoch, keď už na Slovensku platila spisovná čeština ako spisovný jazyk slovenskej národnosti. V tomto poňatí sa javia texty Ostrihomského rituálu z r. 1625 ako pozostatok série textov, používaných ešte pred 15. stor.⁷

Okrem prekladu tretej otázky abrenunciačná formula v Ostrihomskom rituáli predstavuje dialogickú podobu textu, ktorý sa nám zachoval na začiatku III. Frizinskej pamiatky a presne zodpovedá rekonštruovanej starohornonemeckej podobe. V štvrtom stĺpci vedľa latinského, maďarského a nemeckého textu na 14. a 21. strane čítame túto formulu:

Odriekass/li se satanassovi?⁸

Odriekam.

Y wssetkijm skutkom gehó?

Odriekam.

Y wsseckej pijehi gehó?

Odriekam.

V nasledujúcich vydaniach Ostrihomského rituálu sa formula hláskoslovne prispôsobuje úzu kultúrnej západoslovenčiny:

Trnava 1715, str. 12:

Odrikass/li sa satanássowi?

Odrikam.

Y wssetkym skutkom gehó?

Odrikam.

Y wsseckei pychi gehó?

Odrikam.

Trnava 1772, str. 12 a 18:

Odrikáss/li sa ssatanássovvi?

Odrikám.

Y vvsseckym skutkom gehó?

Odrikám.

Y wsseckey pychy gehó?

Odrikám.

str. 17—18:

Odrikass/li se satanassowi?

Odriekam.

Y wssetkym skutkom gehó?

Odriekam.

Y wsseckei pijehi gehó?

Odriekam.

Trnava 1801, str. 12:

Odrikáss/li sa satanássowi?

Odrikám.

Y wsseckym skutkom gehó?

Odrikám.

Y wsseckey pychy gehó?

Odrikám.

Všimnime si vyjadrenie predmetu v tretej otázke. Na základe sthnem. *zierde* „nádhera, ozdoba“ sa utvoril vo Frizinských pamiatkach starosloviensky kalk *lěpota*.⁹ V Ostrihomskom rituáli prichodí slovo *pycha*. Od starohorno-

⁷ E. Paulíny, *Začiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti*, Jazykovedné štúdie VI, 1961, 29. Pozri tiež jeho *Dejiny spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1948, 26.

⁸ V Ostrihomskom rituáli zapísané s veľkým začiatočným písmenom. Pretože sa tu píše s veľkým písmenom tiež niektoré apelatíva (podstatné i prídavné mená), prepisujeme slovo s malým písmenom.

⁹ A. V. Isačenko, *Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok*, 12.

nemeckého a stredohornonemeckého významu slova *zierde*¹⁰ by sme sa dostali k slovenskému a českému *pýcha* len zložitejším výkladom. Podľa nášho názoru bol východiskom pre tento preklad latinský text. Takýto predpoklad by sa mohol zdôvodňovať úlohou latinčiny v rímskej liturgii, avšak sú preň aj filologické dôvody. Uvedme najprv latinské znenie abrenunciačnej formuly v rituáli:

Abrenuntias Satanae?

Abrenuntio.

Et omnibus operibus ejus?

Abrenuntio.

Et omnibus pompis ejus?

Abrenuntio.

Výraz *pompae* (pl. k *pompa*) má nemecký ekvivalent *Hoffart* a slovenský *pýcha*. Sémantickú stavbu podstatného mena *pompa* používaného v krstnom slube tvorili v stredovekej latinčine dva okruhy významov¹¹: 1. „nádhera, okázalosť“, 2. „ctížiadosť, márnomyseľnosť, samolúbosť, honosnosť“. V snahe obsiahnuť celú významovú náplň slova v starších rituáloch sa lat. *pompa* prekladalo dvoma výrazmi. Potvrďuje to napr. krakovské vydanie olomúckej agendy z r. 1585.¹² Slovo *pompa* sa prekladá do nemčiny dvoma ekvivalentmi: *pracht und hoffart* a podobne do češtiny: *pompa a peycha*¹³. Tým sa presne vystihla významová stavba slova *pompa* v stredovekej latinčine. V novších vydaniach agendy, akým je napr. Ostrihomský rituál, sa objavuje len druhý ekvivalent *pýcha*. Rozloženie lat. *pompa* do dvoch českých a nemeckých ekvivalentov svedčí o latinskej predlohe, i keď — prísne vzaté — taký postup v staršej češtine nebol nevyhnutný. Vo významovej stavbe slova *pýcha* bola aj zložka „nádhera, okázalosť“.¹⁴ Tento význam pre slovenčinu poznáme z Bernolákovho Slowára,¹⁵ ako špecificky slovenský ho uvádza J. Jungmann¹⁶ a J. Palkovič.¹⁷ V Príručnom slovníku jazyka českého¹⁸ sa hodnotí ako zasta-

¹⁰ Pozri napr. F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 18. vyd., Berlín 1960, 885—6.

¹¹ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis V*, Paríž 1845, 339: Abrenuntias Satanae et Pompis ejus, id est: ambitioni et jactantiae, etc.

¹² *Agenda seu modus administrandi sacramenta*, Secundum ritum Cathedralis Ecclesiae Olomucensis, Krakov 1585. V úvode datovanom r. 1584 pripomína olomúcky biskup Stanislaus Pawlowski, že nadväzuje na vydanie agendy, ktorú pripravil jeho predchodec Stanislaus Turso pred 86 rokmi. Ide teda o priame pokračovanie agendy z konca 15. storočia.

¹³ V latinskej formule je pozmenené poradie druhej a tretej otázky. Text znie takto (str. 11 a 22): Abrenuncias Sathanae? Abrenuntio. — Et omnibus pompis ejus? Abrenun]cio. — Et omnibus operibus ejus? Abrenuncio.

¹⁴ Daniel Adam z Veleslavína, *Silva quadrilinguis*, Praha 1598, 1229.

¹⁵ *Slowár Slowenský Česko-Latínsko-Nemecko-Uherský III*, 2087.

¹⁶ *Slowník česko-německý III*, 770.

¹⁷ *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch II*. Bratislava 1821, 1951.

¹⁸ IV/2, Praha 1944—8, 575.

rany. V rukopise III. diehu Slovníka slovenského jazyka je táto sémantická zložka obsiahnutá v 3. význame slov *pýcha, pyšný* („niečo, niekto, na čo, na koho možno byť hrdý, pyšný“, napr.: Pán Adam Bešeňovský, *pýcha* našej slávnej famílie — Kalinčiak). — Z uvedeného vychodí, že predlohu nášho prekladu treba hľadať v latinskom texte.¹⁹

Pázmányovská redakcia nezotrela úplne zo slovenskej krstnej a sobášnej formuly patinu archaickosti. Pripomeňme napr. tvar *krstanská (viera)*²⁰ zo sobášnej formuly (porov. k tomu slovenské priezvisko z r. 1592: *Nicolaus Krsztian*²¹) alebo veľmi charakteristickú syntaktickú väzbu v abrenunciačnej formule. V prvých dvoch otázkach sa sloveso *odriekať* viaže s 3. pádom: *odriekať sa satanášovi i všetkým skutkom jeho*, v tretej otázke sa toto slovo viaže s 2. pádom: *odriekať sa všetkej pýchy*. Uvedenou syntaktickou osobitosťou, ktorá sa v krstnom sľube držala až do začiatku 20. storočia, sa slovenská krstná formula rímskeho rítu odlišovala od všetkých formúl používaných na Slovensku i v Čechách. Na porovnanie uvedieme niektoré z nich.

Zo staršej češtiny poznáme len monologickú podobu abrenunciačnej formuly, zaznačenú v rozličných náboženských úvahách. *Gesta Romanorum* 1443, 273: ...na krszstu wyernyes sľibil nawratiti tyem, kdyzss odrzieval sye dyabla y wssye pychy geho. — Belial Jakuba z Teranu 1450, fot. 97, č. 221: W/niemz ste dyabla sie odrzekali a wssech skutkow gelhjo. — Archiv český 14, 1528?, 345: dábla i všech skutkov jeho i vši pýchy se odřikáme...²²

Agenda ...secundum ritum cathedralis ecclesiae Olomucensis, Krakow 1585, 11 a 22: Odřikassli se ssatanasse? Odřikam. Y wssy pompy a peychy geho? Odřika[m]. — Y wssech skutkuow geho? Odřikam.

T. Štítný, *Knihy naučení křesťanského*, 1450, 314—315: ...a že se dábla odřečí, i jeho všech skutkův, totiž čarův, kůzl, lékův i všelijakých takových

¹⁹ Z toho dôvodu sa nestotožňujeme s mienkou, že by na utvorenie väzby: *Odriekaš-li se satanášovi?* vplývalo maďarské znenie: *Ellene mondasz-e az ördögnek?* (tak E. Pauliny, *Začiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti*, 30). Ak vychádzame z latinčiny, ľahšie vysvetlíme aj použitie výrazu *satanáš* namiesto maď. *ördög*, nem. *Teufel*, lat. *satana*. Podľa svedectva Hadvabného *Syllabus dictionarii latino-slavonicus* (1763, fot. 229) a Bernolákovho *Slowára* (I, 197 a 33) výrazy *dábel* a *čert* boli rovnoznačné a *čert* bolo synonymom k *šatan*, *šatanáš* (Bernolák, *Slowár IV*, 2877) alebo *satanáš* (Hadvabný, *Syllabus*, fot. 806). Ekvivalent *satanáš* nájdeme aj v najstaršej evanjelickej krstnej formule (pozri ďalej text z Bystrickej agendy). Použitie stč. *dábel* v najstarších českých krstných sľuboch možno odôvodniť skutočnosťou, že podst. m. *Satan*, *Šatan*, *Sathan* malo obyčajne platnosť vlastného mena (podľa dokladového materiálu k Staročeskému slovníku v ÚJČ; v niektorých dokladoch ide už o širší, apelatívny význam). Tým jednoznačnejšie svedčí o latinskej predlohe výraz *šatanáš* v olomúckej Agende z r. 1585 (pozri ďalej ukážky z najstarších krstných formúl).

²⁰ Str. 151: Pitam sa teba na twogu krstansku vvieru...; 152: ...abis mne oznamil na tvvogu vvieru krstánsku..., v neskorších vydaniach sú už tvary *krestanskú*, *krestiansku*.

²¹ R. Marsina—M. Kušík, *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I*, Bratislava 1959, 469 (doklad z Horného Hričova).

²² Podľa archívu fotokópií a archívneho materiálu k staročeskému slovníku v ÚJČ v Prahe.

pověr. — T. Štítný, O obecných věcech křesťanských, 211: odřece-li se dábla i jeho všech hrdostí?²³

Agenda česká, Lipsko 1581, 122: Odřikássli se diábla? Ržcete: Odřijkám. — Y wssech skutkůw jeho? Ržcete: Odřijkám. — Y wssij peychy geho? Ržcete: Odřijkám. — Prawidlo služebnostij cýrkewnijeh... od Tobiásse Záworky lipenského děkana daubrawnického, 1607 (nečíslované): Odřijkássli se diábla? — Y wssech skutkůw geho? — Y wssý pegchy geho.²⁴

Najstaršiu formulu slovenských evanjelikov obsahuje tzv. Bystrická agenda z r. 1585, str. 5:

Yan: Odrykassli se sathanasse. Reczte odrykam.

Gmenugte dytie. Yan.

Yan: Odrykassli se y wssech skutkow geho. Reczte odryka[m].

Gmenugte ho. Yan.

Yan: Odrykassli se y hrdosti y wsseho modlarstwi. Reczte od . . . ka [m] Sweta tohoto a y sweta tiela(?)

Gmenugte ho: Yan.²⁵

Rukopisná slovensko-nemecká agenda z lyceálneho archívu v Kežmarku, č. 215, koniec 1. polovice 17. storočia: Odrikassli se diabla? Odrikam; Y/wssech skutkuw geho? Odrikam. Y wssy hrdostj y modlarstwy geho? Odrikam.²⁶

[D. Krman], Agenda Ecclesiastica Slavonica, to gest: Práce cýrkewnij, 1734:

Odřjkássli se diábla? Ržcete: Odřjkám.

Odřjkássli se wssech skutků geho? R. Odřjkam(!)

Odřjkássli se wssj pýchy geho? R. Odřjkám.²⁷

Formuly v Bystrickej agende i v ľubickom spevníku majú vo všetkých troch otázkach dôsledne väzbu *odriekat sa čoho*. Ako vysvetliť väzbu *odriekat sa čomu* v Ostrihomskom rituáli? Je to syntaktický prvok cudzí slovenčine?

²³ Podľa vydania K. Jar. Erbena, Praha 1852.

²⁴ Evanjelická Agenda česká a moravské utrkvistické Pravidlo služebností sa abrenunciačnou formulou celkove zhodujú so saskými agendami z polovice 16. storočia. Napr. *Agend Büchlein für die Pfarherren auff dem Land*, Nürnberg 1543 (nečíslované): Widersagst du dem Teuffel? Ja, ich widersage. — Vnd allen seynen wercken? Ja, ich widersage. — Vnd allen seynen Wesen? Ja, ich widersage. V rakúskom vydaní *Christliche Kirchen Agenda* (1571, str. IX) sa tretia otázka rozvádza ...und der welt mit all jrem Wesen, Pracht und Lüsten.

²⁵ Rukopis vpísaný do Agendy českej má nadpis: *Spuosob anebo poradek, který se zachouawa od wernych kazatelow pry czirkwi Panie, psany letho Panie 1585*.

²⁶ Slovenský text je vpísaný do tlačeneho vydania ľubického spevníka: *Psalmen, Hymni, Responsoria und geistliche Lieder*... Levoča 1622. Nie je prekladom nemeckej formuly, ktorá je napísaná inou rukou o 12 strán ďalej: N. N. widersagstu dem teuffel? Sprech ich wieder sag. Vndt allen seinen wesen? Sprech ich wieder sag. Vndt allenn seinen wercken? Sprech ich wieder sag. Až na obrátené poradie 2. a 3. otázky ide o text používaný v saských agendách (pozri pozn. 19). — Tento rukopis mi sprístupnil dr. Ján Čaplovič, ktorému vďačím i za ďalšie bibliografické upozornenia.

²⁷ Najstaršie abrenunciačné formuly používané u slovenských evanjelikov poukazujú na českokobratský a evanjelický úzus v Čechách. Výrazná je v nich slovenčiaca tendencial Ku klasickej českej formule sa vrátil r. 1734 Daniel Krman. Pozoruhodné je, že nahradí aj hovorovo české *pejcha* veleslavínskou formou *pýcha*.

(E. Pauliny myslí na vplyv maďarčiny.) Mohlo by sa zdať, že proti takému náhľadu hovorí doklad z Bernolákovho Slovára.²⁸ A. Bernolák totiž uvádza pri zvratnom slovese *odreť sa* dve väzby. Väzbu s 2. p., ak ide o význam „serio negare, verreden“ (*odrekol sem sa toho, odrekol sem sa hri*), a väzbu s 3. p. pri význame „renuntiare, abrenuntiare; abdicare se, entsagen“. Tento špeciálnejší význam dokladá podľa úzu spojeniami: *odreť sa dáblu(!), swetu*. Ak by bola bývala v tomto význame živá datívna väzba, ťažko by sa dalo vysvetliť, prečo má sloveso *odriekať sa* v abrenunciačnej formule dvakrát väzbu s datívom a v tom istom význame v tretej otázke väzbu s genitívom.

Výkladový slovník dnešnej spisovnej slovenčiny pozná pri slovese *odriekať sa* (nedok.) a *odrieť sa* i *odriechnuť sa* (dok.) iba väzbu s 2. p.²⁹ Pre našu otázku je však rozhodujúci stav v staršom štádiu jazyka. Aký je stav v slovenských nárečiach? Slovo *sa* zväčša hodnotí ako knižné (častejšie je v tom význame *zriechnuť sa*); ak *sa* používa, viaže sa s bezpredložkovým genitívom.³⁰ V archívnom materiáli pre slovník spisovnej slovenčiny v ÚSJ sú doklady na genitívnu väzbu tiež z literatúry druhej polovice 19. storočia, zo Zátureckého zbierky slovenských prísloví, porekadiel a úsloví i zo Štúrových Slovenských národných novín (1846). V jednom doklade z r. 1846 má sloveso predložkovú väzbu „od + genitív“ (...hneď sa od veci odrjekali...). Takúto väzbu má v ľudovej reči tiež sloveso *zarieknuť sa*.³¹ Podľa Paulinyho výkladu v Štruktúre slovenského slovesa predložkový predmet v genitívne (pri type *bojím sa od žaby, opýtam sa od mamy*) svedčí o príslovkovom charaktere genitívu, ktorý sa pri type *chlapec sa bojí žaby* môže cítiť ešte z čias, keď mal genitív príslovkový význam práve pre ustálenosť tejto väzby, ktorá nemôže korešpondovať ani s iným slovesom zvratným ani so slovesom nezvratným...³² Pre zhodnotenie Bernolákovho údaja sú najdôležitejšie doklady z úzu kultúrnej západoslovenčiny. Keď J. I. Bajza parafrazuje citát z krstného slubu, píše: „...a tam sa ho pítá, či sá(!) *odrieka satanášovi, a všeckím skutkum geho?*“³³ (väzba s 3. p.), ale v samotnom výklade používa väzbu s genitívom: „Neb kdiž sá knez táže: *weríš li, čo kresfan weriťi musí, odrikáš li sá wšéč nepráwosti?*“ (str. 88—89) Alebo: „...nagpilnegšý, a nagmúdreğšý zahradník

²⁸ A. Bernolák, *Slovár Slowenski III*, 1864—5.

²⁹ *Slovník slovenského jazyka II*, Bratislava 1960, 509. Ako zastaraný sa uvádza pri homonymnom slovese *odriekať* nie totožný význam „v úlohe krstného rodiča hovoriť za nemluvná krstný slub“.

³⁰ Napr. J. Stanislav, *Liptovské nárečia* (Martin 1932, 388): *odriekanie satanáša*, F. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky* (Bratislava 1953, 188): *odrekla še ho „zriekla sa ho“*, A. Habovštiak dokladá genitívnu väzbu z Oravy, J. Oravec a Š. Vragaš zo Záhoria (ústne).

³¹ Pozri *Sborník slovenských národných piesní, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier I*, Viedeň 1870, 112. Úvádza aj V. Vondrák, *Frisinské památky. jich vznik a význam v slovanském písemnictví*, Praha 1896, 112.

³² Bratislava 1943, 92.

³³ J. I. Bajza, *Krestanského katolíckeho náboženstva...* díl V, Tmava 1796.

cirkew všelikými swími ceremóniámi križa, mazáním oléga, *odřikáním ďábla*, *a skutkuw geho...* (str. 76). Vázbu s 2. p. (*wolačeho sa odreknút*) zaznamenáva pri hesle *renuntio* tiež Gradus ad Parnassum.³⁴ V týchto súvislostiach sú závažné vyššie uvedené doklady zo slovenských evanjelických agend. Genitívnu väzbu malo sloveso *otřiekati se* i v starej češtine.³⁵

Uvedené doklady potvrdzujú názor, že sa Bernolákov výklad o datívnej väzbe slovesa *odřiekat sa* vzťahuje len na úzus v cirkevných obradoch, špeciálne v krstnom sľube. V abrenunciačnej formule ide o väzbu, ktorá vznikla pod vplyvom latinskej predlohy. Ekvivalenty k lat. *pompa* a *satana* privádzajú k náhľadu, že aj datívnu väzbu slovesa *odřiekat sa* treba považovať za syntaktický kalk z latinčiny.

Vplyv latinčiny na spisovnú slovenčinu v 16. a 17. storočí sa najvýraznejšie prejavuje v administratívno-právnych a náboženských písomnostiach. Latinčina v niektorých štýloch priam nahrádzala domáci spisovný jazyk a predstavovala vzor vyvinutého spisovného jazyka. Vplyv latinčiny je tým väčší, čím menší je živý kontakt s hovorenou rečou.³⁶ Prejavuje sa v lexikálnych prevzatiach, menej pri používaní slovných druhov a tvarov (napr. zložené *pasívum*, *participiá*, rozlišovanie kondicionálov) a najčastejšie v stavbe zložitejších vetných celkov (napr. slovosled, akuzatív s infinitívom). Menej latinských vplyvov je napr. vo svedeckých výpovediach, ktoré sú často ukážkou živej hovorovej slovenčiny. Pravda, aj tu sa stretneme s konštrukciami, ktoré mali svoj vzor v latinčine. Ako príklad uvedieme súdnu výpoveď z r. 1663: ...že toho zabiteho nezabil, ponewadž *swedek ani ho newidel tam bity pritomneho* [ak. s inf.], znagiczí ho od mladosti sweg, a biwsse swedek rodem z Neczpal z Turcza.³⁷ Živej reči je pomerne blízka aj osobná korešpondencia, no v ustálených formulách na začiatku a na konci listu sa taktiež prejavuje vplyv latinčiny, napr.: Rajec 1570: A w/tom wassy milosty w/dobrzem(!) zdrawy *byty žadame*.³⁸ Všimnime si ešte ukážku latinizmami premiešaného profesionálneho slangu v súdnom procese z r. 1691: Dale, kdyby y tak bylo, že tize dnessnj A. w/ten cžas ob suam non comparationem wedle obyčege praw tohoto mesta byli/by in poena emendae lingvae con_vincowanj, nyc meneg tegto ninegssy pry nenj gym na prekascce, aby se defendowaty ne-

³⁴ Budapešť 1827, str. 1498. Dôležité sú doklady z F. Bufovskeho prekladu latinsko-maďarskej verzie Komenského diela *Janua linguae Latinae reserata aurea* (1666), str. 605: ...gsu ...kterj swe pro neposlušnost z dedictwj witwaragj a *odrjkagj se gjch*. — str. 989: *bj se společenstwj odrjekly*,... (Archív Historického slovníka slovenského jazyka v ÚSJ).

³⁵ Rukopis Staročeského slovníka v Ústave pro jazyk český v Prahe.

³⁶ Vo viacerom ohľade bola u nás podobná situácia ako v českých zemiach. Porov. k tomu štúdiu J. Bauera *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958, 73—95.

³⁷ Rukopis v ŠA Bytča: TŽ, oddelenie súdne, II/37.

³⁸ ŠA Banská Bystrica, č. 4 (prepísal J. Doruľa).

mohly [...] ...ponewadz y wedle deliberatie ampl. senatus [...] ktera se ex adverso c[on]tenduje, ta se da znat, že tolyko w/teg cause [...] dokut tu pokutu nepo-
ložga [...] w/teg cause J. branjtj se snad neslobodno.³⁹

Nakonice uvedieme príklad prehovoru, ktorého vetná stavba je ovplyvnená latinskou predlohou, z náboženského štýlu, a to priamo z Ostrihomského rituálu (str. 147—148). Porov. latinský a slovenský text:

Proinde monemus omnes, et singulos, ut si quis noverit aliquod consanguinitatis, vel affinitatis, aut cognationis spiritualis, vel quodvis aliud impedimentum inter eos esse, quod Matrimonium contrahendum invicem impediatur, illud quam primum nobis denuntiare debeat.

Protoz wssecci spolu sa napo[m]inagu, aby gestli zeby kto wedel neyaku prekazku, prátelstva Krvneho, Swagerstva, Kmotrstwa, a nebo yakukolvvek ginu prekazku, kteraby mezi giz menovvanimy ossobamy Manzelstvvo prekazit mohla, bez messkania nam oznamil.

Do radu latinských jazykových vplyvov patrí — podľa nášho výkladu — tiež prvá a druhá otázka v abrenunciačnej formule rímskeho rítu: *Odriekass/li se satanassovi? Y wssetkijm skutkom jeho?* Tento latinský syntaktický kalk však zostal obmedzený na liturgickú oblasť, do nášho jazyka hlbšie neprenikol. Je svedectvom nesamostatného prekladania latinskej predlohy. Patrí medzi prvky, ktoré zvýrazňujú archaický ráz slovenských formúl v Ostrihomskom rituáli. Je teda správne hodnotiť slovenské texty v Ostrihomskom rituáli z r. 1625 ako jazykovú pamiatku, ktorá sa používala na Slovensku 2—3 storočia pred jej knižným zverejnením. Usilovali sme sa tento predpoklad podložiť jazykovednými argumentmi.

³⁹ Protokol mestečka Liptovského Trnovea; fotokópia v archíve ÚSJ.

PRONOMINÁLNA POVAHA SLOV *CUDZÍ* A *VLASTNÝ*

GEJZA HORÁK

V slovenskej gramatickej literatúre sa slová *cudzí* a *vlastný* zaraďujú medzi adjektíva — *cudzí* medzi adjektíva mäkkého zakončenia (dnes čo viac vystupuje *cudzí* ako skloňovací vzor) a *vlastný* medzi adjektíva tvrdého zakončenia. Obdobné zaradenie majú tieto prídavné mená aj v ostatných západoslovanských jazykoch: v češtine, v poľštine a v lužickej srbčine. V češtine je význam slova *cizí* taký istý ako v slovenčine význam *cudzí*; poľské *cudzy* a dolnoľužické *cuzy* sú mu významovo podobné.¹

Povšimneme si obe prídavné mená podrobnejšie.

Všeobecným korelátom tých skupín adjektív, do ktorých patria prídavné mená *cudzí* a *vlastný* (vlastnostné adjektíva), je zámeno *aký* (taký). Ak použijeme toto zámeno vo vzťahu k našim dvom prídavným menám, ukáže sa, že ono nie je ich adekvátnym všeobecným reprezentantom. Napríklad v spojeniach *cudzí kabát*, *cudzia ruka*, *cudzie dieťa* prídavné meno *cudzí* nebudeme zisťovať zámenom *aký*.

Lepšie sa to ukáže na postavení prídavného mena *cudzí* v súvislosti. *Lenže Matko Feranec bol odsúdený životom potajomky túžiť a potajomky pohládzať cudzie deti.* (Figuli) — *Synku, neohrievaj sa ty pri cudzom ohni! I cudzí ohreje: ale svoj je len svoj.* (Kukučín) — *Trhá si vlasy [skupáň Sýkora, keď mu zhorel dom] v zúfaní. „Všetky starosti, všetka moja práca, moje mozole...“ — „Iba tvoje — naozaj tvoje? Cudzích nebolo?“ pýta sa ho taký hlas, ktorého ešte nikdy nepočul prehovoriť.* (Kukučín)

Príklady zreteľne ukazujú, že *cudzí* (Matko Feranec [jeho deti] — *cudzie deti*; ty [tvoj oheň] — *cudzí oheň*; moja práca, moje mozole — *cudzie*) je antonymom privlastňovaciech zámen a gramaticky podmieneného zvrätneho privlastňovacieho zámena *svoj*.

Podobne je to aj s prídavným menom *vlastný*. Nemožno mu bez výhrad priradovať zámený korelát *aký*. Príklady to ukážu názornejšie a súčasne vystúpi v nich dôraznejšie do popredia významová zviazanosť oboch skúmaných prídavných mien.

¹ Pozri *Slovník slovenského jazyka I*, Bratislava 1959, 179; *Slovník spisovného jazyka českého I*, Praha 1960, 218; *Slovník jazyka polského I*, Warszawa 1958, 1050—51; Ernst Muka, *Slovník dolnošerbskeje récy a jeje narěcov I*, Petrohrad—Praha 1926, 139.

Ja myslím, že dobrá žena ctí otca mužovho ako vlastného svojho. (Kukučín) — *Len ho objala a privinula na srdce ako vlastné dieťa.* (Figuli) — *Matko sa ani tak nebojí o svoj vlastný život, ale čo by si počal sám.* (Figuli) — *Tento Vendelín Klamo správal sa v službe tak, akoby stanica nebola ani štátna, ale jeho vlastná.* (Hečko)

Keď v antonymickom páre *cudzí — svoj* v súlade s obsahom súvislých príkladov druhý člen nahradíme synonymným prídavným menom *vlastný*, dostaneme dvojicu skúmaných prídavných mien *cudzí — vlastný*.

Klademe si otázku: Je pár *cudzí — vlastný* splna dvojicou vlastnostných prídavných mien?

Ukázali sme, že zámenný reprezentant vlastnostných prídavných mien *aký* ani prídavnému menu *cudzí* ani jeho antonymu *vlastný* v ich základnom význame nezodpovedá. Adekvátnejšie je ich konfrontovanie so zámenom *čí*. Zo vzťahového významu slov *vlastný* a *cudzí* vyplýva, že sa vo svojom základnom význame nestupňujú² a ďalej i to, že sa k nim nepritvárajú príslovky. (Porov. z tohto hľadiska v poslednom príklade príd. meno *štátny*.)

Prídavné mená *cudzí* a *vlastný*, ako ukazujú ich významové rozborov v uvedených slovníkoch západoslovanských jazykov — a podobne to bude aj v iných slovanských jazykoch — majú v rámci slovného druhu prídavných mien osobitné postavenie. Stačí zacitovať významové charakteristiky prídavného mena *cudzí* z uvedených slovníkov.¹ V slovenčine (uvádzame spolu prvé tri významy): 1. „patriaci inému, do vlastníctva iného“ (op. *vlastný, svoj*); 2. „patriaci do inej rodiny, do iného domu“ (op. *príbuzný, domáci*); 3. „patriaci do iného národného, štátneho, jazykového kolektívu, do iného kraja, inej obce a pod.“ (op. *rodný, našský, náš*); v češtine: 1. „patřící někomu jinému než mluvčímu“ [?] (op. *vlastní*); „náležící jinému prostředí, např. jiné rodině (op. *príbuzný*), jiné obci, národu, státu“ (op. *domáci, zdejší*); v poľštine: 1. „nie swój, należący do kogo innego, będący własnością kogo innego, zupełnie obcy“; dolnolužicky: „fremd; ausländisch; unbekannt; čużoj; inostrannyj“. — Rozdiel vo význame poľského *cudzy* proti slovenskému *cudzí* a českému *cizí* je v tom, že má v spisovnej poľštine užšiu významovú platnosť. Kryje sa len so základným významom slovenského *cudzí* a českého *cizí*, lebo druhotnému významu českého *cizí* a slovenského *cudzí* zodpovedá poľské adjektívum *obcy* (regionálne je aj v tomto význame *cudzy*). Aj v dolnej lužičtine, ako vyplýva z dokladu *Cuzy klěb jo žisam calta*,³ je význam „nie svoj“ základný.

² Porov. *Slovník spisovného jazyka českého*, 179. — Bolo by vari primeranejšie druhý stupeň *cizejší* uvádzať až pri druhom význame, lebo v prvom význame „patřící někomu jinému“ sa toto prídavné meno ani v češtine nestupňuje. — Pozri František Trávníček, *Slovník jazyka českého*, Praha 1952 (4. vyd.), 151.

³ Ernst Muka, c. d.

Preberieme protiklady, v ktorých sa prídavné mená *cudzí* a *vlastný* uvedomujú. *Cudzí* môže podľa kontextu a situácie vstupovať do opozície s každým posesívnym zámenom ako synonymné s negatívnymi spojeniami *nie môj, nie tvoj, nie jeho, nie jej, nie náš, nie váš, nie ich* a zvratným *nie svoj* — teda: *môj* — *cudzí, tvoj* — *cudzí, jeho* — *cudzí, jej* — *cudzí, náš* — *cudzí, váš* — *cudzí, ich* — *cudzí; svoj* — *cudzí*.⁴ A pretože *vlastný* je synonymné pomocou kontextu s privlastňovacími zámenami, platí aj opozícia *vlastný* — *cudzí*. Potom platí aj rovnosť *vlastný* = *nie cudzí* a *cudzí* = *nie vlastný*. Opozitá *vlastný* — *cudzí* (ako opozitá vôbec) si vzájomne v kontexte a situácii ohraničujú okruh významovej platnosti. Pritom význam prídavného mena *cudzí* sa uvedomuje na pozadí mnohostrannej opozície osobných zámen (*ja, ty, on, ona, ono, my, vy, oni, ony; sa*) proti záporne zhrňujúcemu zámenu *iný*. Zámeno *iný* (druhý) býva protikladne postavené proti hociktorému osobnému zámenu *ja* — *iný* (druhý), *ty* — *iný* (druhý) atď.; pričom *iný* (druhý) môže byť podľa kontextu ekvivalentom hociktorého osobného zámena. Proti týmto neprivlastňovacím protikladom stoja privlastňovacie: *môj* — *cudzí* (= niekoho iného) atď., ktorým zodpovedajú kontextové varianty *svoj* — *cudzí* a *vlastný* — *cudzí*.

Kým prídavné meno *cudzí* je výlučným označovateľom privlastňovania niekomu inému, ako je situačne alebo kontextom daná osoba (lebo vyjadrovanie posesivity pomocou genitívu *iného/druhého* je v spisovnej slovenčine celkom zriedkavé), prídavné meno *vlastný* alebo a) vyjadruje posesívny vzťah (konkretizovaný kontextom) — vtedy zastupuje príslušné privlastňovacie zámeno — alebo b) posesívny vzťah vyjadrený privlastňovacím zámenom len zdôrazňuje.

a) *Labuda si skontroloval čas na vlastných hodinkách.* (Mináč) — *Videla som ho na vlastné oči.* (Figuli)

b) *On však veľkoryso nedbal na druhých a uznášal sa, ako cícel* — čiže *v svoj vlastný prospech.* (Hečko) — *Ani sa tak nebojím o svoj vlastný život, ale čo by som si počal sám?* (Figuli)

Pozoruhodné je, že posesívny vzťah vyjadrený alebo zdôraznený slovom *vlastný* možno v expresívnom vyjadrení aj stupňovať.

Keď prišiel domov z vojny, vlastná vlastnučká sestra ho sotva mohla poznať. (Kukučín) — *Aké hrozné, pomyslel si Augustín Šerner a bolo mu čudné, že sa ho tá hrôza vôbec nedotýka; akoby tá hrôza bola mimo jeho najvlastnejšej skutočnosti* [= mimo neho samého — tu vlastne ide o prehodnotenie posesívneho vzťahu]: *videl ju len, ako sa pred ním odohrávala.* (Mináč)

Ako sme ukázali, dnešný základný význam oboch členov antonymickej

⁴ Nie je správne hovoriť, že *cudzí* vyjadruje privlastnenie niekomu inému ako hovoriacemu, lebo „vylučujúci“ posesívny vzťah, ktorým *cudzí* bližšie určuje istú vec (v širokom zmysle slova) platí vzhľadom na všetky osoby. Napríklad vo vete *Obliekol si si cudzí kabát* slovo *cudzí* značí „nie tvoj“, a to sa môže kryť aj s významom zámena *môj*.

dvojice *cudzí* — *vlastný* priraduje tieto dve vzťahové (prítom neodvodené prídavné mená) výrazne k posesívnym zámenám. Ich protikladný obsah tvorí v jazykovom vedomí náplň vzťahového pojmu *niečí*.

Ešte pripájame poznámky k sekundárnemu významu preberanej dvojice a k etymológii prídavného mena *cudzí*.

Sekundárne významy slov *cudzí* a *vlastný* sú obdobné sekundárnym významom posesívnych zámen, ale najmä významu zámen *môj* (porov. napr. substantivizáciu *môj* = môj muž) a *náš, svoj*. Protikladom sekundárnych významov prídavného mena *cudzí* sú významy sekundárnych prídavných mien *našský* a *svojský*, naproti tomu paralelný význam so sekundárnym významom slova *cudzí* sa vyjadruje prídavným menom *nesvoj*.

Prinášame len osobitné prípady použitia týchto prídavných mien: *Nik ma už nemal za svojského, ale ako za cudzieho.* (Kukučín) — *Povedal mu to nejakým nesvojím, cudzím, dobromyselne strýcovským hlasom.* (Mináč)

I keď v etymologických výkladoch slova *cudzí* niet úplnej jednoty, všeobecne sa vychádza z koreňov **taut. *teut. *fudb; *skjud.*⁵ Pozoruhodný je námet, či koreň **teut* nie je vo vzťahu so zámenom **tū* (= ty).⁶ To by znamenalo, že už vznik prídavného mena *cudzí* bol motivovaný opozíciou v okruhu osobných zámen.

Napokon závery:

1. Slová *vlastný* a *cudzí* sú z morfolologickej stránky primárne prídavné mená; no ich význam je zreteľne vzťahový a uvedomuje sa vo vzťahu s privlastňovacími zámenami.

2. Rozčlenenie významu slov *vlastný* a *cudzí* a motivácia ich sekundárneho významu sú obdobné ako pri privlastňovacích zámenách.

3. Základný význam slov *vlastný* a *cudzí* vylučuje kategóriu stupňovania; podobne ich základný význam nedovoľuje transpozíciu do slového druhu prísloviiek.

4. Slová *cudzí* a *vlastný* sú sekundárne zhrňujúce privlastňovacie zámená — *vlastný* je kladne zhrňujúce a *cudzí* je záporne zhrňujúce. Privlastňovaciemu *cudzí* zodpovedá neprivlastňovacie *iný* [druhý] a *vlastný* je nepárové (nemá príslušné zhrňujúce neprivlastňovacie zámeno).

⁵ Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 61. Pozri Holub — Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952, 86--87.

K CHARAKTERISTIKE DVOJSLOVNÝCH NÁZVOV V POĽŠTINE A SLOVENČINE

FERDINAND BUFFA

1. Je všeobecne známe, že najmä novšie názvy veľmi často vznikajú vo forme dvojslovných pomenovaní. Takéto názvy, ktoré sa vlastne tvoria kombináciou už jestvujúcich pomenovaní, majú isté nevýhody (sú pomerne dlhé, nie vždy sa od nich dá utvoriť prídavné meno ap.), **preto sa** v hovorovej reči menia obyčajne na jednoslovné názvy (porov. známe prípady typu *lanová dráha* — *lanovka* ap., z ktorých mnohé neskôr prenikajú aj do spisovného jazyka). Napriek tomu vznikajú aj dnes pomerne často dvojslovné pomenovania **najmä** v odbornom názvosloví, kde si ich obyčajne vynucuje požiadavka **systémovosti** v tom-ktorom vednom odbore. Takýto stav zhruba je vo všetkých slovanských jazykoch. Často sa však stretávame s prípadmi, že dvojslovnému názvu v jednom slovanskom jazyku zodpovedá ako ekvivalent v inom slovanskom jazyku názov jednoslovný. Vzniká dojem, akoby niektorý slovanský jazyk bol tolerantnejší k dvojslovným pomenovaniám. V tomto príspevku si chceme všimnúť zastúpenie dvojslovných názvov v spisovnej poľštine a slovenčine. Viedli nás k tomu práve mnohé nezhody pri jednotlivých dvojslovných názvoch, s ktorými sme sa stretli pri spracovaní poľsko-slovenského slovníka, odkiaľ čerpáme aj náš pomerne bohatý materiál.

U nás dosť všeobecne je rozšírená mienka, že v poľštine je v porovnaní so slovenčinou oveľa viac dvojslovných pomenovaní. Pritom sa táto mienka zakladá väčšinou na dojme, ktorý na nás robia poľské dvojslovné pomenovania najmä s postpozitívnym prívlastkom typu *pociąg pośpieszny* (= rýchlik) a ďalej názvy s nezhodným (genitívnym) prívlastkom typu *bilet wstępu* (= vstúpenka), ktorým v slovenčine zodpovedajú názvy jednoslovné. Takéto názvy sú v spisovnej poľštine dosť frekventované; u nás sú veľmi zriedkavé, takže na nás pôsobia dojmom ako pomenovania príznakové, preto sú nám aj nápadnejšie. Pretože tejto téme sa doteraz nevenovala väčšia pozornosť ani na našej, ani na poľskej strane, pokúsime sa v našom príspevku uvedený problém aspoň načat', a to porovnaním istej skupiny dvojslovných názvov v jednom i v druhom jazyku. V samotnej práci postupujeme porovnávacou metódou: v spisovnej poľštine si všimame tie dvojslovné pomenovania, proti

ktorým ako významové ekvivalenty stoja v slovenčine názvy jednoslovné a naopak, v slovenčine sa sústreďujeme na tie dvojslovné pomenovania, ktorým v poľštine zodpovedajú názvy jednoslovné. Stranou zatiaľ ponecháme tie pomenovania, ktoré sa v poľštine i v slovenčine vyskytujú vo forme dvojslovných názvov; pri detailnejšom spracovaní tejto témy však bude nutné vziať do úvahy aj charakteristiku tejto skupiny názvov.

2. Pri celkovom hodnotení tých poľských dvojslovných názvov, ktorým v slovenčine zodpovedajú názvy jednoslovné, sme zistili, že najčastejšia, najviac zastúpená je tu skupina poľských dvojslovných názvov so zhodným prívlastkom. Ide tu o prípady typu *dom noclegowy* — *noclaháreň*, *huta żelazna* — *železiareň*, *rośliny strączkowe* — *strukoviny*, *woreczek żółciowy* — *žlčník*, *skóra jelenkowa* — *jelenica*, *palec wskazujący* — *ukazovák* ap. V poľštine však nie sú zriedkavosťou ani dvojslovné názvy s nezhodným (genitívnym) prívlastkom, ktorým tiež zodpovedajú ako ekvivalenty slovenské jednoslovné odvodené slová. Ide tu najmä o názvy typu *kasa oszczędności* — *sporiteľňa*, *dom wariatów* — *bláziniec*, *maz stanu* — *štátnik*, *punkt ciężkości* — *ťažisko*, *bilet wstępu* — *vstupenka* ap.

Bez ťažkostí však možno uviesť aj množstvo opačných prípadov, keď slovenským dvojslovným názvom zodpovedajú v poľštine ako ich významové ekvivalenty názvy jednoslovné. Aj tu najčastejšou skupinou sú slovenské združené pomenovania so zhodným prívlastkom, napr. *betónová miešačka* — *betoniarka*, *veterný mlyn* — *wiatrak*, *jačmenná slama* — *jęczmianka*, *hrachová polievka* — *grochówka*, *nákladné auto* — *ciężarówka*, *perónny lístok* — *peronówka*, *obrábaci stroj* — *obrabiarka*, *rysovacia doska* — *rysownica*, *wreckový zlodej* — *kieszonkowiec* ap. Pre slovenčinu — v porovnaní s poľštinou — je tu charakteristické, že len ojedinele sú v tejto skupine také dvojice, ktoré majú na slovenskej strane dvojslovné názvy s nezhodným prívlastkom. Ide o prípady typu *dozorca majáka* — *latarnik*, *člen klubu* — *klubowiec*, *stúpenec idey* — *ideowiec* ap., teda obyčajne názvy osôb s prívlastkom spravidla cudzieho pôvodu.

Ako z príkladov vidieť, najčastejšie uvedeným dvojslovným názvom zodpovedajú v druhom jazyku jednoslovné pomenovania odvodené od slova, ktoré má ten istý slovotvorný základ, aký je v prívlastku dvojslovného názvu, alebo aspoň s ním významovo veľmi tesne súvisí. Ide teda o analogický typ, ako sú v slovenčine dvojice *úvodný článok* — *úvodník*, *lieskový orech* — *lieskovec*, *lakové topánky* — *lakovky*... a v poľštine názvy ako *pokój jadalny* — *jadalnia*, *liczba ułamkowa* — *ułamek*, *bilet peronowy* — *peronówka*, *samochód ciężarowy* — *ciężarówka* ap. Toto porovnanie dobre ilustruje veľkú blízkosť uvedených poľských i slovenských názvov a súčasne svedčí o analogickom postupe pri vytváraní týchto názvov (pravdepodobne pod vplyvom spoločnej motivácie alebo spoločného vzoru): principiálne teda niet zásadného rozdielu

medzi dvojicami názvov typu *dom noclegowy* a *noclahareń*, pretože to, čo v poľštine vyjadruje určené slovo (*dom*), to sa v slovenčine vyjadruje sufixom (*-áreň*).

Pomerne zriedkavejšie sú také dvojslovné poľské názvy, ktorým zodpovedá jednoslovný slovenský názov významovo nadväzujúci — na rozdiel od predchádzajúcej skupiny — nie k určujúcemu, ale k určenému slovu paralelného poľského názvu. Ide o názvy typu *klucz dorobiony* — *paključ*, *pierwotny mieszkaniac* — *praobyvatel*, *wartosc dodatkowa* — *nadhodnota* ap. Pozoruhodné je tu početné zastúpenie slovenských slov s takými predponovými elementmi, ktoré sú „významovo“ veľmi blízke tomu, čo vyjadruje prívlastok v poľskom názve. Táto skupina názvov je však zastúpená pomerne slabo. Dobré však dokresľuje orientáciu slovenských názvov (obyčajne cez české) na názvy nemecké (porov. typ *praobyvatel* — *Urbewohner*) a pri poľských názvoch ich častú príbuznosť s názvami francúzskymi (porov. typ *pierwotny mieszkaniac* — *premier habitant*), o čom bude ešte reč neskôr.

Ako sme už naznačili, väčšinou dvojslovné názvy rozoberaného typu majú nápadne podobné paralely v nemčine i v ruštine. Napr. *woda sodowa* — *Sodawasser* — *газированная вода*, *huta szklana* — *Glashütte* — *стеклольный завод*, *palec wskazujacy* — *Zeigefinger* — *указательный палец*...; *veterný mlyn* — *Windmühle* — *ветряная мельница*, *lakové topánky* — *Lackschuhe* — *лакированные ботинки* ap. Nemusí tu však ísť o priame kalkovanie, skôr to bude len dôsledok spoločnej motivácie, pretože formálne sa v jednotlivých jazykoch postupovalo značne samostatne. Ináč takéto paralely neudivujú, pretože spomínané výrazy patria väčšinou do novšej slovnej zásoby a ešte k tomu do odborného slovníka, kde uvedený spôsob tvorenia nových slov (rovnaká motivácia, kalkovanie) je bežný. Nazdávame sa, že takáto spoločná motivácia v názvoch tohto druhu (a v menšom rozsahu i pri názvoch starších) jestvuje aj medzi ostatnými európskymi jazykmi.

Medzi slovenskými a poľskými názvami tohto druhu niet teda podstatnejšieho rozdielu. Závažnejšie sú tu jedine nezhody v zastúpení dvojslovných názvov s nezhodným prívlastkom: v poľštine tento typ je dosť bežný, kým v slovenčine patrí k menej produktívnym spôsobom pomenovania. Môže tu ísť v značnej miere aj o vzdialenejší vplyv francúzštiny, kde takéto názvy sú bežné (porov. názvy typu *maison de fous* — *dom wariatów*, *kasa oszczędności* — *caise d'épargne*, *plac boju* — *champ de bataille*, *maz stanu* — *homme d'État*, *bilet wstępu* — *carte d'entrée* ap.), pretože je známa značná spríbuznenosť poľskej kultúry s kultúrou francúzskou, najmä v minulosti. Tento problém sa chystáme obšírnejšie rozobrať v samostatnej štúdii.

3. Zaujímavú skupinu v našom porovnávaní tvoria také dvojslovné názvy, ktorým v druhom jazyku zodpovedajú názvy zložené z dvoch slovotvorných základov. Príkladov, i keď početne menej zastúpených ako pri predošlej

skupine, je v oboch jazykoch dostatok. Na poľskej strane ide tu väčšinou o dvojslovné názvy so zhodným prívlastkom, napr. *handel detaliczny — maloobchod, siła nabywca — kúpyschopnosť, sala gimnastyczna — telocvična, kula ziemiska — zemeguľa, gaz świetlny — svietyplyn, obraz olejny — olejomalba, chłop malorolny — malorolník* ap., ale nechýbajú tu ani názvy s nezhodným prívlastkom, napr. *szyk wyrazów — slovosled, trzęsienie ziemi — zemetrasenie, warzelnia soli — solivar, drapacz chmur — mrakodrap, kierownik pociągu — vlakvedúci* ap. Podobne možno uviesť aj opačné prípady, keď slovenským dvojslovným názvom zodpovedajú v poľštine jednoslovné názvy zložené. Aj v slovenčine väčšinou ide o názvy so zhodným prívlastkom, napr. *cestný ukazovateľ — drogowskaz, spacie wrece — spiwór, krwiny obieg — krwiobieg, rozhlasowy posłuchacz — radiostuchacz* ap. Je pozoruhodné, že v tejto skupine je pomerne hodne dvojslovných slovenských názvov s nezhodným prívlastkom typu *staw wody — wodostan, pohlcowanie zvuku — dźwiękochłonność, tworenie słow — slowotwórstwo, stred mesta — śródmieście* ap.

Porovnaním názvov tejto skupiny s paralelnými nemeckými názvami zisťujeme nápadnú zhodu zložených názvov slovenských i poľských s podobnými názvami nemeckými, čo však nijako neprekvapuje, pretože ide o druh pomenovania v nemčine veľmi produktívny a pre ňu až typický. Stačí uviesť príklady typu *zemeguľa — Erdball, slovosled — Wortfolge, drogowskaz — Wegweiser, krwiobieg — Blutumlauf* ap. Ruština, podobne ako slovenčina a poľština, nie je tu tiež jednotná: v niektorých prípadoch sa zhoduje so slovenčinou, napr. *zemetrasenie — землетрясение, solivar — солеварня, cestný ukazovateľ — путевой столб, stred mesta — центр города...*, v iných sa zhoduje s poľskými názvami, napr. *gaz świetlny — светильный газ, szyk wyrazów — порядок слов, krwiobieg — кровообращение, slowotwórstwo — словообразование* ap. Prirodzene, že aj tu mnohé názvy s nezhodným prívlastkom sú v mnohom blízke paralelným názvom francúzskym, a to tak poľské, ako aj slovenské, napr. *trzęsienie ziemi — tremblement de terre, stred mesta — centre de la ville* ap.

Ak sme pri predchádzajúcej skupine dvojslovných názvov v jednom jazyku proti jednoslovným odvodeným názvom v inom jazyku konštatovali ich principiálnu blízkosť, tu takáto blízkosť je ešte väčšia. Možno dokonca povedať, že medzi dvojslovnými názvami na jednej strane a jednoslovnými názvami zloženými na strane druhej je vari len formálna odlišnosť. Pritom je však veľmi dôležitá súvislosť týchto názvov s názvami v okolitých jazykoch, a to i menej príbuzných, ako je napríklad v našom prípade nemčina a francúzština. To svedčí tiež o ich spoločnej motivácii, čiže názvy tohto druhu u nás vznikli pod vplyvom (či už priamym alebo sprostredkovaným) iných európskych jazykov a tým sa zaradili medzi europeizmy v širšom slova zmysle. V istom zmysle sú teda u nás (t. j. v slovenčine i v poľštine) prvkom cudzím, no iste

by nemohli vzniknúť a sa rozšíriť, keby v štruktúre týchto jazykov neboli pre ne predpoklady. Ide tu väčšinou o odborné názvy, ktoré sa však postupne determinologizujú a stávajú sa bežným výrazovým prostriedkom. Nezhody medzi slovenčinou a poľštinou sú tu len v jednotlivých prípadoch; sú dôsledkom pôsobenia vplyvov jednotlivých svetových jazykov (najmä nemeckého a francúzskeho) i stavania sa domáceho jazyka k nim (väčšia benevolentnosť v poľštine, kým u nás pod vplyvom doznievajúcich obrodeneckých tendencií v Čechách narážali na väčšie prekážky).

4. Doteraz sme stavali proti sebe také dvojslovné a jednoslovné názvy, ktoré mali slovotvorné základy totožné alebo veľmi blízke (a to významovo, ba často aj etymologicky, pretože ide o porovnávanie dvoch veľmi blízkych jazykov). Je zaujímavé, že pomerne nevelká je skupina takých dvojslovných názvov, proti ktorým v druhom porovnávanom jazyku stoja jednoslovné názvy, utvorené od úplne iného slovotvorného základu. Až pri tejto skupine ide fakticky o zásadnejší rozdiel medzi slovenčinou a poľštinou. Okrem iného tento rozdiel poukazuje na to, že i napriek veľkej blízkosti uvedených jazykov a z toho vyplývajúcich mnohých zhôd v oblasti pomenovacej postupovali aj značne samostatne, nezávisle od seba. Dosvedčujú to príklady, keď poľským dvojslovným názvom zodpovedajú v slovenčine názvy jednoslovné (napr. *łódź podwodna* — *ponorka*, *karabin maszynowy* — *gulomet*, *latarnia morska* — *maják*, *sala wykladowa* — *poslucháreň*, *kotlet siekany* — *fašírka*, *piłka nożna* — *futbal* ap.) a naopak, keď proti slovenským dvojslovným názvom stoja v poľštine názvy jednoslovné (napr. *hlavné mesto* — *stolica*, *podstatné meno* — *rzeczownik*, *visacia zámka* — *klódka*, *zapínací špendlík* — *agrafka*, *pohrebný sprievod* — *kondukt*, *španielska stena* — *parawan* ap.). Pri dvojslovných názvoch — a to v oboch jazykoch — badať ich značnú súvislosť s paralelnými nemeckými názvami (porov. napr. *łódź podwodna* — *Unterseeboot*, *karabin maszynowy* — *Maschinengewehr*, *piłka nożna* — *Fussball*, *hlavné mesto* — *Hauptstadt*, *podstatné meno* — *Hauptwort*, *visacia zámka* — *Hängeschloss* ap.). Pri jednoslovných názvoch tejto skupiny popri domácich názvoch (typu *ponorka*, *poslucháreň* v slovenčine a *klódka*, *rzeczownik* v poľštine) sa tu veľmi často vyskytujú názvy prevzaté (porov. slov. *futbal*, *fašírka*... a poľ. *agrafka*, *kondukt*, *parawan* ap.). Ani v tejto skupine sa uvedené jazyky principiálne, v zastúpení jednotlivých typov, od seba nelíšia; odlišujú sa jedine v realizácii jednotlivých pomenovaní, čo však nie je podstatné.

5. Naše porovnanie dvojslovných názvov v poľštine i v slovenčine, založené na bohatom materiáli, nám dovoľuje isté zovšeobecnenie. Predovšetkým jasne dokazuje, že dvojslovné názvy majú svoje domovské právo tak v spisovnej poľštine, ako aj v spisovnej slovenčine, pričom — a to je dôležité — sú zastúpené v oboch pozorovaných jazykoch približne v rovnakom rozsahu. Takéto názvy vznikajú väčšinou pre terminologické potreby, ale veľmi často

prechádzajú do všeobecnej slovnej zásoby. Ich „štruktúra“ (v zmysle dvojčlennosti) súvislosť s významovými ekvivalentmi v iných (aj menej príbuzných) európskych jazykoch poukazuje na ich spoločný koreň, čo robí z nich istý druh europeizmov. Ich realizácia v jednotlivých prípadoch sa však uskutočňovala pomerne samostatne, o čom svedčia napríklad aj rozdiely v zastúpení dvojslovných názvov v poľštine a v slovenčine. Uplatnili sa tu rôzne tendencie, často aj protichodné, napríklad snaha po jednovýrazovosti (tradičná v slovenských jazykoch) i snaha po opisnosti a systémovosti názvu v istom odbore (čomu vyhovovali kalkované dvojslovné názvy), ďalej tendencia po štruktúrnom dvojslovnom názve so zhodným prívlastkom (charakteristická pre slovenské jazyky) i podvedomá snaha po zachovaní štruktúry kalkovaného názvu s nezhodným prívlastkom (napr. pri mnohých najmä poľských dvojslovných názvoch s nezhodným prívlastkom, čo veľmi pripomína ich francúzske významové ekvivalenty) ap. Rozsah uplatnenia sa týchto tendencií v tom-ktorom jazyku súvisí s jeho vnútornými zákonitostami i s vonkajšími vplyvmi na nositeľov skúmaného jazyka (napr. vývoj vo sfére vplyvov rôznych kultúr ap.). Historický výskum týchto rozdielnych jednotlivých prípadov by priniesol iste veľmi zaujímavý materiál pre bližšie poznanie vývinu slovnej zásoby skúmaného jazyka a v mnohom aj pre poznanie kultúrnych dejín jeho nositeľov.

VÝZNAMNÁ PRÁCA O SYNONYMIÍ V ČEŠTINE

VIERA BUDOVIČOVÁ

Obsiahla monografia Jozefa Filipeca o českých synonymách¹ si zaslúži pozornosť a podrobnejší rozbor ako prvá práca tohto druhu v československej lingvistike. Synonymia je jedným z tých jazykových javov, ktoré zasahujú do rôznych plánov jazyka. Býva bohato rozvinutá v jazykoch kultúrnych, pestovaných, s bohatou literárnou tradíciou, ktoré majú rozmanité spoločenské funkcie. Doménou synonymie je slovná zásoba, v ktorej si náročné vyjadrovacie potreby vytvárajú celé škály pomenovaní skutočnosti z rozličných hľadísk. Využitie pomenovacieho možností, ktoré jazyk poskytuje, výber pomenovaní vhodných pre najrozmanitejšie situácie a duševné rozporenia, to je zasa pôda štylistiky. Vidíme tu zložitú jazykovú dianie: vyjadrovacie potreby sú pohnútkou k vznikaníu synonymných jazykových prostriedkov, ktoré sa stávajú trvalými jazykovými hodnotami a poskytujú možnosti pre štylistický výber.

Jozef Filipec založil svoje skúmanie synonym práve na týchto faktoch. Sleduje synonymá ako javy štylistické a zároveň lexikálno-sémantické, nadväzujúc tak najmä na teóriu Ch. Ballyho, ktorý postavil svoje štylistické výskumy na synonymii. Potreba vedeckej analýzy si vyžiadala oddelené skúmanie týchto navzájom tesne zviazaných aspektov synonymie, preto je práca rozdelená na časť štylistickú a lexikologickú. Avšak i pri tomto zdanlivom odtrhnutí sa obe hľadiská neustále prelínajú vo výkladoch jednej i druhej časti, ako to ani inak nemôže byť, keď si je autor vedomý vzájomnej súvislosti štylistiky a lexikológie, ktoré sa najužšie stykajú práve na poli synonymie. Jednako sa mi zdá, že autor sa mohol vyhnúť mnohým opakovaniam a ľahšie by sa bol mohol zmocniť takého zložitého javu, akým je predmet jeho práce, keby nebol volil postup od jazykového prejavu k jazykovému systému, ale naopak, keby bol skúmal najprv jazykový systém, repertoár synonymných prostriedkov v lexike, a keby až potom bol pristúpil k skúmaniu, ako sa tento repertoár využíva v rozličných typoch jazykových prejavov. Čiže časť lexikologická by bola mala predchádzať časti štylistickej. Štylistický výber medzi synonymnými prostriedkami sa predsa robí na základe zásoby jazykových

¹ Josef Filipec, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie* (Příspěvek k poznání systému v slovní zásobě), Praha 1961, s. 384.

prostriedkov, z ktorých používateľ jazyka vyberá pre svoj prejav jednotlivé prvky ako hotové. Pri analýze jazykových prejavov treba vychádzať zo stavu v jazyku, z ktorého ako z daného vychádza aj autor prejavu; až potom zisťujeme využitie, manipuláciu s danými prvkami jazyka, zámerné individuálne aktualizovanie a obmieňanie v jazyku daných možností.

Pravda, Filipcovi ide aj o problém genetický, o utváranie systému synonymým. Avšak z pomerne obmedzeného materiálu, s ktorým autor pracuje (8000 faktov vyexcerpovaných z niekoľkých diel úplnou alebo výberovou excerpciou je síce materiál pre monografiu úctyhodný, ale pre skúmanie utvárania synonymického repertoáru v lexikálnom systéme vôbec predsa len nemôže postačovať ani ilustračne), nie je možné púšťať sa do takejto mimoriadne zložitej otázky, a to tým skôr, že problém prerastá hranice synchronného štúdia, ktoré sa v práci uplatňuje (popri menších historických exkurzoch).

Autor si aj v iných súvislostiach vytyčuje prismeľé ciele. V úvode napríklad naznačuje, že mu nejde iba o synonymá, ale o „náplň stylistiky a lexikologie a o jejich metodu“, chce riešiť po svojom „úkol propracovat lexikologii“ (predhovor s. 5), domnieva sa, že jeho práca podáva „důslednou teoretickou výstavbu celé řady úseků, mimo jiné teorii lexikální jednotky (slova), propracování lexikologie jako obsahové nauky a zvlášť jejího úseku onomasiologie, teorii antonym a celkový pohled na lexikální systém“ (s. 6). Je isté, že vyriešenie takto vytyčených úloh nemôže byť predmetom jednej monografie a je nad sily jednotlivca. Autor takto provokuje kritické pripomienky, hoci jeho práca, i keď, pochopiteľne, takto vytyčené ciele nemôže splniť, je veľmi cenná práve svojím materiálovým výskumom synonymým. Možno súhlasí s autorom v tom, že prehĺbená analýza synonymým môže prispieť k hlbšiemu poznaniu systému v slovnej zásobe. Z tohto hľadiska je Filipcova práca príspevkom naozaj veľmi cenným, i keď zasa treba spresniť, že analýza synonymým a antonymým môže odhaliť iba niektoré systémové vzťahy, nepostačuje však pre postihnutie lexikálneho systému v celej jeho zložitosti. Podľa mojich vlastných výskumov sú vzťahy synonymické a antonymické iba jedným typom vzťahov v celom komplexe navzájom sa podmieňujúcich systémových relácií, ktoré vytvárajú systémové a štruktúrne tendencie v slovnej zásobe.

Práca má dve hlavné časti. Prvá je venovaná otázkam štylistickým (Rozbor synonymým z hľadiska stylistiky, s. 45—168), druhá problémom lexikologickým (Synonyma z hľadiska lexikologie, s. 171—264). Týmto dvom častiam, tvoriacim ťažisko knihy, predchádza obsiahly úvod (s. 9—42), v ktorom popri vymedzení témy práce, jej plánu a postupu nájde čitateľ zozbieranú a komentovanú obsiahlu literatúru predmetu, ktorá nie je obmedzená iba na špeciálne práce o synonymách, ale zahŕňuje široký okruh prác od všeobecne jazykovedných po diela lexikografické. Štvrtú, poslednú časť knihy tvorí dodatková časť, v ktorej sa riešia problémy terminologických synonymým,

ďalej synonymím v nárečiach vrstvových a miestnych a synonymím z perspektívy vývinovej. **Preberieme** jednotlivé časti diela podrobnejšie.

V prvej časti **úvodu** si autor vymedzuje tému práce zároveň s vymedzením pojmu synonymie. Podľa neho patria synonymiá medzi paralelné jazykové **prostriedky**, slúžiace na vyjadrenie istého významu alebo istej funkcie. Okrem **synonym** považujú sa v práci za paralelné aj slová súradné (podriadené **jednému** rodovému pojmu), antonymiá a cudzojazyčné preklady. Paralelnosť sa tu chápe veľmi široko. Sám termín nie je najšťastnejší, lebo javy, ktoré sa podeň zaradujú, sú značne rozdielne (napr. súradné slová sú paralelné z iného hľadiska ako synonymiá). Podobné námietky vzbudzuje autorov termín variant. Nepovažujem za správne hovoriť o členoch synonymických radov ako o variantoch základného synonyma. Aj v sémantike a **lexikológii** treba tento pojem vyhradiť pre individuálne, parolové javy v protiklade k systémovým invariantom.

Z hľadiska jednotlivých jazykových plánov nepovažuje autor za správne hovoriť o synonymii v súvislosti s fonologickými variantmi. Uznáva však synonymiu v **gramatike**, predovšetkým v syntaxi. Oprávnené rozlišuje synonymiá **gramatické** od **lexikálnych**, hoci aj tu jestvujú **prechodné** javy, na ktoré autor tiež nezabúda. Za vlastný predmet skúmania si Filipec volí synonymiu **lexikálnu**, týkajúcu sa pomenovacích jednotiek, slov a slovných spojení. **Termín** pomenovacia jednotka chápe v tom zmysle, ako ho vymedzil K. Horárel v Lexikografickom zborníku (môže ňou byť jednotlivé slovo alebo spojenie slov, ktoré je samostatnou významovou jednotkou). V tomto poňatí **prekračuje** teda synonymia hranice slova a je javom typickým pre pomenovanie. **Treba** súhlasiť s autorom, že si pre vymedzenie synonymím volí kritérium významové a nie **mechanicky** formálne. Aj toto poňatie má však svoje úskalia, môže viesť k tomu, že sa hranice synonymie stanú nejasnými a synonymiá **splynú** s inými javmi. Autor si je toho vedomý, preto hneď na začiatku práce **vylučuje** z poľa svojho výskumu výklad, opis (proti pomenovaniu je to nepriamy vyjadrovací prostriedok, vyjadrovaný voľným spojením slov) a prirovnanie, pričom tieto jazykové postupy nevylučuje zo synonymie („protože vyložit nebo opsat můžeme každé slovo a každou pojmenovací jednotku, má v tomto širokém smyslu každá pojmenovací jednotka synonymum“, s. 14). **Takéto** príširoké chápanie synonymie vedie potom k tomu, že sa za riadne členy synonymických radov, teda za synonymiá v užšom zmysle, považujú napr. aj výkladové spojenia slov typu *vytáhlý člověk (dlouhán, žahoun)*, ktoré **vôbec** nemusia byť ustálenými pomenovaniami — lexikálnymi jednotkami. **Diskutabilné** je aj zahrňovanie niektorých typov združených pomenovaní, najmä terminologických, medzi synonymiá v užšom zmysle. Otázky vymedzenia synonymím by si žiadali ešte hlbšie preskúmanie.

Ďalej objasňuje Filipec svoje chápanie podstaty synonymie. Na rozdiel

od iných prístupov, ktoré charakterizuje ako etymologické, logické, psychologické a analogické chápanie, zdôrazňuje ponímanie štylistické a lexikologické, nevylučuje však ani uvedené ostatné hľadiská. I keď sa na mnohých miestach od logického prístupu k synonymám a k významovým javom vôbec dištančuje, fakticky sa nevymanil z logizujúceho prístupu, ako to napr. vidno i z formulácií: „Synonyma se sdružují v synonymické řady uvozené základním pojmovým synonymem, tj. slovem s pojmovým významem, na jehož pozadí lze určit příznaky ostatních členů řady, zvláště příznaky expresivní“ (s. 17). Nemožno poprieť súvislosti jazykových významových javov, kam patrí aj synonymia, s javmi psychickými, ako je pojem. Dôležité je však skúmať jazykové javy takými metódami, aby nesplývali s javmi psychiky, ale aby sme vystihli práve ich jazykové, špecifické vlastnosti. Treba pripomenúť aj to, že si autor neujasn timer filozofický (gnozeologický) a logický obsah termínu pojem. Aj keď konštatujeme u jazykových jednotiek nociónálne a racionálne prvky, nijako ich nemôžeme stotožňovať s pojmami (výnimku tu tvoria odborné termíny ako osobitný typ jazykových jednotiek). Aj logické vzťahy medzi pojmami sú celkom iného druhu ako vzťahy lexikálnych jednotiek.² Tento nedostatok považujem čiastočne za následok preceňovania onomaziologického postupu na úkor postupu sémantického.

Mnohým svojim predehodom vyčíta Filipec „úzke“ hľadisko sémantické.³ Onomaziologický postup od významu k forme považuje za základný a prvotný pre štúdium synonym. Domnievam sa, že onomaziológia má svoje oprávnenie ako súčiastka sémantiky (jej doménou je hlavne odborná terminológia), nemožno ju však nadradovať sémantike, ani ju s ňou stavať na jednu rovinu. Sémantika je náuka zahrnujúca skúmanie významových jazykových hodnôt všetkých plánov jazyka a je priamo predpokladom pre onomaziologický výskum. Ak nechceme pristupovať k významovým javom aprioristicky alebo nelingvistickými (napr. logickými) metódami, musíme najprv zisťovať významové funkcie jazykových foriem, toho, čo je v jazyku objektívne a materiálne dané. S takto zistenými významovými hodnotami môžeme potom operovať ďalej opačným postupom, zisťovaním, ktoré formy v jazyku majú ešte obdobné významové funkcie. Nemožno súhlasiť ani s takouto formuláciou: „Postup od pojmu, po prípade od věci k jazykové formě je ve shodě s reálným vztahem skutečnosti a jazyka a umožňuje systematický pohled na jazykové prostředky“ (s. 40). Tento postup považuje nadto Filipec za charakteristický pre marxistický prístup k riešeniu otázok synonymie. Takéto ponímanie vedie

² Svoje stanovisko k týmto otázkam som vyložila v článku *K teorii jazykového významu*, Jazykovedný časopis XIII, 1962, 109—126.

³ Filipec používa v svojej práci dôsledne termíny *semasiologie*, *semasiologický*, asi pod vplyvom nemčiny, ktorá pri tomto termíne ovplyvňuje aj sovietske práce. Dávam prednosť termínom *sémantika*, *sémantický*, nie snád iba preto, že sa prikláňam skôr k tradícii francúzskej, ale hlavne pre krátkosť a esteticejšie znenie slova *sémantika*.

k odtrhovaniu jazykovej formy od jej obsahu, predpokladá samostatnú existenciu pojmov, pre ktoré sa hľadá pomenovanie v bežnej reči.

Vlastným ťažiskom a skutočným prínosom celej práce je podrobný materiálový rozbor synonym. Materiál získal autor excerpceiou jazykových prejavov z rôznych štýlov, predovšetkým diel krásnej literatúry. Niektoré diela vy-excerpoval úplne (Předtuchu M. Pujmanovej, Básně J. Wolkra), iné čiastočne (napr. Pohádky K. Čapka, Slezské písně P. Bezruča, niektoré hry Osvobozeného divadla, Boje o zítřek F. X. Šaldy, odbornú prácu o účtovníckej evidencii, dennú tlač a publicistiku). Okrem tohto materiálu je v práci využitý aj lexikálny archív Ústava pro jazyk český ČSAV. Pokiaľ ide o metódu práce v jej stylistickej časti, rozoberajú sa synonymá z jednotlivých excerpovaných prejavov. Ide alebo o rozbor úplný a sústavný (rozbor Předtuchy) alebo o rozbor typických častí prejavov. Podľa významu utriedený materiál sa zostavuje do „zárodočných“ synonymických radov podľa autorov. S týmto materiálom pracuje potom autor ďalej, porovnáva jednotlivé synonymá, určuje ich zhodné a rozdielne znaky významové a stylistické a špecifické príznaky. Materiál sa uvádza v skrátенých citátoch, ktoré autor nazýva „minimálnymi, sebestačnými kontextami“. Ide tu o iné chápanie termínu minimálny kontext, ako ho používam v sémantike. Pre stylistické zaradenie lexikálneho prvku je potrebný kontext širší, často treba poznať celý prehovor.

Treba sa nám zastaviť pri stylistických hodnoteniach jednotlivých synonym. Pri synonymických radoch sa vychádza zo základného člena radu, ktorým je neutrálne slovo, „základné pojmové synonymum“. (Označenie „pojmové“ tu nie je na mieste, ako som už spomenula vyššie.) Ďalšie členy radu sa charakterizujú podľa rozličných príznakov na niekoľkých rovinách (nociónálnosť — afektívnosť, spisovnosť — nespisovnosť, stylistická príznakovosť — bezpríznakovosť). Filipec sa tu pridržiava úzu českých slovníkov, najmä Příručného slovníka jazyka českého a Slovníka spisovného jazyka českého. Je veľmi ťažké postihnúť jednotný princíp týchto charakteristík. Nie je napríklad jasný obsah skratky *ob.*, ktorá sa používa jednak samostatne, jednak v kombinácii so skratkami *expr.*, *zhrub.*, *hanl.*, *nispis.* atď. Podľa uvedených príkladov vysvitá, že skratka *ob.* označuje na jednej strane slová každodenného, bežne hovoreného jazyka („obecného“), ktoré sa považujú za spisovné, na druhej strane lexikálne prostriedky „obecnej“ češtiny (interdialektu používaného v nespisovných prejavoch). Do prvej skupiny sa zaraďujú výrazy ako *circulárka*, *barák*, *tancovačka*, *smůla*, *brynda*, *drb*, *legrace*, *koukat* atď. Tieto slová sú označené skratkou *ob.* samotnou. Iné slová ako *raubiř*, *hic*, *brk* sú označené skratkou *ob. nispis.* Delenie na „obecné spisovné“ a „obecné nespisovné“ sa však v recenzovanej práci nedodržiava dôsledne, lebo pri zrejme nespisovných slovách ako *vozejček*, *pořták*, *kúra* (auto), *rachota* (práca), *mus* (povinnosť), *rejďení* (tanec), *mord* (vražda), *řupito* (rýchle) atď.

nachádzame len skratku *ob.* Pri iných výrazoch, ktoré sú na tej istej úrovni ako predchádzajúce, teda pri prvkoch „obecnej“ češtiny, uvádza sa niekedy kombinovaná skratka *ob. expr.*, *ob. vulg.*, *ob. hanl.*, napr. *bourák ob. expr.*, *mašina (auto) len ob.*, *být drbaný (šikovný) ob. expr.*; *štípnout (ukradnúť) ob. expr.*; *klápnout (ozvať sa) ob. hanl.*; *brajgl (neporiadok) ob. expr.* Inokedy skratka *ob.* chýba a uvádzajú sa iba charakteristiky na rovine citovej alebo vrstvovej, hoci ide takisto o prvky „obecnej“ češtiny, ako sa môžeme presvedčiť aj zo zoznamu na s. 120. Mýli pritom fakt, že prostou skratkou *expr.* sa označujú aj slová hovorového štýlu spisovného jazyka, ba i slová knižné. Napr. malý chlapec — *špunt, cvoček* obidve *ob. expr.*, *knot* bez označenia; *blbost* zhrub., *konina* zhrub.; *dědek expr.*, *dědu ob.*, *dědeček expr.* zdob. — všetky tri sú expresívne; v rade synonymým pomenúvajúcich peniaze sa uvádza: *prachy expr.*, *brk ob. nespis.*, *finda, šup, vindra, niklák, groš, troňák, grešle* bez označenia; pre hlavu: *kotrba zhrub.*, *palice expr.*, *makovice ob. expr.* — všetky tri sú *ob. nespis.* Príklady by sa dali rozhojňovať. Ťažko postihnúť kľúč, podľa ktorého autor vyberal uvedené charakteristiky. Na strane 116 sa aj spomína, že „zhrubelé“ slová sú väčšinou nespisovné, vulgárne vždy nespisovné, ale to sa malo uviesť skôr a vzhľadom na to „väčšinou“ sa predsa len mali charakteristiky u nespisovných slov všade uvádzať. Tým skôr, že skratkami *expr.* a *hanl.* sa oprávnené charakterizujú aj výrazy knižné, napr. *chátra, mátoha, tupozrakost, tuctový, barbarský* a pod. Z tejto stránky by sa mal text v záujme čitateľa, ktorý sa chce poučiť o českej slovnej zásobe, doplniť a presniť.

Inak Filipec analyzuje svoje texty veľmi citlivo, vyberá, triedi a charakterizuje synonymá s prenikavým jazykovým citom. Pekné príklady zozbieral najmä na synonymá intenzifikačné, napr. *strach — hrůza — zděšení — děs; krása — nádhera — kouzlo — grácie — šarm.* Predsa si však nemôžem odpustiť ešte jednu poznámku, ktorá dokazuje moje predošlé tvrdenie, že autor si dostatočne neujasnil podstatné sémantické vlastnosti a z nich vyplývajúce hranice synonym. Často nachádzame v jeho synonymických radoch aj slová, ktoré nemožno považovať za synonymá, najčastejšie obrazné pomenovania, parafrázy a opisy.⁴ Napr. *adresa — papír* (kontext na s. 63), *altánek — loubí, bublina — puchýř* (na vriacej kaši), *dívati se — číhati, hnízdo — kabína, štěně — psí miminko* atď. Väčšina príkladov tohto druhu sa týka rozdielu medzi individuálnym využitím synonym vo funkcii štylizáčnej a všeobecnou platnosťou niektorých slov. To, čo na s. 100 nazýva autor individuálne, exkluzívne synonymá, napr. *posměch — černá jiskra, zmatenost — pěna*, sú typické príklady obrazného, preneseného pomenovania. Ide tu o iný zámer ako pri po-

⁴ Túto námietku uvádza v svojej recenzii aj I. Poldauf (*Teorie české synonymiky, Naše řeč, 1962, s. 305—312*).

užití synonyma, o iný postup sémantický, ktorým sa dosahuje aj odlišný stylistický efekt.

Druhá časť stylistickej časti knihy, nazvaná *Od stylistiky k lexikológii*, je venovaná vytváraniu synonymým a synonymických radov ako slohotvornému dianiu a funkcii synonymým v prejavoch. V celej tejto časti (a vlastne v celej knihe) operuje autor so svojim materiálom, ktorý triedi a preskupuje podľa toho, ktoré javy chce demonštrovať. Materiál je však predsa obmedzený a neustále sa opakuje. To má výhodu, že možno odkazovať na časti kontextov, ktoré sú uverejnené na začiatku. Nevýhodou však je, že pri zovšeobecneniach sa používajú aj príklady chybné interpretované alebo nedopatrenia (napr. obrazné a opisné pomenovania sa berú ako riadne synonymá). Neukazuje sa dosť jasne, nakoľko sú zovšeobecnenia platné pre celý jazyk (systém), ku ktorému chce autor touto cestou dospieť, a nakoľko možno hovoriť iba o individuálnom stylistickom využití jednotlivých prvkov. Napr. výraz, ktorý môže vo funkcii synonyma použiť autor ako Šalda, majster skvelých aktualizácií a metafor, nemusí byť ešte synonymom v jazykovom systéme. Napriek tomu, že Filipec s individuálnymi faktormi počíta, považuje metódu vyčleňovania synonymým z jazykových prejavov za hlavnú metódu získavania materiálu pre výskum synonymie. Metódu lexikografickú (excerpovanie synonymým zo slovníkov) a asociačnú považuje za doplňkové. Lexikografická metóda má vša k nesporné prednosti v tom, že sa pri nej pracuje už s faktami jazyka a nie iba s prejavu, a že podrobný výkladový slovník poskytuje úplný materiál. Asociačná metóda je dôležitá preto, lebo obdobný postup je prirodzený a často jediný u používateľov jazyka.

Ďalej sa tvrdí, že jednotlivé synonymické rady sa premietajú z jazykových h prejavov do jazykového systému a tak vznikajú rady individuálne, nadindividuálne a systémové. Zasa je tu dialektika langue a parole: bez jestvovania systému by nemohli vzniknúť rady individuálne (to vidno názorne napr. u K. Čapka, ktorý dokonca hromadí synonymá v abecednom poradí). Sám autor uvádza, že synonymické rady sú ustálené, podliehajú normám, nemožno ich používať ľubovoľne. Treba však myslieť aj na to, že synonymické rady nie sú homogénne z hľadiska jazykového systému, ak ním chápeme systém spisovného jazyka. Idú krížom cez všetky útvary národného jazyka, spájajú do jedného celku prvky spisovné s nespisovnými.

V ďalších výkladoch sa skúmajú rozdiely medzi členmi jednotlivých synonymických radov. Z významovej stránky sa synonymá delia na také, medzi ktorými niet významového rozdielu (*hoch — chlapec, utíkati — běžeti*) a na synonymá významovo odlišné. Tieto sa ďalej delia na ideografické, intenzifikačné a čiastočné. Pri prvých dvoch skupinách pozoruje autor rozdiel rodu a druhu (ktorý nie je vždy, napr. *lhostejnost — indiferentnost, zástup — masa, hádka —*

spor — *rozepře*). Synonymá intenzifikačné majú navyše citový, expresívny príznak, využívajú sa v texte na gradáciu, klimax.

Medzi ideografické synonymá sa zaraďujú mnohé výrazy, ktoré sú vlastne tautonymami, napr. dvojice domáce a cudzie slovo, najmä v terminológii. O tautonymách píše autor obsirnejšie až v dodatkovej časti, kde sa stotožňujú s nárečovými synonymami typu *angrešt* — *srstka*. („Tautonyma tvoří vlastní oblast studia jazykového zeměpisu.“) Takéto chápanie tautonym sa mi vidí príužke. Za tautonymá treba považovať všetky také pomenovania, ktoré sa nelíšia ani významovo, ani štylistickým alebo citovým príznakom, ktoré teda nijakým spôsobom neobohacujú vyjadrovacie možnosti jazyka a sú vlastne jeho zbytočnou príťažou. V bežnej reči sú tautonymá zriedkavé, ich zdrojom sú krajové alebo oblastné slová, ktoré sa z hľadiska spisovného jazyka stali rovnocennými (v slovenčine napr. *oblok* — *okno*). Dôležitá je však otázka tautonym v odbornej terminológii. Tento komplex problémov nerieši Filipec uspokojivo. V jeho knihe je celá jedna kapitola venovaná tzv. terminologickým synonymám (s. 266—278), ktorých jestvovanie vzbudzuje pochybnosti. Terminologické synonymá považuje síce Filipec za synonymá v širšom zmysle, za „jistý mezný prípad synonym“ a charakterizuje ich ako paralelné termíny, lexikálne jednotky vyjadrujúce rovnaký obsah. Pripomína, že synonymia v terminológii sa niekedy odmieta, sám však o jestvovaní terminologických synonym nepochybuje.

Fakt, že v terminológiách jednotlivých vedných alebo technických odborov jestvujú páry alebo triády celkom rovnoznačných pomenovaní, je pre terminológie a hlavne pre vedné odbory samy veľkou nevýhodou. Tu je pôvod nedorozumení a dvojzmyslov, pre ktoré moderné vedy odmietajú prirodzené jazyky. Tento stav je následkom živelného vývoja terminológií v minulosti, keď sa k prevzatým cudzím termínom pritvárali domáce. Niekedy sa myslí, že tautonymické výrazy môžu poslúžiť pri štylistickom obmieňaní odborného textu. Tento názor sa prekonáva, lebo protirečí snahe súčasnej vedy po maximálnej presnosti, jasnosti a pojmovej jednoznačnosti. V odbornom jazyku nejde o vonkajšie kvality vyjadrovania, ale o poznávaciu funkciu jazyka. Tam, kde ide o monosémiu, nocionalnosť a štylovú homogénnosť, ako je to v teoretickom odbornom štýle, synonymia vlastne nemá miesta a prakticky nejestvuje. Je tu naopak snaha zbavovať sa takých prvkov, ktoré nevyjadrujú jednoznačne bez vedľajších asociácií presne definované pojmy v systéme daného vedného odboru.

Druhá podstatná časť Filipecovej práce je venovaná synonymám z hľadiska lexikológie. Delí sa na časť sémantickú, onomaziologickú, tvarovú a lexikografickú. Na začiatku sa stručne zhrňa teória slova a významu na základe obsirnej literatúry. Tieto výklady však nie sú dostatočne zamerané na ústrednú problematiku synonym. Tak napr. v tejto časti by bolo užitočné riešenie

základných sémantických problémov synonymie, jej podstaty, pomeru k znakovosti, k obraznému pomenovaniu, k frazeológii a pod. Obdobný postup, za aký sa v svojich značne tézovitých teoretických výkladoch stavia autor pri riešení problémov jazykového znaku, vnútornej a vonkajšej štruktúry slova, pomeru slova a pojmu, významotvorných vzťahov slova atď., som zastávala a odôvodňovala vo viacerých referátoch a diskusiách (napr. v referáte *K metodológii sémantického výskumu* na konferencii o otázkach marxistickej jazykovedy v Libliciach, pozri zborník *Problémy marxistickej jazykovedy*, Praha 1962, s. 268—275), ktoré predchádzali recenzovanej práci a na ktorých sa jej autor tiež zúčastnil. Tieto otázky podrobne riešim v práci *Štruktúrna sémantika* (dosiaľ v rukopise, ktorý je prístupný v Ústave pro jazyk český ČSAV). Dôkladným rozborom týchto problémov možno iste dospieť k výsledkom náležite demonštrovaným a podloženým, bez nedôsledností a protirečení. Podrobný rozbor tejto časti knihy nemožno urobiť v tejto recenzii.

Filipec správne vidí pomenováciu jednotku vo vzťahoch, z ktorých sú pre synonymá najdôležitejšie medzislovné vzťahy. Uznáva jestvovanie všeobecného významu, synonymá jedného radu považuje za druhové špecifikácie všeobecného významu. Za významový prvok pokladá aj zložku expresívnu, ktorá je zároveň faktom štylistickým. Hovorí tu o zložke nestálej. Za stálu zložku významu považuje zložku intelektuálnu, logickú, ktorá vraj dovoľuje postihnúť význam i logicky. Pri rozlišovaní typov významov sa pridrižiava Vinogradovovho delenia na významy základné, voľné, na významy frazeologicky viazané a konštrukčne podmienené (v tomto bode vidí súvislosť medzi gramatickým a lexikálnym významom).

V ďalšej kapitole sa hovorí o synonymách z hľadiska onomaziológie a autor si od nej veľa sľubuje. Je tu snaha o onomaziologický prístup lingvistický. Lingvistickému prístupu však odporuje to, že sa berie za východisko skúmania pojem. V preceňovaní onomaziológie pramení logizujúci prístup k jazykovým faktom, ktorý sa zračí v takýchto formuláciách: „Vytčení synonymických řad směřuje k systematickému, a to jazykově pojmovému třídění slovní zásoby.“ Pripomíname si pritom názory, podľa ktorých systém v slovnej zásobe jestvuje iba potiaľ, pokiaľ je odrazom systému pojmov, s čím by Filipec sotva súhlasil, keď berieme do úvahy jeho snahu postihnúť lexikálny systém na základe jazykových faktov.

V práci sa dospieva k definícii synonymým, ktorá sa skladá z dvoch častí. Z hľadiska lexikologického definuje autor synonymá ako „lexikální jednotky se stejnou nebo odstíněnou významovou složkou pojmovou (nociónální) nebo i expresivní a se stejnou nebo částečně odlišnou oblastí kontextového užití, užívané členy jistého homogenního kolektivu v jazykovém styku“. Z hľadiska štylistiky sa podáva definícia: „Synonyma jsou paralelní pojmenovací jednotky, které se na základě společného významového jádra v jistém

kontextu buď zaměňují nebo sblížují, které jsou buď stylisticky bezpříznakové nebo se liší různými příznaky funkčními, expresivními, v aspektu časovém, místním nebo frekvencí.“

Dôkladne je spracovaná aj otázka antoným. Antonymá majú podľa autora pojmovú povahu, delia sa na kontradiktorické a kontrárne. Synonymá, antonymá a súradné a nadradené slová vytvárajú v slovnej zásobe čiastkový systém, ktorý autor nazýva polom. Zaujímavé sú aj úvahy o slovtvorných synonymách a o synonymických spojeniach slov. Nie je doriešená otázka frazeologických ustálených spojení, kde je jeden člen čiastočne voľný a možno ho nahrádzať (napr. *pouliť oči* sa vysvetľuje výrazmi *vyvalovať*, *bouliť*, ktoré oba sa môžu stať súčiastkou spojenia).

Poučná kapitola *Synonyma z hľadiska lexikografie* obsahuje kritické zhodnotenie doterajšieho spracovania synonymie v českých lexikografických dielach, výklad o funkcii synonym v jednojazyčných výkladových slovníkoch (je to funkcia spresňujúca, usúvzťažňujúca a skracujúca) a v dvojjazyčných slovníkoch. Pre jednojazyčný výkladový slovník hľadá autor metódu výberu synonym. Oprávnené výhrady má proti asociačnej metóde, ktorá sa zakladá na jazykovom povedomí autora slovníka a jeho schopnosti vybavovať si synonymá. Treba sa snažiť o objektívnu metódu. Autor navrhuje vnútornú excerpciu synonym, ktorá predstavuje aspoň evidenciu pre jednotlivých autorov slovníka. V partii o synonymických slovníkoch, ktorá je vyústením celej práce, píše sa o starších i súčasných dielach v lingvistickej literatúre. V stručnosti uvádza autor aj zásady pre spracovanie synonymického slovníka. Zaujímavá je ukážka spracovania synonymického radu slova *krása*.

Záverom chcem pripomenúť, že táto stať nebola myslená iba ako referát o knihe, ale kládla si za cieľ hlavne poukázať na širokú problematiku súvisiacu s prácou tohto druhu. Proti prácam z iných lingvistických úsekov je na poli lexicológie a štylistiky bádateľ nútený vyrovnáť sa s celým komplexom zložitých teoretických problémov, ak nechce zostať iba na povrchu vecí, ak nechce iba zbierať fakty, ale snaží sa ich aj správne identifikovať, vysvetľovať, triediť a hodnotiť, postihnúť ich podstatné vlastnosti a funkcie. Práca J. Filipca je prácou tohto druhu. Diskusné pripomienky tu teda môžu vyznieť iba tak, že majú za cieľ upozorňovať na problémy, ktoré si vyžadujú ďalšie štúdium. Treba spomenúť aj to, že práce tohto druhu sú vzácne a v našej lingvistike vlastne nemajú predchodcov. Musia raziť nové cesty aj čo sa týka metódy spracovania témy. Práca Filipcova je aj z tohto hľadiska nesporným prínosom.

K SEDEMDESIATKE AKADEMIKA BOHUSLAVA HAVRÁNKY

Československí jazykovedci pripomenuli si 30. januára 1963 s úctou a láskou významné životné jubileum akademika Bohuslava Havránka. Už mnoho rokov je akademik Havránok všeobecne uznávanou vedúcou osobnosťou v československej jazykovede a jednou z markantných postáv vedeckého života v ČSSR.

Vedúce postavenie v našej jazykovede mu právom prislúcha nielen pre jeho bohaté životné skúsenosti a vynikajúci organizačný talent, ale najmä preto, lebo už najmenej tridsaťpäť rokov (ak nepočítame prípravné obdobie jeho vedeckej činnosti) tvorivo a plodne zasahuje do rozvoja jazykovedného bádania. Akademik Havránok má podstatný podiel na mnohých úspechoch, ktoré československá jazykoveda dosiahla od začiatku tridsiatych rokov dodnes. Bol vždy na čele pokrokových smerov. V polemike s prekonanými a zastarávajúcimi názormi kliesnil nové cesty a prebojoval novú metodologickú orientáciu v našej jazykovede.

Havránkovu vedeckovýskumnú činnosť charakterizuje široký vedecký rozhľad, schopnosť bystro postrehnúť podstatu i veľmi spleťtých problémov, vidieť javy v celej zložitosti a v dialektických súvislostiach, vedomé úsilie odhaľovať pravdu pojmovou presnosťou, premysleným metodickým postupom a materiálovou dokumentovanosťou. Cudzí mu je sklon k zjednodušovaniu a k jednostrannosti.

Línia vedeckého rastu B. Havránka je jednoznačne progresívna, i keď mu hľadanie vedeckej pravdy nedovoľovalo kráčať po vyšliapaných chodníčkoch. Havránkov vedecký vývoj od mladogramatických začiatkov cez štrukturalizmus a prekonávanie jeho nedostatkov (najmä statického pohľadu na jazyk a názoru o samostatnosti tzv. funkčných jazykov), spojené s hľadaním nových ciest, završuje sa zákonite osvojením si marxistickej dialektickej metódy a princípov marxizmu-leninizmu. Priaznivým predpokladom takéhoto pozitívneho vývoja u Havránka bol jeho živý vzťah k pokrokovým tradíciám českej a ruskej jazykovedy a pozorné sledovanie výsledkov sovietskeho jazykovedného bádania.

A tak sa stal akademik Havránok nielen jedným z priekopníkov marxistickej jazykovedy u nás, ale aj jej spolutvorcom. Príslušníkom mladších lingvistických generácií, svojim priamym i nepriamym žiakom, aktívne pomáhal a pomáha objasňovať základné princípy marxistickej jazykovedy a riešiť zložité metodologické a ideologické problémy súčasnej jazykovedy. Robí to vo svojich zásadných štúdiách a článkoch, v početných referátoch a diskusných príspevkoch na významných vedeckých konferenciách a napokon na svojich seminároch i v osobných rozhovoroch.

Veľmi kladnou črtou Havránkovej vedeckej osobnosti je jeho schopnosť véas poznať svoj omyl a nebať sa k nemu priznať. Táto vlastnosť mu umožňuje rýchle prekonať nesprávne názory, zaujať k nim kritický postoj a ukázať iným správnu cestu.

Vedeckovýskumná činnosť B. Havránka je bohatá a mnohostranná. Tematicky patrí prevažne do oblasti bohemistiky a slavistiky. Väčšina jeho vedeckých prác má však dosah pre rozvoj jazykovedy vôbec. Najviac sa zaoberal problémami spisovného jazyka a jeho vývoja. Plodne však zasahoval aj do rozvoja československej dialektológie i do problematiky dejín českého jazyka.

Orientáciu Havránkovej vedeckovýskumnej činnosti určujú tri základné faktory:

súčasný stav a vývoj svetovej jazykovedy, domáce pokrokové tradície a kultúrne potreby spoločnosti. Po našom oslobodení Sovietskou armádou dal sa Havránek úplne do služieb budovania socialistickej vedy a socialistickej kultúry. Prevažujúcou zložkou jeho činnosti v tomto období sú práce organizačné. Vedel si nájsť čas na všetko, čo sa v období budovania novej spoločnosti javilo dôležité. Aktívne a pozitívne zasahoval do diskusií nielen na ideologických a vedeckých konferenciách, ale i na poradách o prestavbe nášho školstva, o nových učebných osnovách a plánoch, o nových učebniciach, pri tvorbe ktorých sám výdatne pomáhal. Mnoho času a energie venoval organizačným problémom vysokých škôl, pričínal sa o kádrové vybudovanie katedier bohemistiky a rusistiky, bol rektorom Vysokej školy ruského jazyka a literatúry. Vela záslužnej práce vykonal Havránek aj v organizácii vedeckej práce v rámci Československej akadémie vied, predovšetkým ako riaditeľ Ústavu pro jazyk český, ako člen bývalej filologickej sekcie ČSAV a neskôr ako člen kolégia jazykovedy. Niekoľko rokov viedol jazykovedné oddelenie Československo-sovietskeho inštitútu.

Pri všetkej rozsiahlej organizačnej práci akademik Havránek pokračuje vo svojej pedagogickej činnosti na univerzite, stará sa o výchovu nových kádrov a stále tvorí i vedecky.

Za doterajšiu prácu sa dostalo akademikovi Havránkovi najvyšších vyznamenaní a počet nielen u nás, ale i v zahraničí. Je nositeľom Radu republiky, laureátom štátnej ceny za rok 1957, zahraničným členom Bulharskej akadémie vied a Nemeckej akadémie vied, podpredsedom Medzinárodného komitétu slavistov, prezident republiky mu udelil medailu J. A. Komenského, prezídium ČSAV sriebornú medailu za zásluhy o vedu a ľudstvo.

Havránkovo úctyhodné a mnohostranné životné dielo zhodnotili jeho žiaci pri jeho šesťdesiatych narodeninách a opätovne pri jeho sedemdesiatke.¹ Tu si chceme v skratke povšimnúť, aký význam mala Havránkova vedecká, pedagogická a organizačná činnosť pre rozvoj slovenskej jazykovedy.

Havránek prejavoval živý záujem o problémy slovenského jazyka a slovenskej jazykovedy od samého začiatku svojej vedeckej činnosti. Možno v tom vidieť vplyv jeho učiteľov Pastrnka, Polívka a Zubateho, ale rozhodujúci tu bol iste osobný záujem, ktorý si Havránek podržal natrvalo. Medzi recenziami a zprávami z prípravného obdobia Havránkovej vedeckovýskumnej práce objavujú sa také témy ako *Slovenština v čítance pro obecné školy* (1919), *Albert Pražák, Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu* (1923), *Čítanie študujúcej mládeže slovenskej* (1923), *Jiří Polívka, Súpis slovenských rozprávok I* (1924) a *II* (1925) a i.² Do tohto obdobia patrí príspevok *K názvům lingua slavonica, bohemo-slavica = český jazyk a Sclavus, Slavus = Čech, Slovák* (Listy filologické 52, 1925, 111—120), v ktorom Havránek zhromaždil staré údaje o kmeňových názvoch Čechov a Slovákov a tak prispel (podobne ako recenziou spomenutej Pražákovej práce) ku kritike názorov o československej kmeňovej a národnej jednote.

Vo svojej vyzretej slavistickej práci *Genera verbi v slovanských jazycích I* (1928) a *II*

¹ Podrobný rozbor Havránkovej vedeckej činnosti podal najmä K. Horálek v článku *Přehled Havránkovy vědecké činnosti*, sborník Studie a práce linguistické I, Praha 1954, 11—35. V tomto sborníku (s. 529—551) je uverejnená aj bibliografia Havránkových prác do r. 1952, ktorú zostavili K. Horálek a Z. Tyl. — Horálov rozbor dopĺňujú články A. Jedličku, *Akademik Bohuslav Havránek šedesátiletý*, Naše řeč 36, 1953, 15—19 a *K sedmdesátinám akademika Bohuslava Havránka*, Naše řeč 46, 1963, 1—12. — Pozri i môj príspevok *Šesťdesiat rokov akademika Bohuslava Havránka*, JČ VII, 1953, 130—134. — Dopĺňujúcu bibliografiu B. Havránka za roky 1953—1962 zostavil Z. Tyl.

² Podrobné údaje pozri v cit. bibliografii.

(1937) Havránek prihláda i na slovenský jazykový materiál. Podobne je to aj v iných jeho slavistických štúdiách, ako napr. *Zur Adaptation der phonologischen Systeme in der Schriftsprache* (TCLP 4, 1931, 267—278), *Ein phonologischer Beitrag zur Entwicklung der slavischen Palatalreihen* (TCLP 8, 1939, 327—334) a i.

Omnoho väčší význam pre rozvoj slovenskej jazykovedy majú však Havránkove práce bohemistické, predovšetkým jeho teoretické štúdie o problémoch spisovného jazyka. Najmä práca *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura* (Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, 32—84), ktorou Havránek položil solídne základy teórie súčasného spisovného jazyka, spolu s autorovými novšími doplňujúcimi štúdiami *Mluvnická kodifikace spisovné češtiny* (Slovo a slovesnost I, 1935, 8 n.), *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka* (ČMF 28, 1942, 409 n.) a *Základy Pražského lingvistického kroužku a nová kodifikace spisovné češtiny* (Slovo a slovesnost 10, 1947/48, 13 n.) stala sa základným východiskom každej náročnejšej teoretickej úvahy o problémoch súčasnej spisovnej slovenčiny. Havránkove tézy o norme a kodifikácii spisovného jazyka a o jeho funkčnom rozvrstvení tvoria trvalú teoretickú výzbroj v argumentácii proti obmedzenému puristickému chápaniu jazykovej správnosti a proti s plošteným názorom na problémy jazykovej kultúry. Výrazne sa to prejavilo najmä na vedeckej konferencii o norme spisovného jazyka, konanej v Bratislave v marci 1955,³ a na vedeckej konferencii o vývinových tendenciách spisovnej slovenčiny a o problémoch jazykovej kultúry, konanej v apríli 1962.⁴

Aj v oblasti štylistického výskumu nadväzujú slovenskí jazykovedci s úžitkom na spomenuté Havránkove práce.

Havránkov *Vývoj spisovného jazyka českého* (1936) mal po metodickej stránke nesporný vplyv na Paulinyho *Dejiny spisovnej slovenčiny*.

Autori *Slovenskej gramatiky* sa opierali po metodickej stránke v niektorých partiách o prvé vydanie Havránkovej—Jedličkovej *Českej mluvnice*.

Najprenikavejšie však pôsobí akademik Havránek na rozvoj slovenskej jazykovedy priamym osobným stykom na vedeckých konferenciách a odborných i organizačných pracovných poradiach, ktorých počet ani nemožno presne zistiť. Všimneme si aspoň ich tematickú náplň. Roku 1952 dal akademik Havránek podnet k usporiadaniu celoštátnej lexikografickej konferencie v Bratislave a aktívne sa na nej zúčastnil na čele popredných českých jazykovedcov a početných lexikografov. Na tejto konferencii si českí a slovenskí lexikografi z rozličných pracovísk vymenili pracovné skúsenosti a spoločným úsilím riešili aktuálne problémy súčasnej lexikografie.⁵ Akademik Havránek mal podiel na prípravách spomenutej konferencie o spisovnej norme v r. 1955 a osobne sa aktívne zúčastnil na významnej konferencii o vývinových tendenciách spisovnej slovenčiny i na jej príprave r. 1962.

Významná bola Havránkova účasť na vedeckej konferencii o živote a diele P. J. Šafárika v r. 1961. Dvakrát vykonal cestu do Bratislavy na porady o problémoch slovenského pravopisu a prispel slovenským jazykovedcom radou i pomocou pri uskutočňovaní pravopisnej úpravy r. 1953. Inokedy sme s ním zasa rokovali v Bratislave o úlohách slovenskej dialektológie.

³ Materiály z tejto konferencie sú publikované v časopise Slovenská reč XX, 1955, 193—279.

⁴ Materiály sú publikované v VII. zväzku Jazykovedných štúdií, Bratislava 1963.

⁵ Materiály z tejto konferencie sú publikované v Lexikografickom zborníku, Bratislava 1953.

Akademik Havránek sa vždy stará o to, aby sa slovenskí jazykovedci aktívne zúčastňovali na významných vedeckých konferenciách usporiadaných českými inštitúciami. Aj v tom sa prejavujú jeho vynikajúce organizačné schopnosti. Dbá o to, aby slovenskí jazykovedci boli primerane zastúpení v celoštátnych a v medzinárodných orgánoch.

Akademik Havránek si získal nemalé zásluhy aj o výchovu slovenských jazykovedných kádrov. Svoj drahocenný čas venoval viacerým slovenským aspirantom. Niekoľkým slovenským jazykovedcom bol oponentom pri obhajovaní kandidátskych a doktorských dizertácií, resp. pri habilitácii. A koľko cenných rád a pokynov poskytol všetkým, ktorí sa naňho obrátili, v bezpočetných konzultáciách a osobných rozhovoroch, to sa ani nedá vyčísliť.

Slovenskí jazykovedci plným právom pokladajú akademika Havránka za svojho dobrého a starostlivého učiteľa. Majú mu byť za čo povdační. Pri jeho sedemdesiatke, ktorej sa nenápadne dožíva na pochode, pohrúžený do práce, v plnom rozmachu tvorivých síl, želáme jemu i sebe, aby sa v jeho živote nič nezmenilo, aby nám ostal ešte mnoho rokov zdravý a svieži ako dosiaľ.

Štefan Peciar

I. K. KUČERENKO, *TEORETYČNI PYTANŇA HRAMATYKY UKRAJIN-S'KOJI MOVY. MORFOLOHIJA*. Vydavnyctvo Kijivs'koho universytetu 1961, str. 171.

Ako hovorí anotácia na začiatku knihy, autor sa v nej venuje dvom otázkam: gramatickému významu a gramatickým kategóriám a slovným druhom v ukrajinčine. Pretože aj v našej jazykovede stojíme nad syntetickým teoretickým spracovaním týchto otázok v chystanej akademickej Morfológii, je zaujímavé porovnať Kučerenskove riešenia s výsledkami výskumu u nás.

Knihá má vcelku úvahový ráz, predovšetkým v prvej a druhej časti (Gramatické významy a gramatické kategórie v ukrajinčine 3—47, Slovné druhy v ukrajinčine 48—89), kde autor kriticky rozoberá literatúru problému a nastojuje vlastné stanoviská a riešenia. V tretej časti (Gramatické kategórie podstatných mien 90—171) sa vychádza čiastočne aj z pozorovania a výkladu jazykového materiálu.

Autorovo rozhodnutie zapodievať sa v osobitnej publikácii základnými otázkami ukrajinskej gramatiky bez predchádzajúceho podrobného výskumu jednotlivých gramatických javov bolo iste motivované neuspokojivým stavom gramatickej teórie a potrebou aspoň predbežne, v podobe pracovných hypotéz, vyrovnáť sa s nejednotnosťou a protirečivosťou gramatických pojmov, aby na základe toho bolo možné pristúpiť k materiálovu podloženému rozpracovaniu jednotlivých otázok. V takom zmysle autorove riešenia aj hodnotíme a prijímame (porov. i autorovo vyjadrenie v tomto smere na str. 82 v súvislosti so slovnými druhmi).

Východiskom Kučerenskových úvah je kritická revízia pojmov gramatická kategória a gramatický význam. Termín gramatická kategória prijíma autor len pre okruh javov rodu, čísla, pádu, stupňa, osoby, času, slovesného rodu a vidu.

Treba súhlasiť s autorovou snahou po usporiadanosti a jednoznačnosti termínov a prijať ako fakt skutočnosť, že sa termín gramatická kategória v uvedenom význame bežne používa. Avšak hneď na začiatku knihy sa hovorí, že gramatické kategórie sú základné pojmy gramatiky. Ťažko potom zabraňovať, aby sa týmto termínom neozna-

čoval hociktorý iný základný jav gramatiky (slovné druhy a vetné členy takými nesporne sú; o slovných druhoch to konštatuje i sám autor na str. 48).

Kučerenko zužuje pojem gramatickej kategórie aj v inom zmysle. Je to podľa neho jednota protikladných gramatických významov, ktorá sa uvedomuje bez vzťahu k iným kategóriám a na rozdiel od gramatického významu nemá svoje formálne ukazovatele (32). Napr. kategória menného čísla je zväzok singuláru a plurálu, ktorý sa uvedomuje bez vzťahu k mennému rodu a pádu, a ako taká (t. j. ako menné číslo vôbec) nemá svoju gramatickú formu (porov. však so str. 130, kde autor hovorí v súvislosti s kategóriou pádu o jej formálnych prostriedkoch). Autor chce tým vlastne odlišiť gramatickú kategóriu od členov, ktoré túto kategóriu tvoria, napr. pád vôbec (gramatickú kategóriu pádu) od jednotlivých pádov (ktoré by boli podľa autora len gramatickými významami kategórie pádu).

Takto však Kučerenko neprihliada k dialektike všeobecného a zvláštného, hoci tento vzťah medzi gramatickou kategóriou a gramatickým významom ináč konštatuje (32). Význam pádu ako celkovej kategórie je takisto gramatickým významom, ako aj významy jednotlivých pádov. Všeobecné jestvuje vo zvláštnom a len cez zvláštne. Jedno skúmame cez druhé a názov pre jedno je takisto ako aj všade inde názvom i pre druhé.

Gramatický význam „odráža istý spôsob jestvovania alebo istý prejav predmetu označeného lexikálnym významom slova, prípadne vzťahu jedných predmetov alebo javov k iným“ (23). Gramatický význam nie je na rozdiel od lexikálneho významu predmetom našej myšlienky, ale slúži iba na jej sformovanie. Preto si ho neuvedomujeme tak výrazne ako lexikálny význam (23). Gramatické významy tej istej kategórie sa navzájom podmieňujú (23—29).

Takisto sa podmieňuje aj formálny ukazovateľ gramatického významu s ostatnou časťou slovnjej formy. Avšak kým napr. pádová prípona je ukazovateľom pádového významu sama, ostatná časť slova nie je analogicky ukazovateľom lexikálneho významu, lebo ten je vyjadrený celým slovom (28).

Autor sa teda stavia proti mechanickému vydeľovaniu gramatickej formy. Presnejšie možno jeho mienku rozviesť i tak, že slovný význam sa konštituuje spolupôsobením dvoch zložiek, lexikálnej a gramatickej. Lexikálna časť slovného významu je bez gramatickej časti neúplná a naopak. Každá z nich teda zahrnuje v sebe aj príslušný vzťah k druhej zložke.

Analytické vyjadrenie gramatického významu (*bulem písal*) je podľa autora spojením dvoch slov, pomocného a plnovýznamového, a nie jedno slovo, resp. jeden gramatický tvar, ako to chápeme u nás (porov. J. Ružička, *Základné sporné otázky slovenskej skladby*, Jazykovedné štúdie IV, Bratislava 1959, 8). Tým sa však zatemňuje hranica medzi morfológiou a skladbou.

Kučerenko rozlišuje vedľa morfológických kategórií aj syntaktické kategórie. Polemizuje so stanoviskami, že by vetné členy a veta vôbec boli syntaktickými kategóriami (35). Tak veta, ako aj vetné členy sú konkrétne pojmy skladby, sú to, podobne ako v morfológii slovo, základné gramatické jednotky (35, 47). K syntaktickým kategóriám nemožno rátať ani čas a osobu, lebo prináležia slovesu a podstatnému menu ako morfológickým javom (35). Podľa autora len gramatické vlastnosti vety, ktoré majú svoje osobitné ukazovatele, treba pokladať za syntaktické kategórie. Tieto vlastnosti patria vete ako celku. Tieto podmienky spĺňajú jedine predikatívne a modálne vety.

V predikatívnosti sa odráža aktívny a dialektický charakter poznávacieho procesu (40). Predikatívnosť je „súvzťažnosť predikátu vyjadrujúceho poznávaný príznak veci so subjektom, poznávaným predmetom“. Je to príznak, ktorý stojí v strede poznávacieho procesu. Predikatívnosť je vyjadrenie prítomnosti či neprítomnosti poznávaného príznaku

na veci (40—41). Proti logike, ktorú zaujíma len charakter zväzku medzi predikátom a subjektom, sústreďuje sa gramatika predovšetkým na to, akými prostriedkami zabezpečuje jazyk realizáciu tohto zväzku (41). Rozdiel medzi obidvoma hľadiskami je i v tom, že gramatika kladie predikativnosť i do opytovacích a žiadacích viet (91). Tým sa však poňatie predikativnosti proti predtým uvedenému vymedzeniu („prítomnosť či neprítomnosť poznávaného príznaku“) mlčky rozširuje.

Jednotlivé druhy predikativnosti v oznamovacích, opytovacích a žiadacích vetách s príslušnými prostriedkami vyjadrenia sú len konkrétne prejavy tejto kategórie. Kučerenco tu už výslovne nehovorí o týchto prejavoch ako o protipostavených gramatických významoch, ktoré by mala kategória predikativnosti zjednocovať (porov. jeho definíciu gramatickej kategórie).

Autor predpokladá predikativnosť aj v jednočlenných vetách (spomína iba menné, 43). Nevysvetľuje však nijako, ako si v nich predstavovať súvzťažnosť poznávaného príznaku s poznávaným predmetom, keď je tu len jeden člen (porov. u nás J. Ružička, c. d., 29—34).

Kučerenkov pojem predikativnosti je zatažený psychologickým chápaním a závislosťou od tradičnej logiky, ktorá pozná len dva členy oznamovacej vety. Nijako sa nevysvetľuje, aký to má zmysel, keď vo vete sú vedľa hlavných i vedľajšie vetné členy. Niet pochyby, že napr. aj nepredikativne (atributívne) príznaky sú vo vete poznávané, len charakter ich poznania je iný. Ak by tu išlo čo i len o rozdiel v hierarchii a aktuálnosti príznaku (porov. J. Ružička, c. d., 13—14), ani potom nemožno vedľajším vetným členom uprieť, že vo vete plnia istú špecifickú funkciu.

Ďalej Kučerenco chápe vetu vcelku len z noetického hľadiska a nie ako základnú jednotku komunikácie. Preto sú mu komunikačné vzťahy iba príveskom predikativného vzťahu.

Pod modálnosťou sa v Kučerenkovej práci rozumie vzťah podávateľa k skutočnosti, t. j. pravdivosť, vierohodnosť, resp. nevyhnutnosť povedaného. Je to intelektuálna kvalifikácia vyjadrenej myšlienky (44). Rozdiely vo vetách podľa komunikačného cieľa sem podľa autora nepatria. Začleňujú sa k predikativnosti ako eventuality jestvovania predikativného príznaku (reálnosť, podmienenosť, žiadanosť predikativného príznaku, 45).

Slovné druhy ráta autor tiež k základným pojmom gramatiky (48), i keď spočívajú na lexikálnom význame slov (77). Slovné významy nie sú podľa Kučerenska len záležitosťou lexikológie (tá sa zapodieva slovom ako celkom, jeho pôvodom a využívaním), ale i vecou gramatiky. Preto autor miesto termínu lexikálny význam dáva v tejto kapitole prednosť termínu vecný význam (realne značenie), aby tým súčasne zdôraznil, že základ slovného významu je v objektívnej skutočnosti (77—78).

Slovný druh je trieda slov zviazaných jednotou vecného významu, ktorý zovšeobecene odráža predmety a javy materiálneho sveta (vrátane psychickej reality), ako sa uvedomujú používateľmi daného jazyka (82). Gramatické významy (rody, čísla, pády atď.) nemôžu byť podkladom pre vydelenie slovného druhu, lebo sú samy len príznakmi, vyvodenými z podstaty nazvaného (zo zovšeobecneného vecného významu slov). Tak ako napr. pri trojuholníku nemyslíme vždy na súčet jeho uhlov, takisto nemyslíme vždy na gramatické kategórie (!; podľa autorovej koncepcie by tu malo byť: gramatické významy) slova *píše*, keď ho použijeme v nejakom kontexte (84).

V pojme vecný význam, ako ho používa Kučerenco, je protirečenie. Ak to má byť význam slova, každé slovo má svoj vecný význam a ten potom nemôže byť spoločný pre celú triedu slov. Na niektorých miestach hovorí autor o zovšeobecnenom vecnom význame (83). Avšak abstrahovaním od konkrétneho, lexikálneho prechádzame na grama-

tickú rovínu, ku gramatickým významom. Predmetnosť, príznak, procesuálny príznak (dej) sú všeobecné významy, ktoré nemožno stotožňovať s lexikálnymi významami „stól“, „lampa“, „izba“; „dlhý“, „červený“, „nový“; „písať“, „sedieť“, „plávať“. Sú to iné významové roviny. Všeobecný význam predmetnosti, vlastnosti, deja tým, že sa netýka len jedného slova, ale celých skupín slov, nemožno stotožňovať s vecným významom. Je to všeobecný prvok vo vecnom význame slov. A má aj svoje gramatické vyjadrenie. Pád má napr. svoje priame vyjadrenie v pádových príponách. Pádová prípona s príslušným významom, teda pád ako celok je však zároveň ukazovateľom toho, že dané slovo je podstatné meno. Gramatické kategórie slovných druhov nie sú len dôsledky slovnodruhovej povahy slova, ale patria k podstate slovného druhu. Kongruentné kategórie rodu, čísla a pádu pri adjektívach nie sú len dôsledkom toho, že tieto slová vyjadrujú vlastnosť, náležitosť vecí. Sú priamo i vyjadrením tejto náležitosti. A nejde pritom len o formálnu stránku vecí, o zhodu, ale aj o zmysel zhody: o pojem príslušnosti, ktorý sa zhodou vyjadruje.

Systém slovných druhov sa podľa Kučerenka konštituuje na rozdieloch v kvalite pomenovaného a na stupni všeobecnosti významu (85). V horizontálnom smere rozoznáva Kučerenko slovné druhy, ktoré označujú I. fakty okolitej skutočnosti a II. fakty psychickej skutočnosti. V prvej skupine rozlišuje názvy predmetov, podstatné mená, a názvy príznakov, prídavné mená (akostný a vzťahový príznak), číslovky (kvantitatívny príznak) a slovesá (procesuálny príznak). Osobitne sa k nim pripájajú príslovky (príznak príznaku, spôsob jestvovania predmetov a javov, intelektuálna kvalifikácia). V druhej skupine rozlišuje častice (intelektuálne duševné hnutia, stimuly; emocionálne reakcie; prejavy vôle; sú to vlastne citoslovčia) a spojky (vyjadrujúce aktívnosť poznávacieho procesu).

Vertikálne, podľa stupňa všeobecnosti významu, sa člení táto horizontálna sústava na tri rady: základný rad s konkrétnym významom slov v jednotlivých slovných druhoch, druhý rad so všeobecným významom slov v týchto druhoch (pri slovesách ide o slová ako *byť*, *stať sa*; pri príslovkách sú to predložky, ktoré nie sú zahrnuté v základnom rade). V treťom rade sú zámenné pendanty jednotlivých slovných druhov. Okrem toho pridáva autor neorganicky ešte štvrtý rad slovných spojení s celostným významom toho-ktorého slovného druhu (85).

Základné delenie na I. a II. skupinu nespočíva na jazykovedných kritériách (protiklad: fakty okolitej a psychickej skutočnosti nie je k tomu ani logicky konzekventný). Rozdiel medzi substantívom a ostatnými slovnými druhmi nebol podľa nášho náhľadu vystihnutý. Číslovky sa chápu zjednodušene (v skutočnosti môžu byť i nepríznakom). Príslovky a častice sú nerovnorodé skupiny (aspoň v definícii). Spojky sú poňaté psychologicky. Miesto predložiek je sporné v niekoľkorakom ohľade (ich slovnodruhová nesamosť, odtrhnutie od spojok, zaradenie pod príslovky, hoci môžu vyjadrovať i objektový vzťah).

Autorovej koncepcii možno vyčítať, že nepracuje dôsledne s jazykovými kritériami. Spája jazykové fakty priamočiaro so skutočnosťou. Preto nedospel k súdržnému systému, kde sú vzťahy členov presne navzájom vymedzené.

V otázke menného rodu zaujíma Kučerenko stanovisko, že „význam kategórie substantívneho rodu je spätý s vyjadrením prirodzeného rodu označených osôb a bytostí, i keď sa táto spätosť nemusí v súčasnom jazyku na prvý pohľad výrazne a zreteľne prejavovať“. Rod neživotných a abstraktných podstatných mien je tiež spätý s týmto významom, lebo tieto slová majú tvary podľa typu osobných a životných podstatných mien (100). Argumentom pre tento názor sú Kučerenkovi jednak historické danosti (čo však pre súčasné jazykové povedomie nezaväziva — pozn. naša) a jednak formálna rovnorodosť.

Je však celkom zrejmé, že pri názvoch vecí a abstrákt nemôže ísť o skutočné rodové

rozdiely. Autor nedocenil význam zhody pre konštituovanie a fungovanie gramatického rodu.

Zaujímavú myšlienku nadhodil autor pri mennom čísle. Podľa neho má podstatné meno v pluráli iný význam ako v singulári, preto tu ide o dve samostatné slová, i keď späť kategóriou čísla (108 n.).

To by bolo pravda, keby slovo bolo zásadne pomenovaním jedného predmetu. Slovo ako abstrahujúce pomenovanie značí však potenciálne celú triedu rovnorodých predmetov a len číselná morféma vyjadruje, či sa z tej triedy myslí jeden alebo viac reprezentantov. Okrem toho aj singulár môže v istých prípadoch vyjadrovať množnosť (porov. aj u autora str. 123 n.). Je to bezpríznamová kategória. Pri pomnožných je bezpríznamový plurál (porov. *tieto noviny, všetky noviny*).

V otázke pádového významu je autor dôvodne proti tomu, aby sa tento význam stožňoval so syntaktickou funkciou podstatného mena (126 n.). Vo význame pádu sa podľa neho odráža vzťah medzi predmetmi a javmi objektívnej skutočnosti (128). Je to však podobne ako aj u iných autorov široká definícia, lebo vzťah, ktorý sa vyjadruje pádom, je špecifický a orientovaný (nie symetrický).

Autor špecifikuje význam pádu tak, že je to vyjadrenie vzťahu subjektu alebo objektu k iným javom (130). Nominatívom a vokatívom sa vyjadruje nezávislosť subjektu, ostatné pády vyjadrujú závislosť objektu od deja. To je však podľa nás zase príružka, lebo ťažko do pojmu subjektu vmesť fakt jednočlennej vety (autor k nej nezaujíma ani v iných súvislostiach uspokojivé stanovisko).

Rozdiel medzi nominatívom a vokatívom vidí Kučerenko v tom, že prvým sa pomenovaný subjekt kvalifikuje ako nezúčastnený na reči (podstatné meno tu má kategóriu tretej osoby), vokatív ho kvalifikuje ako prijímateľa prejavu (podstatné meno tu má kategóriu druhej osoby; 137 n.). Vokatív teda nevyjadruje, ako sa to bežne uznáva, „oslovenie“, „upozornenie“. Pri rozkazovacom spôsobe slovesa pokladá Kučerenko vokatív za podmet vety (!), inde hovorí o clipse prísudku alebo o jednočlennej vete. Pre autora je existencia vokatívu nepochybná aj v tých jazykoch, kde oslovenie nemá osobitné morfológické prostriedky (ruština, slovenčina). Formálne sa tu vokatív manifestuje intonáciou (154 n.; autor pokladá pritom pád, teda aj vokatív za morfológickú kategóriu!).

Aj v otázke gramatických kategórií zašiel autor príliš do oblasti významu a funkcie a nedocenil dôležitosť formy pre samobytnosť jazykových faktov. Nepostihol tak vždy skutočné jazykové súvislosti a systémovú organizáciu jazykových daností.

Kučerenkova práca je však veľku sympatická svojím vedeckým optimizmom, snahou ísť na koreň vecí, nepodliehať sugesciám a konvenciám gramatickej tradície a odvahou k novému. Autor vie klásť podnecujúce otázky. Jeho kniha obsahuje mnoho nápadov a plodných myšlienok a bude pre jazykovedu iste užitočná.

František Miko

BÁLGARSKI ETIMOLOGIČEN REČNIK. Zostavili Vl. Georgiev, Iv. Gálabov, J. Zaimov, St. Ilčev. Zošit prvý. A — Bronz. Sofia 1962, strán X + 80.

Slovná zásoba južných slovanských jazykov je v pomere k jazykom západoslovanským (najmä češtine a poľštine) i v pomere k jazykom východoslovanským (najmä ruštine) etymologicky spracovaná oveľa slabšie. Relatívne najlepšia situácia je v bulharistike, ktorá má od r. 1941 Mladenovov *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bálgarskija knižoven ezik*. Mladenovov slovník však nie je etymologický v plnom slova zmysle.

Preto sa skupina pracovníkov Ústavu bulharského jazyka BAV pod vedením akademika Vl. Georgieva podujala v posledných rokoch na vypracovanie nového, rozsahom i obsahom veľkého etymologického kompendia bulharčiny, zodpovedajúceho súčasným požiadavkám historickoporovnávacieho skúmania.

Od skončenia druhej svetovej vojny je to už piaty, resp. šiesty¹ slovanský etymologický slovník. Kým český slovník Holuba—Kopečného a ruský slovník od trojice autorov Šanskij—Ivanov—Šanskaja majú viacej zameranie populárnovedné a pedagogické (z čoho vyplývajú aj ich nedostatky)², zatiaľ Machkov *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, vo väčšej miere ešte Vasmerov *Russisches etymologisches Wörterbuch* a Slawského *Słownik etymologiczny języka polskiego* majú ráz vysoko vedecký.

Prvý zošit diela *Bългарски етимологиѝен рѝчник* ukazuje, že jeho autori metódou, rozsahom i obsahom spracovania pridržiavajú sa značne tých zásad, aké uplatňujú v svojich slovníkoch Vasmer a Slawski. Odlišujú sa v tom, že pri spoločných slovanských slovách neuvádzajú výkladovú literatúru; zaiste preto, že je bohato doložená u Vasmera a Slawského.

V krátkom inštručnom predslve (zásady zostavenia slovníka, bibliografia a ostatné poznámky budú až na konci slovníka) osvetľujú autori stavbu heslovej state, ktorá obsahuje:

1. tzv. záhlavie čiže heslové slovo s krátkym určením významu pomocou synonyma alebo stručnej definície, s údajmi o používaní a štýlovej zaradenosti (pri nárečových slovách zemepisné začlenenie) a na konci výskyt slova a jeho odvodenín v starej bulharčine, resp. staroslovienčine (do 14. storočia);

2. odvodeniny, a to v poradí a) príponové, b) ablautové, c) predponové, d) zloženiny z dvoch základov;

3. etymologický výklad, ktorý obsahuje inoslovanské paralely s praslovanskou rekonštrukciou, indoeurópske paralely a konečne v potrebných prípadoch fonetický, morfológický a významový komentár k heslovému slovu;

4. prevzatie bulharského slova do iných jazykov.

Pri výbere heslových slov autori prihliadali na jazykové povedomie lingvisticky odborne neškolených čitateľov. Pri hľadaní informácií o pôvode slov sa môžu teda v slovníku dobre orientovať i priemerne vzdelaní používatelia. Výber heslových slov podľa synchronnej odvodenosti je veľkou výhodou tohto slovníka v porovnaní napr. so slovníkom Machkovým, v ktorom sa do jedného heslového odstavca kladú aj také slová, ktoré už stratili nielen synchronnu, ale i historickú derivačnú motivovanosť, čo veľmi sťažuje orientáciu v slovníku.

Rozsah cudzích slov zaradených do slovníka je pomerne veľký. Zachytené sú všetky kultúrne europeizmy. Autori nezaradili do slovníka iba úzko odborné profesionalizmy. Pri osvetľovaní pôvodu cudzích slov sa neuvádza iba pôvodný jazyk, vo väčšine prípadov latinčina a gréčtina, ale aj sprostredkujúci jazyk, cez ktorý sa dané slovo dostalo do bulharčiny. Pochopiteľne, pri určovaní sprostredkujúceho jazyka sú často pochybnosti.

Slovník okrem apelatív osvetľuje etymologicky aj vlastné mená, predovšetkým toponomastický materiál.

Celkove obsahuje prvý zošit okolo 1000 slovných hesiel. Z tohto počtu je: 28 % slov

¹ Minulého roku začal vychádzať v Kanade ukrajinský etymologický slovník J. B. Rudnického, *An etymological dictionary of the Ukrainian language*. Part 1, pp. 1—96; Winnipeg 1962. Porov. údaj v časopise *Language*, vol. 38, n. 4, 1962, str. 470.

² Porov. recenziu M. Vasmera v *Zeitschrift für slawische Philologie*, XXX, 2, 1962, str. 424—430.

slovansko-indoeurópskych (do tejto kategórie sú zaradené aj slová elementárnej prí-
buznosti, t. j. slová onomatopoeického a interjekčného rázu); 24 % z turečtiny (sem patria
aj slová, pri ktorých bola turečtina iba sprostredkovateľom, t. j. slová arabského, perz-
ského a iného pôvodu); 15 % z ruštiny (väčšinou kultúrne europeizmy latinsko-gréckeho
pôvodu, ktoré prešli do bulharčiny cez ruštinu); 10 % z francúzštiny; 7 % z gréčtiny;
4,5 % z nemčiny; 4 % z rumunčiny; 1,2 % z taliančiny; 1 % z angličtiny; 0,5 % z ma-
darčiny.

Z celkového počtu 1000 slov je okolo 40 takých, ktoré sa doteraz vzpierajú etymolo-
gickému výkladu. Sú to napr. *abud*, *alaga*, *andžar*, *anomili*, *baga*, *badžur*, *boboj*, *bozlan*,
boliki, *bran*, *brol* a i. Väčšinou ide o názvy rastlín.

Pri slovách slovansko-indoeurópskeho pôvodu sa autori prebrešili voči slovenčine
v tom, že pri uvádzaní inoslovanských paralel spomínajú slovenské slová skôr výnimočne
ako pravidelne. Je to dosť prekvapujúce už aj z toho dôvodu, že napr. lužická srbčina
horná i dolná je zastúpená dosť pravidelne. Ako prameň pri hľadaní slovenských paralel
mohol autorom pomerne dobre poslúžiť aj Machkov slovník. Hoci aj tento má z tohto
hľadiska nedostatky.

Poznámky k niektorým etymologickým výkladom:

brav: Na základe evidentného genetického vzťahu medzi maďarským *serte*, *sertés*, „šetina,
srst“ — *sertés* „sviňa, brav“³ zdá sa pravdepodobné, že geneticky súvisí aj slovansko-
indoeurópske *bhrū-*/*bhruy-* „srst, šetina (nad očami)“ s plným stupňom koreňa,
bher-/*bhor-* (a nulovým stupňom prípony *-ey-*/*-oy-*): *bhor-ya-s* „brav“ staršieho vše-
obecnejšieho významu „šetinaté, srstnaté zviera“.

bob: pretože praslovanské *bobъ* označuje v slovanských jazykoch „bôb“, iba v bulharčine
označuje „fazulu“, bude asi medzi významovým posunom *bôb* > *fazula* v bulharčine
a maďarským *bab* „fazula“ (zo slovančiny) nejaká súvislosť.

bogato: pri osvetľovaní, ako sa vyvíjal význam tohto adjektíva, sa uvádza, že české
zboží znamená „silen, sam, moga“. Ide zaiste o nedopatrenie.

bekjar: nespomína sa srbské *bečar* a slovenské *betár* (cez maďarčinu — *betyár*).

beleg: nespomína sa slovenské *bilag* (cez maďarské *bélyeg*).

baltija: nespomína sa slovenské *balta* a maďarské *balta*.

babka⁴: výklad, aký dávajú autori slovu *babka* vo význame „druh starého drobného
peniaza“, má ráz vyložene ľudovej etymológie. Významová diferenciácia tohto slova
v slovenčine, totiž okolnosť, že označuje rôzne malé predmety z kovu, resp. železa
(1. časť zápinky na šaty, 2. železná kramlíčka na zatváranie dverí, 3. nákovka, na
ktorej sa kuje kosa, 4. malý starý uhorský peniaz)⁴ si vyžaduje zásadne iné etymolo-
gické osvetlenie. Venoval mu pozornosť B. Sulán v časopise *Studia Slavica*.

bistār, bodār: pri osvetľovaní vývinu významu týchto adjektív bude asi správnejšie,
ak budeme vychádzať z prvotného významu indoeurópskeho koreňa *bhey-*/*bhou-*
„hýbať sa, ísť, bežať“, zachovaného v gréckej derivovanej slovesnej podobe *feugō*
< *bhey-g-* „utekám“ a v nederivovanej podobe v staroindickom *bhāvati*, ktoré znamená
nielen „byť, stať sa“, ale aj „prísť“.⁵ Prvotný význam základov *bhū-sr-* a *bhu-dr-*
bol teda „pohyblivý, chytrý, bystrý“. Významy „rásť“ (grécke *fuō*, *fuomai*), „budiť“
(praslovanské *bhou-d-*), „bdieť“ (< *bhu-d-*) a „byť“ (*bhū-*) sú pri koreni *bhey-*/*bhou-*
odvodené, sekundárne.⁶ K odvodenosti „hýbať sa, ísť (hore) > „budiť“ prov.

³ Bárczi Géza, *Magyar szófejtő szótár*, Budapest 1941, str. 270.

⁴ *Slovník slovenského jazyka I*, Bratislava 1959, str. 61.

⁵ É. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1923, str. 1043.

⁶ K odvodenosti „hýbať sa“ > „rásť“ prov. našu štúdiu *Das hehätische Verbum
maj-/mija-* „wachsen“ und seine Stellung in der hi-Deklination, *Slavica Pragensia IV*, 1963.

maďarské *kel* „ísť“, *felkel* „ísť hore, vstávať“ — kauzatívum *kelt/költ* „budiť.“⁷ K odvođenosti „hýbať sa, ísť“ > „stať sa, byť“ porov. staroindické *bhāvati*, ktoré znamená nielen „stať sa, byť“, ale aj „prísť“, podobne aj turecké — *çag. ir* znamená „être, arriver, parvenir“. Blížší výklad o rekonštrukcii prvotného významu ide. koreňa *bhey-* podáme v osobitnej štúdií. Tu ešte poznamenáme, že ak vychádzame pri koreni *bhey-* z prvotného významu „hýbať sa, ísť, bežať“, stáva sa zrejmejšou aj významová diferenciácia praslovanského slovesa *baviti*.

Prvý zošit nového bulharského etymologického slovníka, obsahujúci na 80 stranách viacej slov grécko-latinského a tureckého pôvodu než vlastných slov slovansko-indoeurópskych, neumožňuje ešte utvoriť si všeobecnejšiu predstavu o celkovej úrovni a výkladovej metóde slovníka. Predsa však už teraz možno konštatovať niektoré jeho pozitívne stránky. Za hlavnú prednosť oproti doterajším slovanským etymologickým slovníkom pokladáme premyslený postup zoradovania slovných čeladi podľa synchronných i historických vzťahov odvođenosti, dôsledné poukazovanie na príbuzné slovné čelade, ako aj osvetľovanie „nepravideľných“, zriedkavých fonetických a tvarových javov obdobnými javmi v iných slovách (napr. pri *brecam* zo starobulh. *breďcajo* sa poukazuje na *bacam* zo starobulh. *boďcajo* ap.). Nový bulharský etymologický slovník bude zaiste prínosom k historickému a genetickému výskumu slovanskej slovnej zásoby. Tým, že sa v slovníku uvádzajú aj starobulharské, resp. staroslovienske slová, nadobúda tento slovník pre slavistiku ešte širší význam.

Šimon Ondruš

⁷ Porov. Š. Ondruš. *Zur Theorie der Semasiologie und Etymologie*. Publications Institutii philologiae slavicae Universitatis Debreceniensis. Redigit B. Sulán. 15. Debrecen 1961, str. 9.